
ՎԱՐԱՁԴԱՏ ՏԵՐՈՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1887–1938 թթ.)

Ժամանակի վաստակաշատ մտավորական, գիտական, հասարակական գործիչ Վարազդատ Տերոյանի (Դերոյան) անունը, ցավոք, ներկայիս հասարակությանը գրեթե անհայտ է մնացել:

Գիտական-հասարակական ասպարեզ մտնելով XX դարի սկզբին՝ նա իր կարճատև կյանքի ընթացքում զբաղվել է բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բարդ խնդիրներով:

Ստանալով փայլուն կրթություն, կատարյալ տիրապետելով ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուներին՝ նա բարձր էրուդիցիա ունեցող, զարմանալի աշխատասիրությամբ օժտված բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր գիտական գործիչ էր:

Վ. Տերոյանը թողել է ուշագրավ ու արժեքավոր մի շարք ուսումնասիրություններ՝ նվիրված փիլիսոփայության ու գրականության բարդ հարցերին, թարգմանել է փիլիսոփայության դասականների կարևորագույն աշխատությունները (բնագրից): Նա զբաղվել է նաև գիտական-կազմակերպչական աշխատանքներով, որոնց շարքում հատուկ տեղ են գրավում Հայ փիլիսոփայական ընկերություն հիմնելու, հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով փիլիսոփայական բառարանները ստեղծելու ծրագրերը: Մտահոգվել է դասագրքեր պատրաստելու, Հայաստանում գրքերի ամբողջական հավաքածու ստեղծելու, Մխիթարյան միաբանության հետ գրքափոխանակությամբ զբաղվելու հարցերով և այլն, և այլն:

Հարազատ ժողովրդի և Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած ջերմ սերն ու նվիրվածությունը չէին կարող Վարազդատ Տերոյանին թողնել

Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող դրամատիկ իրադարձութ-
յունների սառնասիրտ դիտորդի գերում: Ինչպես Հայ մտավորակա-
նության շատ ներկայացուցիչներ, նա ևս իր ուժերը ներածին չափով
աշխատում է օգնել բզկտված, ծանրագույն վիճակում գտնվող Հայ-
րենիքին:

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վ. Տերոյանը մասնակցել է Վա-
նի Այգեստան թաղամասի ինքնապաշտպանական մարտերին:

1916–1920 թթ. ընթացքում Տերոյանը Հասարակական-քաղաքակա-
կան և կազմակերպչական լայն գործունեություն է ծավալում: Մաս-
նակցել և ղեկավարել է Հայ գաղթականությունը նվիրված Համագու-
մարները, գրել է մի շարք հոդված-ծրագրեր Հայրենիքի վերաշինության
յան, գաղթականության խնդիրների վերաբերյալ:

Ազգային շահերը ամեն ինչից վեր դասող, պետականորեն մտածող
այս գործիչը նվիրյալ քաղաքացի էր բառիս բուն իմաստով և մեծ
Հայրենասեր:

* * *

Պրպտումների ընթացքում Հայտնաբերել ենք մի շարք փաստաթղ-
թեր և նյութեր, որոնք լույս են սփռում Վ. Տերոյանի 1905–1935
թթ. գործունեության վրա:

Վարազդատ Մկրտչի Տերոյանը ծնվել է 1887 թ. փետրվարին Վան
քաղաքի Այգեստան թաղամասում: Նա Հայ ազգային-ազատագրական
շարժման գործիչներ, ՀՅԴ անդամներ Վազգեն (Տիգրան)¹ և Ժենյա
(Զարուհի)² Տերոյանների կրտսեր եղբայրն էր:

Վ. Տերոյանը նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում:
Նրա պատանեկության մասին Հայ ազատագրական շարժման ականա-
վոր գործիչ, Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ
Արամ Մանուկյանի հուշերում կա հետևյալ վկայությունը. «Մենք
Հաճախ էինք գնում Վազգենի մայրիկի մոտ, որ ամենքիս մայրիկն
էր: ... Այն ժամանակ մայրիկը մի աղջիկ ուներ՝ օր. Սաթենիկ... և մի
փոքրիկ տղա՝ Վարազդատը, դեռ պատանի, 13-15 տարեկան, որ Հա-
ճախում էր Երամյան դպրոցը. Հանդարտ, փափլիկ, սիրուն տղա էր,

¹ Տե՛ս Ռուբեն Սահակյան. Վազգեն (Տիգրան Տերոյան). Նահատակության 100
ամեակի առթիւ. – «Դրօշակ», 26 մարտ – 8 ապրիլ 1998, թիւ 6, էջ 22–27:

² Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգ-
ամեակին առթիւ, 1915–1930. Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1930, էջ 324–325:

աչքաբաց...: Նա Ահարոնյանի Վազրիկն էր³ և, ինչ ասել կուզե, որ թունդ դաշնակցական էր: Նա էր մեր և Երամյան դպրոցի ուսուցիչների միջի կապը»⁴:

Վ. Տերոյանը 1905 թ. ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Այստեղ նրա հետ միասին ուսանում էին մեկ տասնյակ վասպուրականցիներ՝ Համազասպ Բաղեչյանը, Ղևոնդ Մելոյանը, Արտակ Դարբինյանը, Հայկակ Կոսոյանը, Արսեն Հացագործյանը և ուրիշներ: Ուսանողական ելույթներին մասնակցելու պատճառով Վ. Տերոյանը հեռացվել է ճեմարանից: Նույն թվականին նա վերադարձել է Վան, ուր դասավանդել է «Երամյան» և «Սանդխտյան» դպրոցներում:

Վանեցիները գումար են տրամադրում Վ. Տերոյանին՝ արտասահմանում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: 1909 թ. նա մեկնում է Փարիզ և ընդունվում Սորբոնի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1912 թ.: Այնուհետև, ինչպես գրում է Վ. Տերոյանն իր ինքնակենսագրությունում. «ուսումնաշարունակել եմ նաև գերմանական մի քանի համալսարաններում: Ամեն տեղ էլ փիլիսոփայական ֆակուլտետներում»⁵, եղել է նաև Ավստրիայում և Իտալիայում:

Սորբոնի համալսարանում Վ. Տերոյանի ավարտական թեզն էր «La biologie d'Au Comte» (Օ. Կոնտի կենսաբանությունը), իսկ Բեռլինում փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան ստանալու համար պատրաստել էր «Die Soziologischen Grundlagen der Erkenntnis» (Իմացության սոցիոլոգիական հիմունքները) թեզը: Ցավոք, վրա հասած Առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն չի տալիս պաշտպանել դոկտորական թեզը: 1914 թ. ամռան վերջին Վ. Տերոյանը վերադառնում է Վան: Ծննդավայրում նա դասավանդում է Կեդրոնական վարժարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին օսմանյան Թուրքիայի կառավարությունն իրականացնում է կայսրության տարածքում բնակվող հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը: Մի շարք վայրերում հայերը դիմում են ինքնապաշտպանության: Երիտթուրք

³ Տե՛ս Ա. Ահարոնյան. Ժողովածու երկերի, հատոր Հինգերորդ, Ազատության ճանապարհին, Քրիստափոր Միքայելյան, Անդրանիկ, Վազրիկ. Բոստոն, 1948, էջ 163–171:

⁴ Արամբ. մահվան հիսուն ամյակի առթիվ. Լիբանան, Բեյրութ, 1969, էջ 284:

⁵ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

ելուզականներին առաջին դիմադրությունը ցույց է տալիս Վան-Վասպուրականի Հայությունը: 1915 թ. ապրիլի 7-ին Վան քաղաքի Հայկական թաղամասերի՝ Այգեստանի և Քաղաքամեջի Հայ բնակչությունը կազմակերպում է ինքնապաշտպանություն: Երիտթուրքական իշխանությունները նրանց դեմ կենտրոնացնում են զգալի թվով կանոնավոր զորամասեր, քրդական ջոկատներ, հրետանի և զննարկներ: Դիմադրական մարտերը ղեկավարելու համար ստեղծվում է «Վանի Հայ ինքնապաշտպանության Զինվորական Մարմին»⁶: Վ. Տերոյանն ընդգրկվում է «Հայկական Կարմիր խաչ» մարմնի կազմում, որի հիմնական խնդիրն էր. «անմիջական օգնություն հասցնել դիրքերում ընկած վիրավորներին»⁷:

Հայ բնակչության հերոսական դիմադրության և ռուսական զորքերի ու Հայ կամավորական ջոկատների առաջխաղացման շնորհիվ Վանի Հայկական թաղամասերի ինքնապաշտպանությունն ավարտվում է հաղթանակով:

1915 թ. մայիսի 7-ին ռուսական հրամանատարությունը Արամ Մանուկյանին, Վ. Տերոյանի բնորոշմամբ՝ «Վասպուրականի հասարակական հսկային», նշանակում է Վանի և նահանգի ազատագրված գավառների ժամանակավոր նահանգապետ⁸: Արամի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ կազմակերպվում են նահանգային կառավարման մարմիններ՝ նահանգային վարչություն, տնտեսական մարմին, ոստիկանական տեսչություն, դատարան և այլն:

Մեզ հՀաջողվեց պարզել, թե Վ. Տերոյանը վերը նշված մարմիններին, որում է ընդգրկվել, սակայն Հաջողվեց Հայտնաբերել նահանգա-

⁶ Վանի Հայության ինքնապաշտպանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ռ. Օ. Սահակյան, 1915 թ. Վանի հերոսամարտը օտար աղբյուրներում. «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1989, №8, էջ 54-63: Նույնի՝ Վասպուրականի Հայության գոյամարտը 1915 թվականին. «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1995, №1, էջ 19-30: Նույնի՝ Վան քաղաքի Հայության ինքնապաշտպանությունը 1915 թվականին. «Հայկական բանակ», 1996, №1, էջ 15-24:

⁷ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75: Ժողովածու, կազմող Հ. Դ. Փափազյան. Ե., 1990, էջ 32: Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնեվհինգամյակի առթիվ, էջ 32:

⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ս. Ասրյան, Արամ Մանուկյան, կյանքը և գործը (Ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում). Ե., 2005, էջ 121-143: Ռուբեն Սահակյան, Ոստիկանության ծառայության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), №2, 2003, էջ 153-161:

յին վարչությանն ուղղված քաղաքի և գավառների բնակչության զանազան բովանդակությամբ դիմումներ, որոնց վրա կային Վ. Տերոյանի մակագրությունները⁹: Մի քանի փաստաթղթեր էլ կազմվել են անձամբ նրա կողմից: 1915 թ. մայիսի 7–22-ը նախանգական և գավառական զանազան մարմիններում կատարված փոփոխություններից հետո, Վ. Տերոյանը կազմել է այդ մարմինների ղեկավար անդամների ցուցակները և վարած պաշտոնները, հաշվառել է ոստիկանների և քաղաքի ու գավառների պաշտոնյաների մոտավոր թվաքանակը¹⁰:

Վ. Տերոյանը հաշվառել է նաև նախնադային վարչության դիվանում ստացվող խնդրագրերի քանակը և նշել, որ «դիվանատունը օրական մինչև 200 խնդրագրերի ընթացք է տվել, բայց միայն պատկանյալ իշխանությանց հղելու համար: Բացի այդ, մոտավորապես 112 մարդ ստացել են ներքին և արտաքին անցագիր, և մոտավորապես 132 մարդ՝ զենք կրելու իրավունք, բացի ոստիկաններից, թեև իրականության մեջ ավելին է (զենք ունեցողների թիվը – Ռ. Ս.), քան տրված արտոնագրերի թիվը»¹¹:

Փաստաթղթերից երկուսը (որոնցից մեկն ուղղված է «Տների Հանձնախմբին», իսկ մյուսը՝ ռուսերեն լեզվով «Մառզեր» սիստեմի ատրճանակ կրելու իրավունք է, թվագրված մայիսի 16 և 20-ով)¹², Վ. Տերոյանը, հավանաբար որպես լիազորված անձ, ստորագրել է Վանի նախնադապետի փոխարեն¹³:

Վանի 1915 թ. հուլիսյան նախնադից հետո Վ. Տերոյանը գաղթականների մի մասի հետ գալիս է Թիֆլիս: Նույն թվականին Բաքվի «Հայոց մարդասիրական ընկերություն հանուն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» մշակութային, կրթական և բարեգործական հասարակական կազմակերպության կողմից նա հրավիրվում է Բաքու՝ դասավանդելու քաղաքի հայկական թաղամասի հայ գաղթական երկսեռ ծխական դպրոցում¹⁴:

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 242, ց. 1, գ. 5, թ. 9–11, 13–42, 44–92:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 6–9:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 39, թ. 9:

¹² Նույն տեղում, թ. 10:

¹³ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 9. ֆ. 27, ց. 1, գ. 281, թ. 2:

1916 թ. ապրիլի 20-ին Բաքվի Հայ գաղթականների ժողովը Վ. Տերոյանին լիազորում է «Հայոց մարդասիրական ընկերությունում» լինել իրենց ներկայացուցիչը¹⁵:

Որպես Բաքվի Հայ գաղթականներից ընտրված պատգամավոր, նա մասնակցում է 1916 թ. մայիսի 10–13-ը Պետրոգրադում կայացած Առաջին Հայկական համագումարին: Այստեղ հավաքվել էին փախստականների ոժանդակող 29 կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, Պետական դոմայի և Պետական խորհրդի ազգությամբ Հայ անդամները¹⁶:

1918 թ. Վ. Տերոյանին հրավիրում են դասավանդելու Թիֆլիսի «Փայանյան օրիորդաց դպրոցում»: Նույն թվականին, դպրոցի մանկավարժական կոլեկտիվը նրան ընտրում է տնօրեն: Այդ պաշտոնում, սակայն, Վ. Տերոյանը երկար չի մնում, և 1918 թ. վերջին գալիս է Երևան «որովհետև ուսուցչական կազմը (Փայանյան դպրոցի – Ռ. Ս.) արձակեցին, վրացիները հալածում էին հայերին...»¹⁷:

1919 թ. հունվարի 9-ին Երևանում կայացած Հայ գաղթականների ներկայացուցչական ժողովի կողմից Վ. Տերոյանը ընտրվում է Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը նախապատրաստող կոմիտեի կազմում: Նույն թվականի փետրվարի 6–13-ը Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի 2-րդ համագումարում նա հանդես է գալիս զեկուցմամբ, ապա ընտրվում է գործադիր կոմիտեի նախագահ¹⁸:

1919 թ. ապրիլի 20-ին և 22-ին կայացած Արևմտահայ գործադիր կոմիտեի նիստերի որոշմամբ Վ. Տերոյանը ապրիլի 24-ին մեկնում է էջմիածին՝ հարթելու ՀՀ կառավարության և գեներալ Անդրանիկ Օզանյանի միջև ծագած տարաձայնությունները¹⁹:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 1–6, 16. ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 9:

¹⁶ Նույն տեղում, ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 22. ֆ. 57, ց. 5, գ. 116, թ. 5–7: Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. պատասխանատու խմբագիր Ա. Վիրաբյան. Ե., 2004, էջ 117–158:

¹⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարությանն առնիթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվ, կարճված գործերի ֆոնդ (այսուհետև՝ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ), գ. 3336, թ. 45:

¹⁸ Տե՛ս Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ համագումարի և կազմակերպիչ կոմիտեի հաշիվը. Թիֆլիս, 1919: Համահայկական խորհրդակցություններ, էջ 293–306:

¹⁹ Отчет представителя исполнительного органа западных армян о результатах переговоров с Андраником и правительством Республики Армении о формировании частей для обеспечения иммиграции беженцев из Западной Армении. Տե՛ս Андраник Озанян.

1919 թ. Վ. Տերոյանը ծառայութեան է անցել Մերձավոր Արևելքի Օգնութեան ամերիկյան կոմիտեում (Ամերկոմ), ուր տնօրինել է ուսումնական Հաստատութիւնները, որբանոցները և Հիվանդանոցները:

Վ. Տերոյանը վիճակագրական տվյալներ է հավաքում Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, Թիֆլիսում և Բաթումում ապաստանած արևմտահայ գաղթականներից: Նա կազմում է Համապատասխան տեղեկագրեր, ուր արձանագրվում են փախստականների «ոչ միայն ընթացիկ, այլև 1915-ից առաջ ունեցած սոցիալ-տնտեսական կացութիւնը»²⁰, և այդ բոլոր վիճակագրական տվյալները նա զետեղում է Ա-Դօյի (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան) 1912 թ. լույս տեսած Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներին նվիրված աշխատութեան²¹ Համապատասխան էջերում: Նշված գրառումներն ուսումնասիրած Գ. Բաղդյանի կատարած հաշվարկի համաձայն, Վ. Տերոյանի «կողմից գրանցված 600 բնակավայրերից 205-ը բաժին է ընկնում Վանի, 270-ը՝ Բիթլիսի, իսկ 125-ը՝ Էրզրումի վիլայեթներին»: Ինչպես նշում է Գ. Բաղդյանը, Վ. Տերոյանի կողմից Վանի նահանգում հիշատակած 50 բնակավայրերը բացակայում են Ա-Դօյի հաջորդ աշխատութեանում՝ «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին» (Ե., 1917): Բացի հայերից, Վ. Տերոյանը վիճակագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում նաև ասորիների մասին:

Գ. Բաղդյանի համոզմամբ. «Վ. Տերոյանի տվյալները, որպես կանոն, ունեն սկզբնաղբյուրային նշանակութիւն, քանի որ շատ հաճախ լրացնում են Ա-Դօյին»²²:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Վ. Տերոյանը Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակվում է լիազոր Ամերկոմում²³: Վ. Տերոյանի վկայութեամբ, այդ նշանակումը կատարվում

Документы и материалы, ԲՀԱ, № 1-2, 1991, էջ 343-349: Այս հրապարակման մեջ, չնայած արդեն 1991 թվականին էր, չի հիշատակվում, որ Անդրանիկի հետ բանակցութիւններ վարողը Վ. Տերոյանն էր. տե՛ս Ռ. Սահակյան. Վ. Տերոյանի գեկույցները Արևմտահայ գործադիր մարմնին, ՊԲՀ, № 2, 2003, էջ 287-291:

²⁰ Գեղամ Բաղդյան. Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ. ԲՀԱ, № 1, 2005, էջ 212:

²¹ Ա-Դօ. Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները. Ե., 1912:

²² Գ. Բաղդյան, նշվ. հոդվածը, էջ 213:

²³ Մեկ այլ փաստաթղթում Վ. Տերոյանը նշում է, որ 1920-1921 թթ., մոտ վեց ամիս եղել է ՀնՍՀ Արտգործօգնության ներկայացուցիչը Ամերկոմում: Տե՛ս ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 3336, թ. 23 հալ.:

է այն նպատակով, «որպեսզի բանակցութիւններ վարեմ փախչող Ամերկոմի հետ, որպեսզի նրանք (ամերիկացիները – Ռ. Ս.) մնան և Հայաստանում աշխատեն»²⁴:

Հիրավի, Հայաստանի Հեղկոմի ղեկավարութիւնը, հանձին նախագահ Սարգիս Կասյանի և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ալեքսանդր Բեկզադյանի գիտակցելով, որ Ամերկոմի աշխատակիցների հեռանալուց հետո խորհրդային պետութիւնն ի գործու չի լինի ապահովել բազմազաւար որբերի տարրական կենսապայմանները, 1920 թ. դեկտեմբերի 14-ին հատուկ ուղերձով դիմում են Ամերկոմին: Ուղերձում ասվում էր. «Ընդունելով Մերձավոր Արևելքի Օգնութեան կոմիտեի գործունեութիւնը գաղթականական, որբական և ընդհանրապես խնամատարական գործում օգտակար և անհրաժեշտ խորհրդային Հայաստանում, Հ.Ս.Ս.Հ. Հեղկոմը (ընդգծումը՝ տեքստում – Ռ. Ս.) նրա գործունեութեան շարունակութիւնը և ընդարձակումը համարելով անպայման ցանկալի, խոստանում է նրան իր լիակատար աջակցութիւնը և առաջարկում է Հ.Ս.Ս.Հ. բոլոր քաղաքացիական և զինվորական իշխանութիւններին ցույց տալ նույն կոմիտեի վարիչներին հարկ եղած աջակցութիւնը իրենց գործունեութեան ընթացքում»²⁵:

1921 թ. փետրվարի 1-ի շրջաբերական նամակով ներքին գործերի ժողկոմ Իսահակ Դովլաթյանը խստորեն պատվիրում է Հայաստանի գաղառային հեղկոմներին ստեղծել բոլոր նպաստավոր պայմանները Ամերկոմի գործունեութեան համար²⁶:

1921 թ. նոյեմբերի 21-ին իր ծանոթ Հերոկյանին ուղղված նամակում Վ. Տերոյանը հայտնում է. «Այժմ ես դարձյալ ամերիկացիների մոտն եմ և տանում եմ դպրոցական գործը՝ որպես վերատեսուչ: Մյուս բոլոր բաժանմունքները հանձնեցի չորս ամերիկացիների, որոնք բավական մեծ խանդոտութիւն դրին մի գործի մեջ, որին իրենք կապված են շատ թույլ կապերով»²⁷: Նույն անձնավորութեանն ուղղված մեկ այլ նամակում գրում է. «(Ամերկոմում – Ռ. Ս.) ինձ մնաց միայն կրթական բաժինը: Կազմակերպել եմ շատ մեծ դպրոցներ Երևանի և Ալ.-պոլի (Ալեքսանդրապոլի, այժմ՝ Գյումրի – Ռ. Ս.) մեջ՝

²⁴ Նույն տեղում, թ. 45:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 171, թ. 4:

²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 116, ց. 3, գ. 1, թ. 78:

²⁷ Տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

3500 այստեղ (Երևանում – Ռ. Ս.) և 4200 որբերով այստեղ (Ալեքսանդրապոլում – Ռ. Ս.)²⁸:

1922 թ. Վ. Տերոյանին նշանակում են Ամերկոմի ուսումնական մասի վարիչ, իսկ ավելի ուշ՝ ուսումնական Հաստատությունների վերատեսուչ²⁹:

Խորհրդային տարիներին պետական կազմակերպությունների Հանձնարարությունները գրել է մի ծավալուն աշխատություն Ամերկոմի գործունեության մասին՝ «Միսիոներաբարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում» խորագրով, որն անհայտ պատճառներով չհրատարակվեց և մնաց անտիպ:

1930–1931 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ Գրապալատում՝ որպես միջազգային գրքափոխանակման բաժնի վարիչ: Այդ պաշտոնում նամակագրական կապ է հաստատում Միսիթարյան միաբանության և նրա պարբերական «Հանդես ամսօրեայ»-ի խմբագրության հետ: Նա հատկապես կարևոր էր համարում Հայաստանում լույս տեսած Հայագիտական բնույթի գրականություն Միաբանությանը ուղարկելու գործը: 1931 թ. համար կազմված աշխատանքային ծրագրի հուշագրում Վ. Տերոյանն ի թիվս մյուսների նախատեսել էր. «Միսիթարյանների պաՀանջած 1928–1930 թթ. մեր հրատարակությունները հավաքել և ուղարկել: Միսիթարյանների պաՀանջած Հայերեն ու Հայագիտական գրքերը՝ լույս տեսած Միություն (Խորհրդային Միության – Ռ. Ս.) մեջ, հավաքել և ուղարկել: Միսիթարյանների ուղարկած գրքերը պաՀապանել և գիտական մշակման ենթարկել»³⁰:

²⁸ Տե՛ս Դերոյանների բնտանեկան արխիվ, Վ. Տերոյանի նամակը Հերուկյանին :

²⁹ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 440, թ. 16, գ. 3336, թ. 145: Հետագա տարիներին Ամերկոմի նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը կտրուկ փոխվեց: Դա իր արտացոլումը գտավ խորհրդահայ հետազոտողների աշխատությունում: Այսպես, նշվում է, որ «Ալեքսանդրապոլում Ամերկոմի աշխատակիցները ոչ միայն հրահրում էին հոգևորականությանը խորհրդային իշխանությունների դեմ բացահայտելու թիվ, այլև լայնորեն օգտագործում էին որպես լրտեսներ՝ իրենց հետաքրքրող տեղեկությունները ստանալու համար...»: Տե՛ս Н. А. Апиан, Органы государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма (1920–1934 гг.). Е., 1986, с. 177–178. Տե՛ս նաև՝ Արմենակ Մանուկյան. Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930–1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի). Ե., 1997, էջ 46–47:

³⁰ Սույն փաստաթուղթը վերնագրված է. «1931 թ. համար միջազգային փոխանակման բաժնում նկատի են առնվում հետևյալ գործերը»:- տե՛ս Դերոյանների բնտանեկան արխիվ:

Վ. Տերոյանը, դիմելով ՀԽՍՀ Լուսժողովոմատին, տեղեկացրել է. «Ընթացիկ աշխատանքների ժամանակ պարզվեց, որ մեր գիտական հիմնարկներից ոչ մեկը չունի խորհրդային հրատարակությունների ամբողջական կոմպլեկտը»: Այդ բացը լրացնելու համար նա կազմել է 12 կետից բաղկացած առաջարկություններ: Վ. Տերոյանը, սակայն, չի բավարարվում միայն ահազանգելով, այլև ձեռնամուխ է լինում գրքերի ցուցակներ կազմելու, որով նպատակ ուներ լրացնել Գրապալատի գրադարանում եղած գրականության պակասը:

1931 թ. հունիսի 31-ին Վ. Տերոյանին՝ որպես «անբարեհույս տարր» ազատում են ՀԽՍՀ Գրապալատում զբաղեցրած պաշտոնից: Լուսժողովոմատը Վ. Տերոյանին աշխատանքի է տեղավորում «Նոր ուղի» ամսագրի խմբագրությունում՝ որպես տեխնիկական քարտուղար: Ինչպես գրում է Վ. Տերոյանը իր ՆԳԺԿ-ին տված ցուցմունքում. «Ծառայեցի ընդամենը հինգ օր («Նոր ուղի» ամսագրի խմբագրությունում – Ռ. Ս.), որից հետո ձերբակալվեցի»³¹:

Բանտարկությունից ազատվելուց հետո, 1933 թ. նա դիմել է Լուսաշխին կից գիտաշխատողների սեկցիայի նախագահությանը՝ խնդրելով իրեն ընդունել որպես գիտաշխատող: Ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար Վ. Տերոյանը ստիպված է եղել աշխատել նաև որպես սրբագրիչ Պետհրատում և վարել օտար լեզուների մասնավոր դասեր:

* * *

Առավել հետաքրքրական է Վ. Տերոյանի գիտական ժառանգությունը, որը մինչև օրս, չնչին բացառությամբ, հնարավոր չի եղել ներկայացնել մեր հասարակությանը: Նրա գիտական աշխատություններից հիշատակելին են. «Բերդսոնի էվոլյուցիոն թեորիա»-ի մասին, «Կանտի պրագմատիզմը», «Սոցիոլոգիայի տեղը փիլիսոփայության մեջ», «Պանգերմանիզմը և պատմափիլիսոփայությունը», «Սոցիալիզմ և Սոցիալիզմ», «Intuition և Einflüß որպես գեղարվեստական մոնիզմի հիմունքը», «Ռեգուլատիվ գաղափարները և գաղափարների ռեգուլատիվ դերը կյանքի մեջ»: Թարգմանել է փիլիսոփայության դասականներին. Իմ. Կանտ՝ «Զուտ բանականության քննադատութ-

³¹ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 440, թ. 11, 54: Փաստաթուղթը թվագրված է 1930 թվականով, որը հավանաբար տպագրական սխալ է, քանի որ Վ. Տերոյանի ձերբակալությունը տեղի է ունեցել 1931 թ.:

յուն», «Պրուեգոմեններ», Ռընե Դեկարտ՝ «Քննախոսություն մեթոդի մասին» (լույս է տեսել 1968 թ. հետմահու), Սպինոզա՝ «Էթիկա», Հեգել՝ «Ոգու երևութաբանությունը», Բերգսոն՝ «Ստեղծագործող էվոլյուցիան», Վինգելբանդ՝ «Փիլիսոփայության պատմություն», Հիպպոլիտ Տեն՝ «Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը» (լույս է տեսել 1935 թ., երբ Վ. Տերոյանը ձերբակալված էր, և այդ պատճառով թարգմանչի անունը հանվեց արդեն տպված գրքից): Ի դեպ, Հ. Տենի վերը նշված աշխատությունից մի գլուխ ժամանակին թարգմանել է Արշակ Չոպանյանը:

Վ. Տերոյանը թարգմանել է նաև գեղարվեստական գրքեր. Անատոլ Ֆրանս՝ «Կարմիր շուշանը» (լույս է տեսել 1946 թ., հետմահու), Բլասկո Իբանյեզ՝ «Պիեր դը Լյուն», Հանրի Բարբյուս՝ «Կրակը» (լույս է տեսել 1935 թ.) և այլն:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Վ. Տերոյանի հարաբերությունները Հ. Բարբյուսի հետ: Նրանց ծանոթությունը շարժառիթը եղել է Ասքանազ Մուսկյանի հանձնարարությունը՝ ֆրանսերենից թարգմանել Հ. Բարբյուսի «Կրակը» երկը:

Երբ 1927 թ. ամռանը գրքի թարգմանությունն արդեն հիմնականում պատրաստ էր, Վ. Տերոյանը դիմում է հեղինակին՝ մի շարք հարցերի շուրջ պարզաբանումներ ստանալու նպատակով: Բանն այն է, որ Հ. Բարբյուսն իր ստեղծագործություններում հաճախ օգտագործել է ժարգոնային արտահայտություններ, զինվորական կենցաղին հատուկ խոսակցական դարձվածքներ և այլն:

Կարելի է ենթադրել, որ թարգմանչի և հեղինակի միջև աշխույժ նամակագրություն է եղել, քանի որ Դերոյանների ընտանեկան արխիվում պահպանվել են երկու նամակ Հ. Բարբյուսից և երեք նամակ Վ. Տերոյանից:

1929 թ. Վ. Տերոյանն ավարտում է թարգմանությունը և ձեռագիրը հանձնում է Պետհրատին, որի ղեկավարությունը, սակայն, ձգձգում է տպագրությունը: Ի վերջո, գիրքը լույս է տեսնում միայն 1935 թ.: Վ. Տերոյանը շտապում է ուրախալի լուրը հաղորդել այդ ժամանակ Մոսկվայում գտնվող Հ. Բարբյուսին: Վերջինս նույն թվականի օգոստոսի 14-ին Մոսկվայից ուղարկած նամակում գրում է. «Իմ թանկագին բարեկամ, ես բերկրանք զգացի՝ իմանալով, որ իմ «Կրակ» գրքի թարգմանությունը պետք է լույս տեսնի Հայաստանում: Ես շատ կցանկանայի ունենալ մեկ-երկու օրինակ այդ թարգ-

մանուկներին»։ Հ. Բարբյուսը խնդրում է գիրքն ուղարկել Մոսկվա։ Մենք չկարողացանք պարզել, թե նշանավոր գրողը ստացավ թարգմանությունը, թե ոչ։ Բանն այն էր, որ 1935 թ. օգոստոսի վերջին Հ. Բարբյուսը մահանում է Մոսկվայում³²։

Վ. Տերոյանի գիտակազմակերպչական գործունեության մեջ հատուկ տեղ է գրավում Հայ փիլիսոփայական ընկերությունը ստեղծելու ծրագիրը, որի 10 կետից բաղկացած կանոնադրության նախագծում հետևյալն է ասված. «Ընկերության նպատակն է փիլիսոփայական գիտությունների և խնդիրների ուսումնասիրությունը և համապատասխան գրականության մշակումը հայոց լեզվով։ ...Այդ նպատակին հասնելու համար ընկերությունը հատուկ ժամանակ է նվիրում փիլիսոփայական բառարան կազմելուն հայոց լեզվով։ Մեծ փիլիսոփաներին թարգմանում է հայոց լեզվով»³³։

1935 թ. ապրիլի 27-ին Վ. Տերոյանը ՀԽՍՀ Ժողովոմխորհրդին է ներկայացրել հայերեն-գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով փիլիսոփայական բառարան հրատարակելու որոշման նախագիծ։ 1931 թ. Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հանձնարարությամբ պատրաստում է հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով՝ 22000 բառ ընդգրկող փիլիսոփայական բառարան։ Միաժամանակ մշակում է ծրագիր՝ 80000 բառ ընդգրկող գերմաներեն-հայերեն բառարան կազմելու համար։ Եղել է Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի փիլիսոփայական տերմինաբանական հանձնաժողովի աշխատակից։

Վ. Տերոյանը Պետհրատի վարչության նախագահին ուղղված դիմումում իր մտահոգությունն է հայտնում տպագրվող դասագրքերի բովանդակության և որակի վերաբերյալ և առաջարկում է իր օգնությունը. «Մեծ ուրախությամբ ես կուզեի իմ համեստ ուժերը տրամադրել ուսումնասիրելու և ծրագրելու, թե ինչպես կազմակերպել ստաբիլ դասագրքերի արտադրության գործը հետագայում, թեկուզ եկող տարվա համար»³⁴։ Նա միաժամանակ նյութեր է նախապատրաստել ապագայում հրատարակվող Հայկական հանրագիտարանի համար։

Դեռևս 1916 թ. Թիֆլիսում Վ. Տերոյանը գրում է բավականին հետաքրքիր մտքեր պարունակող մի հոդված՝ «Ծրագիր վերաշինելու

³² Վ ա Ր Վ ա Ն ա Գ Ր Ի Գ Ո Ր Յ ա ն, Հ. Բարբյուսի նամակը «Կրակի» հայ թարգմանչին. - «Գրական թերթ», 8 ապրիլի 1977, №14։ Ֆրանսերենից թարգմանել է Վարվառա Գրիգորյանը։

³³ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ։

³⁴ Նույն տեղում։

յան» վերնագրով: Բերենք մի քանի հատված այդ հոդվածից. «Պետք է ստեղծել ամենից առաջ հասարակական լուրջ, տևական և ավանդապահ մի հսկողություն մեր բոլոր գործերի վրա, որոնք ազգային բնույթ են կրում: ... Դուրս պետք է մնան, հեռո՛ւ յոթն հորիզոններով բոլոր նրանք, որոնք հայ ժողովրդի կյանքի և ապագայի դարբնման գործին մոտենում են իբրև թերուսներ և սիրողներ: ... Հայտարարության համար, ռեկլամի համար գործող ինչքան անհատներ կան և ընկերություններ: Պինդ պիտի փակել նրանց առջև բոլոր դռները: ... Գործի սերը, պարտականության գիտակցությունը և հայ ժողովրդի ապագան դարբնելու սրբազան իդեալները պիտի լինեն միակ տեսակետները, որոնք վճռական և հրամայական նշանակություն են ունենալու...: Պատմություն ունեցող, անցյալ ունեցող ժողովուրդները շատ դժվարությամբ են կարողանում մի անգամով վերականգնել, գոնե պատկերացումը իրենց ազգային կյանքի: ... Եթե մենք ազգովին դեր պիտի ունենանք վերաշինության գործի մեջ, այն ժամանակ հարց է առաջ գալիս՝ պիտի աշխատել ո՞ր ազդեցություններն ափելի քաջալերել և ընդգրկել՝ անհատական, թե համայնական»³⁵:

Ապա, Վ. Տերոյանը ներկայացնում է արդյունաբերության, լուսավորության, գյուղատնտեսության վերաշինության, իր կարծիքով նախընտրելի տնտեսաձևը. «Վոպերասիրունը կազմելու է մեր տնտեսական վերաշինության հիմնական սկզբունքը... Վերաշինությունը լիենելու է ազգային ջանքերով»³⁶:

Իր գրառումներում Վ. Տերոյանն անդրադառնում է հոգային հարցին և բնապահպանական խնդիրներին: Նա հատկապես կենտրոնացել է լուսավորության հիմնահարցերի վրա, և ընդգծել է գիտություն և տնտեսության կապը: Վ. Տերոյանը գրում է. «Շատ ցանկալի է, որ գիտությունը ձեռք մեկնի տնտեսությանը: ... Հինը, որ գնում է, դեռ ապրում է մի որոշ ժամանակ էլ նորի մեջ: Պիտի պինդ բռնել Հնություն այդ թանկագին վայրկյանները, լինեն հիշատակներ, կամ հիշատակարաններ, մի քար կամ փայտ, որ կարող է որևէ կերպով մեր արյունոտ անցյալը կենդանի պահել. երկյուղածությամբ պիտի հավաքել, արձանագրել, լուսանկարել և պահպանել, ինչ որ մի խոսք, մի բառ կարող է պատմել մեզ և մեր հետնորդներին: ... Պետք է նորոգել մեր մեծ պատմական հուշարձանները... Պետք է որ վերջապես մեր

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

ժողովուրդը, անգամ մեր մտավորականությունը մի քիչ ավելի խորացնե իր կյանքն ու աշխարհայացքները, մի քիչ կարողանա կտրվել առօրյայից և կապվել ավելի մեծ ծավալով ժամանակների ու տարածությունների հետ: ... Ժամանակն է վերջապես մեր նորագույն պատմության մեջ կազմակերպել ազգային կամքը» (ընդգծումը մերն է – Ռ. Ս.)³⁷:

Գտնվելով մեծ ողբերգություն ապրած Հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող փոփոխությունների ժամանակաշրջանում՝ Վ. Տերոյանի մտահոգության առարկան են եղել Հայ գաղթականների և որբերի խնդիրները: Նրա մտորումների արդյունքն է դարձել «Գաղթական հարցեր» անտիպ հոդվածը, ուր նա գրում է. «Ամեն հասարակարգի մեջ էլ գոյություն են ունեցել աղքատներ և նպաստընկալներ, բայց նպաստընկալ ժողովուրդ, միայն գաղթականությունն է ճանաչում: ... Նպաստընկալ ժողովուրդ, մի անկարելիություն է, մի հասարակարգիտական անհեթեթություն: Ազգային կյանքի մահն է դա, և անպատվությունը: Բարեգործությունը պետք է թողնի մի քանի ավթոռներ և նստի գուտ ազգային պարտականության հողաթմբի վրա: Այդտեղից նա կկազմակերպե ոչ թե սովամահների և հիվանդների նպաստաբաշխությունը և խնամակալությունը, այլ պարզապես ազգային քանդած տնտեսության և հասարակարգի վերաշինությունը: Աշխատանքի պատիվը պետք է արթնանա ոչ միայն նպաստընկալների, այլև նպաստաբաշխների մեջ: ... Գլխավորն է՝ մենք կարողանանք ասել – մենք ազգ ենք, մեր ազգը նպաստընկալ ազգ չէ: ... Աշխատանքի կազմակերպությունը, ահա կոնկրետ առաջարկություններից մեկը»³⁸:

Խորհրդային Միությունում հետզհետե ծավալվող բռնություններն իրենց արտահայտությունն են գտել Վ. Տերոյանի անտիպ պատմափիլիսոփայական մտորումներում և հրապարակախոսական գրվածքներում: 1931 թ. ապրիլի 11-ին թվագրված իր գործերից մեկում Վ. Տերոյանը հետևյալն է գրում. «Ահա երկրորդ տասնամյակն ենք մտնում անհուսալի վախճանով, ինչպես առաջինն էր», կամ «Ասում են, ով որ իր ձեռքում սվին ունի, նա ամեն բան կարող է անել, բացի նրա վրա նստելուց, սակայն մեր տերերը Հաղթական ինքնամո-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում:

ռացությամբ նստել են սվինների վրա և ձեռքներին էլ սվին ունեն»³⁹:

* * *

Խորհրդային իշխանության տարիներին Վ. Տերոյանը ձերբակալվել է չորս անգամ: Առաջին ձերբակալությունը տեղի է ունեցել 1922 թ. օգոստոսի 4-ին: Նա և 17 հոգի ևս, ամբաստանվել են ՀՅԴ անգամ լինելու և Թիֆլիսում Զեմալ փաշայի սպանությանը մեղսակից լինելու մեջ⁴⁰:

1922 թ. օգոստոսի 7-ին բանտից Վ. Տերոյանը երկու դիմում է ուղարկում: Առաջինը հասցեագրված էր ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանին, իսկ երկրորդը՝ ՀԽՍՀ լուսավորության ժողկոմ և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ Ասքանազ Մուսվաթյանին: Վ. Տերոյանը խնդրում էր նրանց միջամտել, և ինչպես գրում էր դիմումում. «Երեք օրից ի վեր ինձ բանտարկել են Չեկայում (Արտակարգ Հանձնաժողովում – Ռ. Ս.), տարօրինակ մեղադրանքներով»⁴¹: Հետաքննության ընթացքում չի հաջողվում անհրաժեշտ ապացույցներ ձեռք բերել, ուստի Վ. Տերոյանն ազատ է արձակվում:

Երկրորդ անգամ նա ձերբակալվում է 1924 թ. հոկտեմբերի 6-ին: Այս անգամ Վ. Տերոյանն ամբաստանվում է Ամերկոմի Լենինականի մասնաճյուղում դաշնակցական գործունեություն ծավալելու մեջ: Նրա հետ նույն մեղադրանքով կալանվում են Ամերկոմի ևս երկու աշխատակիցներ՝ Մկրտիչ Լոռեցյանը և Վարդան Մաքսապետյանը: Վ. Տերոյանի մասով ներկայացված մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում է, որ նա «որպես դաշնակ հայտնի է վաղուց: Նա մասնակցություն է ունեցել Թուրքիայում տեղի ունեցած անկարգություններին, որի համար պատժվել է Թուրք (ական – Ռ. Ս.) իշխանությունների կողմից»⁴²: ... Ամերկոմում մշտապես գտնվելով պատասխանատու պաշտոններում՝ Դերոյանը (Տերոյանը – Ռ. Ս.) համակողմանի աջակցություն է ցուցաբերել Դ/Կ (Դաշնակցություն կուսակցության

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 3336, թ. 130:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 49–50:

⁴² ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 875, թ. 44: Վ. Տերոյանն օսմանյան Թուրքիայում «հակապետական» կամ որևէ այլ գործողության համար չի դատապարտվել: Հավանաբար գործը վարող քննիչ Միխայիլովը շփոթել է Վարազդատին իր եղբոր՝ Վազգենի հետ կամ էլ փաստերը կեղծել է:

– Ռ. Ս.) ընդհատակյա աշխատանքներին, իր երաշխավորություններով և հանձնարարականներով Ամերկոմում աշխատանքի ընդունել Դ/կ անդործ անդամներին: Բացի այդ, նա անձամբ մասնակցություն է ունեցել Հակախորհրդային աշխատանքում, սակայն այնպես հմուտ և զգուշ, որ դժվար է հաստատել փաստերով»⁴³:

Չնայած, որ ամբաստանյալները, այդ թվում Վ. Տերոյանը, կտրականապես մերժել են իրենց հարուցված մեղադրանքները, գործը քննող լիազոր Մ. Մխչյուրը 1925 թ. ապրիլի 15-ին առաջարկում է նրանց դատապարտել հինգ տարի աքսորի⁴⁴: Այս վճիռը, սակայն, 1925 թ. հունիսի 21-ին բեկանվում է Անդրֆեդերացիայի Պետական քաղաքական վարչության կողմից⁴⁵, և ամբաստանյալներն ազատ են արձակվում⁴⁶:

Այս ձեռքավորության մանրամասնությունների մասին տեղեկանում ենք Վ. Տերոյանի 1925 թ. հունիսի 15-ի Անդրֆեդերացիայի Կենտգործկոմի նախագահին ուղղված բողոք-դիմումից, որը նա ուղարկել էր Թիֆլիսի Մետեխի տիրաճռչակ բանտի հիվանդանոցից: Վ. Տերոյանը գրում է, որ ինը ամիս է ինչ բանտարկված է և ոչ մի հետաքննություն չի կատարվել: Իսկ Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս. Մելիք-Հովսեփյանին հղած իր բազմաթիվ դիմումները մնացել են անպատասխան: Ի վերջո, Ս. Մելիք-Հովսեփյանը բարեհաճել է ներկայացնել այն «ծանրակշիռ փաստերը», որոնց հիման վրա կատարվել է ձեռքավորությունը:

Ինչպես նշում է իր դիմումում Վ. Տերոյանը, այդ փաստերը հետևյալն էին.

«ա) 1898 թվին, 28 տարի առաջ Տաճկաստանում (Թուրքիայում – Ռ. Ս.) սպանված եղբայրս (Վազգենը – Ռ. Ս.) եղել է դաշնակցական:

բ) 1922 թվին իմ բազմաթիվ աշխատակիցների շարքին գտնվելիս է եղել մի դաշնակցական կին:

գ) Ինձ բանտարկած ժամանակ նույնպես, իմ հարյուրավոր աշխատակիցների մեջ գտնվել են երկու նախկին դաշնակցականներ:

⁴³ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 875, թ. 44 հավ., 76:

⁴⁴ Նույն տեղում, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 4, գ. 34, թ. 25:

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 67:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 4, գ. 34, թ. 79:

դ)Ես ճանաչել և հարաբերություններ եմ ունեցել բաղմամբիվ դաշնակցական գործիչների հետ, սկսած 1905 թվից մինչև 1920-ը, թեկուզ պարզ ծանոթության հարաբերություններ»⁴⁷:

Երրորդ անգամ Վ. Տերոյանը ձերբակալվել է 1931 թ. օգոստոսի 5-ին և ամբաստանվել է լրտեսության մեջ: Հետաքննության նյութերից երևում է, որ Վ. Տերոյանն իր «լրտեսական» գործունեությունը սկսել է 1918 թվականից: Նման անհիմն մեղադրանքի համար առիթ է հանդիսացել 1918 թ. ամռանը մի խումբ հայ մտավորականների կողմից Թիֆլիսում հիմնած Հայ-գերմանական ընկերությունը: Նրա հիմնադիրների թվում էին՝ Ստեփան Կանայանը, Մանուկ Աբեղյանը, Վարադգատ Տերոյանը և ուրիշներ՝ մոտ 20 հոգի: Հարցաքննության ժամանակ Վ. Տերոյանը հետևյալ պարզաբանումն է տվել. «1918 թ. կեսերին թուրքերի տեղ Թիֆլիս մտան գերմանացիները, հայ ինտելիգենցիայի, գլխավորապես նախկին գերմանական (հայ) ուսանողների (նկատի ունի տարբեր տարիներ Գերմանիայում ուսանած հայերի – Ռ. Ս.) շրջանում միտք հղացավ կազմել հայ-գերմանական ընկերություն, կուլտուր-քաղաքական մերձեցման համար հոգ նախապատրաստելու նպատակով... Համաշխարհային պատերազմի պատմական մոմենտում, երբ գեր(մանական – Ռ. Ս.) բանակները ոչ մի ֆրոնտում լուրջ պարտություն չէին կրել և ընդհանրապես Կովկասյան ֆրոնտում, հակառակ իրենց դաշնակից թուրքերի ցանկության իրենք էին մտնում Թիֆլիս, արգելում թուրքերի մուտքն այնտեղ – գերմանական օրիենտացիայի այս նպաստավոր պայմաններում, սակայն, հայ ինտելիգենցիայի համար բավական հանդուգն մի նախաձեռնություն էր հիմնադրությունը»⁴⁸:

Վերը նշվածը վկայում է ոչ թե հայ մտավորականության, մասնավորապես Վ. Տերոյանի «լրտեսական» գործունեության մասին, այլ նրանց կողմից գերմանացիների և թուրքերի միջև եղած հակասություններն ի նպաստ հայ ժողովրդի օգտագործելու մասին:

Այս ձերբակալությունից հետո խորհրդային անվտանգության ծառայությունների հետաքրքրությունը Վ. Տերոյանի անձի նկատմամբ բավականին ուժեղացավ: Քրեական գործի նյութերում պահպանվում են որոշ փաստաթղթեր, որոնք վկայում են վերը նշվածը:

⁴⁷ Վ. Տերոյանի 1925 թ. հունիսի 15-ի բողոք-դիմումի պատճենը Անդրկովկասյան ՍՖՍՀ Կանրապետության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահին, տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

⁴⁸ ԱԱԾԱ, ԿԳՖ, գ. 440, թ. 71 հալ., 72:

Ուստի, օպերատիվ նկատառումներով 1932 թ. հունվարի 25-ին Վ. Տերոյանն ազատ է արձակվում⁴⁹: Նրա նկատմամբ ուժեղացվում է գործակալական հսկողությունը:

Բանտարկությունից վերադառնալուց հետո, հավանաբար կանխազգալով մոտալուտ ձերբակալությունը, Վ. Տերոյանը փորձում է պաշտպանություն գտնել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի մոտ: Վ. Տերոյանի հարազատների վկայությամբ, նա եղել է Ա. Խանջյանի ուսուցիչը և եղել են մտերիմներ, ճանաչել է Ա. Խանջյանի հորը՝ Ղևոնդին: Այս հաստատելու է գալիս Վ. Տերոյանի նամակն՝ ուղղված Ա. Խանջյանին. «Ընկեր Խանջյան! Ավարտելով իմ հերթական բանտարկությունը, մեծ ցանկություն զգացի, որ նման դեպքերում, առանց մեծ դժվարություններ հարուցելու, Կենտկոմի Քարտուղարն ինձ ընդունում է երկարատև խոսակցության: Այս անգամ, հույս ունեմ, որ մի առանձին դժվարություն չպիտի ներկայանա այդ ավանդական սովորությունը գործադրելու նույնությամբ, ուստի խնդրում եմ բարի եղեք նշանակել տեղը և ժամանակը՝ պարտազանջի խնդիրներն ամենակարճ ձևով վերջացնելու համար և որպեսզի ասեմ, ինչ որ գրել չպիտի կարողանամ»⁵⁰:

Վ. Տերոյանի վերջին և ճակատագրական ձերբակալությունը տեղի է ունենում 1935 թ. օգոստոսի 17-ին: Եթե նախորդ երեք ձերբակալությունների ժամանակ նրան ճիգերի գերազույն լարումով, և հավանաբար Ա. Մուվյանի, Ա. Հովհաննիսյանի և գլխավորապես Ա. Խանջյանի աջակցությամբ, հաջողվել էր ապացուցել իր անմեղությունը, այս դեպքում, ստալինյան տեռորի պայմաններում դա անհնար էր: Կալանվելուց հետո Վ. Տերոյանին ներկայացնում են հետևյալ մեղադրանքները.

1. ՆԳԺԿ-ին չի հայտնել նախկին գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյանի միապետական հայացքների մասին:

2. Աքսորավայրից վերադարձած, ՀՅԴ նախկին անդամ Հռիփսիմե Մուշեղյանի կողմից Հայաստանում դաշնակցական կազմակերպությունների վերականգնման փորձերի մասին:

3. Երգիծաբան Լեռ Կամսարի (Արամ Թովմասյան) հակախորհրդային հայացքների մասին⁵¹:

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 84:

⁵⁰ Տես Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 36. ֆ. 571, ց. 5, գ. 158, թ. 17:

Հարցաքննությունների ժամանակ Վ. Տերոյանը հերքել է բոլոր մեղադրանքները: Նա հայտնել է, որ գեներալ Մ. Սիրիկյանի հետ ծանոթացել է 1924 թ. Լենինականում, ուր վերջինս աշխատում էր Ամերկոմի տեղի մասնաճյուղում: Երևանում եղել են հարևաններ, ունեցել են ջերմ, բարեկամական հարաբերություններ, սակայն հակապետական բնույթի գրույցներ չեն վարել: Հ. Մուշեղյանի հետ վարած խոսակցությունները եղել են առօրյա թեմաներով, և դրանք չեն առնչվել ՀԹԴ-ի ընհատակյա գործունեության հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է Լեո Կամսարին, ապա իրենք մանկության ընկերներ են եղել և դրանով է բացատրվում իրենց մտերմությունը:

Սակայն կիրառված բռնությունների պատճառով Վ. Տերոյանը «խոստովանել» և «հաստատել» է հարուցված մեղադրանքները⁵²:

1936 թ. հունվարի 4-ին ԽՍՀՄ ՆԳԺ-ին կից հատուկ խորհրդակցությունը Վ. Տերոյանին դատապարտել է երեք տարվա բանտարկության, որը նա պետք է կրեր Սիբիրում՝ ուղղիչ աշխատանքային ճամբարում:

Ըստ պաշտոնական տեղեկանքի, Վ. Տերոյանը վախճանվել է 1938 թ. փետրվարի 6-ին, 51 տարեկան հասակում Մարիինսկում, ԽՍՀՄ - Նովոսիբիրսկի մարզի Օռլովո-Ռոգովսկյան բաժնի համակենտրոնացման ճամբարում (Сиблаг)⁵³:

Դերոյանների ընտանեկան արխիվում պահպանվել է Վ. Տերոյանի՝ Երևանի բանտից ուղարկված երկտողը, ուր նա կնոջը՝ Մարիամին, խնդրել է բերել մի շարք իրեր, որոնք անհրաժեշտ են աքսորի ճանապարհին և համակենտրոնացման ճամբարում: Երկտողի վերջին հատվածը, որը ջնջվել էր, հավանաբար, բանտի գրաքննիչի կողմից, դժվարություններ ընթերցվում են հետևյալ տողերը. «Երեխաներին չբերես տեսնելու: Նրանց կամաց-կամաց կհաշտեցնես այն մտքի հետ, թե պապան չկա այլևս»:

Դերոյանների ընտանիքին սպասում էր մեկ ծանր հարված ևս: Ազգայնամոլության ամբաստանությամբ ձերբակալվում է Վ. Տերոյանի կնոջ՝ Մարիամի եղբայրը՝ անվանի վիրաբույժ, Հայաստանում ժամանակակից վիրաբուժության հիմնադիրներից, պրոֆեսոր Հարություն Միրզա-Ավագյանը (1879–1938): Ազգայնամոլության ամ-

⁵² Նույն տեղում, ց. 4, գ. 2081, թ. 94:

⁵³ Նույն տեղում, թ. 54, 56a, II մաս, թ. 24:

բաստանությունը լուկ առիթ էր նրան ձերբակալելու համար: Հ. Միրզա-Ավագյանը այն երեք բժիշկների թվում էր եղել, որոնք հրաժարվել էին վկայել Ա. Խանջյանի «Ինքնասպանությունը»: Դերոյանների ընտանիքը զրկվում է իր վերջին պաշտպանից ու հովանավորից: Այժմ նրանք համարվում էին «երկկողմանի ժողովրդի թշնամիներ»:

Վ. Տերոյանի տիկնոջը՝ Մարիամին, ամուսնու և եղբոր ձերբակալության կապակցությամբ իր կարեկցանքն ու աջակցությունն է հայտնում գեներալ Մ. Սիլիկյանի կինը՝ Նատալյա Ալեքսանդրովնան, Թիֆլիսից գրած իր նամակում⁵⁴:

Ի. Ստալինի մահից և նրա մի շարք հավատարիմ կամակատարների ձերբակալությունից հետո միայն հնարավոր դարձավ վերականգնել 1930-ական թվականներին անհիմն բանտարկվածների բարի անունը:

ՀԽՍՀ դատախազությունը, հիմք ընդունելով Վ. Տերոյանի դատեր՝ Ն. Դերոյանի 1954 թ. գրված դիմումը, հարուցում է քրեական գործ և 1955 թ. մարտի 4-ից մինչև 1956 թ. մարտի 12-ը հետաքննություն կատարում, որի արդյունքում Տերոյանի ընտանիքը ստանում է պաշտոնական գրություն հետևյալ բովանդակությամբ. «ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի Դատական կոլեգիան 1956 թ. փետրվարի 15-ի իր որոշման համաձայն, Վարազդատ Դերոյանի նկատմամբ ՆԳԿ-ի հատուկ խորհրդակցության 1936 թ. հունվարի 4-ի վճիռը չեղյալ է հայտարարել և ապացույցների բացակայության պատճառով՝ գործը կարճել»:

Մեր հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրել ենք Վ. Տերոյանի դեմ հարուցված չորս քրեական գործերը: Հարկ ենք համարում կանգ առնել մի շարք փաստերի վրա:

Վ. Տերոյանի քրեական գործի վերաքննությունը կատարում է Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի դատախազի օգնական, փոխգնդապետ Ջանգիրովը: 1955 թ. ապրիլի 20-ին կազմած տեղեկանքում նա հետևյալ փաստն է առանձնացրել. «Գործի (1935 թ. հարուցված քրեական գործի – Ռ. Ս.) առանձին ծրարում կցված էր ՆԳԿ-ի նախկին ղեկավար աշխատակիցներ Գոգլիձեի և Կոբուլովի գրավոր հրամանը Հայկ. ԽՍՀ-ի ՆԳԿ-ին՝ Վարազդատ Դերոյանին (Տերոյանին – Ռ. Ս.) հետաքննության նյութերով վարկաբեկելու անհրաժեշտության մասին (ընդգծումը Ջանգիրովինն է – Ռ. Ս.) և իրենց այդ

⁵⁴ Տե՛ս Դերոյանների ընտանեկան արխիվ:

նյութերն ուղարկելու մասին»⁵⁵: Թե ինչն է եղել Ն ԳԺԿ բարձրաստիճան ղեկավարների այսչափ «շահագրգռվածության» պատճառը Վ. Տերոյանի անձի հանդեպ, մնում է անհայտ: Հավանաբար, այս հարցի պատասխանը կարելի է գտնել Վ. Տերոյանի վերաբերյալ Ս. Գոգլիձեի և Հ. Կոբուլուվի հրամանով առանձին կազմված №235958 քրեական գործի նյութերում⁵⁶, որը թերևս գտնվում է կամ Մոսկվայի, կամ էլ Թբիլիսիի նախկին ՊԱԿ-ի արխիվներում:

Վ. Տերոյանի բարի անունը վերականգնելու գործում իրենց մասնակցությունն են ունեցել նրա հարազատները ու ընկերները: Վերջիններիս թվում են եղել Գրիգոր Չուբարը (1888–1962), որը 1920–1924 թթ. զբաղեցրել է ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմի տեղակալի պաշտոնը և բանասեր, հայագետ, արևելագետ ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը (1893–1970) և ուրիշներ:

Մեր կողմից ներկայացված փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն ընդգրկում է Վ. Տերոյանի կյանքի, հասարակական ու գիտական գործունեության մի մասը: Դեռևս զգալի թվով փաստաթղթեր և նյութեր չարունակվում են մնալ անտիպ: Մեր հետագա հետազոտությունների ընթացքում կփորձենք լրացնել այդ բացը:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող նյութերի և փաստաթղթերի ճնշող մասը անտիպ է, տրամադրված է Դերոյանների ընտանիքի կողմից: Փաստաթղթերի մի մասը քաղվել է Հայաստանի ազգային արխիվի զանազան ֆոնդերից ու ՀՀ կառավարության առընթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվից: Հրապարակվում են առաջին անգամ: №11 փաստաթուղթը առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերեն (տե՛ս ԲՀԱ, 1991, №1–2, էջ 343–349), իսկ նույնի հայերեն բնօրինակը, ինչպես և №5, 7 և 8 փաստաթղթերը՝ տե՛ս ՊԲՀ 2003, №2, էջ 276–293: Փաստաթղթերի և նյութերի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1887–1956 թթ.: Փաստաթղթերը հրապարակելիս մեր կողմից պահպանվել են դրանց բնագրային վերնագրերը, ինչպես նաև հեղինակի կողմից գրված որոշ բառերի գրելաձևը: Բոլոր ընդգծումները և կախման կետերը հեղինակինն են. մեր կողմից արվող միջամտությունները նշվում են փակագծով:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, II մաս, թ. 5:

⁵⁶ Նույն տեղում, II մաս, թ. 23:

Վ. Տերոյանի որոշ գիտական հոդվածներ թերի են, որովհետև 1931 թ. ձերբակալման ժամանակ բռնադատվել են նրա բոլոր աշխատությունները և 1932 թ. ազատվելուց հետո միայն նա կարողացել է ձեռագրերի որոշ մասը հետ ստանալ: Նկատի ունենալով, որ այդ աշխատությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում, մենք նպատակահարմար գտանք դրանք ևս ընդգրկել ներկա ժողովածուում:

Մենք փորձեցինք, առաջին անգամ լինելով, ներկայացնել մտավորական-գործչի, անբասիր Հայրենասերի կյանքն ու գործը՝ նպատակ ունենալով հանրությունը ծանոթացնել նրա գիտական ժառանգությանը: Դա անհրաժեշտ է մանավանդ մասնագետ պատմաբաններին, ինչպես նաև փիլիսոփաներին, որոնք կբացահայտեն Վարազդատ Տերոյանի գործունեության բուն արժեքն ու նշանակությունը առավել հանգամանորեն:

Հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Դերոյանների ընտանիքին Վարազդատ Տերոյանի անտիպ նյութերը տրամադրելու համար:

Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Հայաստանի ազգային արխիվի և ՀՀ կառավարության առընթեր ազգային անվտանգություն ծառայության արխիվի աշխատակիցներին՝ տրամադրած նյութերի համար:

ՌՈՒԲԵՆ ՕՆԻԿԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

իՉԾ^{21/4} չի Ի՞ժձԱՄԻՍ
¶Æi²İ²Ü Դi ԾԾ²ä²Ծ²İ²Êäë²İ²Ü ²ԲÊ²iäöÂÚäöÜÜ°ԾÀ

§Ø»ñ Ծ³Üñ»ÝÇùÇ ³i»ñ³İÝ»ñÁ İi»ñ³İ³Ý·Ýí»Ý ³ÜÝ
Å³Ü³Ý³İ, »ñµ Ü»Ýù Ü»ñ ÜÇiùÁ İ³i/²³i»Ýù ³i»ñ³İÝ»-
ñÇó!.

i. î»ñäÜ³Ý

Ø²ê I

ԳԱՂԹԱԿԱՆ – ՈՐԲ

Երկու բառեր, վշտերի երկու անսահմանություններ:

Մարդու զգայական և իմացական ընդունակությունները երբեք հասնել են այն աստիճանին, որ կարելի լիներ հասկանալ գահազուրկ արքայի ցավը և մարած աստղերի վիշտը: Ընտանեկան օջախից կոպտություն մեծ աշխարհի մարդկությունը ներկայացնում է մեզ մի ավելի սրբազան և անըմբռնելի վշտի մարմնացում: Կա՞ն ավելի վեհափառ կայսրություն, քան հայրենի օջախը, որի ամենահետին մանրամասնություններից է հյուսված յուրաքանչյուր մանկան հոգին: Եվ կա՞ն ավելի մեծ լուսատու աստղ, քան հայրական խրոխտ պատվերը, կամ մայրենի քնքուշ հրավերը:

Ծանր փորձություններով և դժնդակ փորձառություններով կազմակերպված մեր ուղեգրը հազիվ կարող է բանականության սահմաններին մոտեցնել այն ամենը, ինչ որ այս սարսափելի տարում մենք ապրում ենք: Այդ մատուցվող գլուխների առջև այս մարդկությունը երբեք պիտի կարողանա արդարանալ իր թափած խնամքներով և հոգածությամբ: Կեղծիքի և թերահավատության մի անսպառ օվկիանոս է բուռն դրել այնտեղ արդեն:

Այն, ինչ ես կարդում եմ ամեն օր նրանց աչքերում, ոչինչ չի հայտնում իմ այս մարդասպան մտքերից: Բայց մի ավելի սրբազան մեծություն կա նրանց փոքրիկ ամոթխածության մեջ, իրենց ծիծաղի վրա. նրանք ամաչում են, երբ ուրախանում են: Ես ասում եմ, նրանք ամաչում են, որ դեռ մարդ են մնացել: Եվ ներքին ինչպիսի բավականություն են զգում նրանք, երբ դու նրանց պատժում ես. նա իրեն մշտական պատժի արժանի է համարում: Նա գիտե իր վիշտը, նա գի-

տե, որ պետք է միշտ տխուր լինել, և ի՞նչ ամոթալի բան է, որ դեռ մարդ է մնացել՝ դատապարտված ծիծաղող կենդանի լինելու:

Եթե փրկչական 1913 թվականի չեն ու խաղաղ մարդկութունը վերականգնել հանկարծ մոգական մի հարվածով իր ծոցումն ունենալով գաղթական որբերի այս բանականները, նա երբեք կարող պիտի չլիներ այլևս այսքան անպատիվ մարդկութուն դառնալ: Պատերազմը միշտ ենթադրել է տվել մահ կամ մահեր, և այդ պատճառով էլ՝ ազդու դեղահատ, հոգազնդի շահ ու վնասը փնտրողների համար: Բայց սարսափելի չեն պատերազմի սփռած մահերը, ըստ որում, բոլոր մեռնողների բերնին կարելի է դնել առնվազն համլետյան դիլլեման, մինչդեռ պատերազմը մեզ կյանքեր է բաշխում, որոնք անկարելի ողբերգությունների բեռնակիրներ են լինելու:

Էջմիածինը մեր սպասելիքների մշտական դամբանատան, և որբերի վախկոտ ու գաղտնի հույսերի ամայի կայարանն է: Զուր եք դուք ձեզ խաբում, իմ գառնուկներ, սպասելով այնտեղից գալիք ձեր մայրիկին: Այժմեանից արդեն դուք դատապարտված եք գոյություն մեծ կռիվի մեջ պարտվող բանականների շարքերը խտացնելու: Երանի թե ձեզնից շատերը, նույնիսկ բոլորը, մի օր կարողանային ասել. «այնու-ւամենայնիվ, կյանքն արժե ապրել»:

Բաքու, 28 նոյ[եմբերի] 1915:

Վ[արազդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Զեռագիր:

ԳԱՐԹԱԿԱՆԻ ԽՈՍՔԵՐ

Դուք չգիտեք երբեք, թե ինչ է նշանակում գաղթական, ոչ թե որովհետև դժվար է հասկանալ այն հոգեկան դրությունը, որի մեջ չես գտնվում, այլ որովհետև մի գաղտնի մտածողություն կա քո մեջ, թե գաղթականը մի երջանկություն ունի, որ դու չունես: Անշուշտ ցավալի է, որ նա կորցրել է ամեն բան և հեռացել է իր հայրենիքից, բայց որ նա կարող էր իր կորցրածի հետ կորսնցնել և իր կյանքը նույնքան հեշտություն, որքան իր թաշկինակը, կամ մահճակալը — այս միտքը նախանձ է առաջ բերում քո մեջ, որ դու երբեք չես կարողացել այդքան էժան գտնել քո կյանքը: Ու մարդու մեջ զարթնում է մի անդիմադրելի հրապույր, ավելի էժանացնելու այդ էժան կյանքը...:

* * *

Բայց ժամանակի ընթացքին չէ, որ ես պիտի ապացուցանեմ իմ թանկությունը: Այժմեանից ես քեզ կասեմ այնպիսի խոսքեր, որ դու փոշմանես քո այն բոլոր գործերի համար, որոնք շատ խնամով վարագուրում են քո այդ գաղտնի մտածողությունը, որովհետեւ ինչ էլ որ խոսես, ինչ էլ որ անես, չես կարող ապացուցանել, թե դու համոզված ես, որ դու ինձանից շատ ավելի դժբախտ չես: Եղավ մի գաղթական, որ ասեր, թե ես ինչքան շատ դժբախտ եմ, այնքան պերճախոս ձևով և համոզվեք, որքան դու ասացիր քեզ պեսներին, թե դու ինչքան ես տանջում այդ դժբախտների դժբախտությունը: Եվ քեզ պեսները, ավելի շուտ քո ցավերն ամոքելու համար որոշեցին օգնել գաղթականներին, որ դու նրանց համար չտանջվես: Ես ծանոթ եմ բոլոր նրանց հետ, որոնք խնամում են գաղթականներին կամ դրանց գործովն են զբաղված. և երբ համեմատում եմ խնամք տվողներին ստացողների հետ, չեմ կարողանում չտանջվել տվողների ցավերով և տանել ստացողների անտարբերությունը՝ տվողների վշտակոծ զոհաբերություն և քրտնաջան ազգասիրություն հանդես:

Կար մի ժամանակ, երբ ես արհեստով բարեգործ էի, քանի-քանի անգամներ ես օրհնել եմ իմ Աստծուն, որ ինձ որբեր է ուղարկել, որ աշխարհի վրայից անպակաս է արել այն կարգեր, ուր մուրացկանությունը երկրի միակ ելևմուտքի աղբյուրն է եղել, և ուր որբությունը անհատական սահմաններն անցել է, և ես որբ ազգի մասին եմ խոսել: Այժմ երբ ես գաղթական եմ, գիտեմ, թե ես ինչքան ցավեր եմ ամոքում, ինչքան անգործներ գործի վրա են: Ինչքան շատախոսներ իրավունք ունեն նաև պարտականություն շատախոսելու: Ինչքան թերթեր, որ պառավել էին անհամություններով, հարստացել են զգայացունց հոգվածներով: Ինչքան գրիչներ, որ ժանգոտել էին, փայլում են այժմ և փայլատակում: Ինչքան հրապարակախոսներ, որ տասնյակ անգամներ գրել էին մկնասպանության և ճանճասպանության մասին, այժմ կարող են, առանց նյութ որոնելու դժվարության, գրել մարդկային դժբախտությունների վրա, այնքան սրտառուչ, այնքան մոգական լեզվով: Ինչքան հասարակական գործիչներ, որոնք հասել էին վերջապես այն կետին, երբ պիտի լռեին հավիտյան՝ համոզվելով իրենց հասարակական գաղափարների ոչնչության, այժմ թե ու թիկունք են ստացել և հրեղեն լեզու՝ գաղթականության հրաշագեղ այլազանության մեջ իրենց սկզբունքներն արդարացնող դեպքերի հանդիպելով: Եվ այժմ, երբ ես էլ գրիչ վերցրի, այսինքն հրատարակիչներին անձնատուր եղա, այժմ եթե ինձ թողնեն խոսել, այդ

ներա համար է, որ լուելյայն կասեն, թե հանճարեղ սուտերը միշտ ավելի մեծ արժեք ունեն, քան տափակ ճշմարտությունները: Բայց երանի թե չթողնեին, որ խոսեի. անձնատվությունը մի անգամ փորձ կարող է լինել, բայց ոչ մշտական փորձություն: Ու մտածել, թե ազգային այսքան ներուժ կյանքը պիտի վերջանա մի քանի տարուց, երբ ջնջվեն գաղթականության հետքերը, մարդն ակամայից սկսում է կարոտել ապագա գաղթականություններին:

Պատմական այս մոմենտին բոլոր ազգերն էլ իրենց հոգեկան ուժերի գերարտադրության մեջն են. Ֆրանսիացին իր ամբարված վրեժխնդրությունն է պոռթկացնում, անգլիացին՝ իր դիվանագիտական միջոցների հավաքածուն, գերմանացին՝ իր պատրաստվող գերմարդկայնությունը, թուրքը՝ դարերով կուտակված և մի բոլոր մոռացած իր բարբարոսությունը, իտալացին՝ իր կատարելագործած ռեկլամները, ռուսը՝ իր լայնածավալ տարածությունները, և այլն, և այլն, իրար գլխի, հա՞յը միայն անմասն պիտի մնար, այսքան բարեպատեհ վայրկյանին, իր հոգին ցուցադրելին: Եվ ահա, տեսեք, թե ինչքան պատշաճ խոսքեր կային, տասնյակ տարիներով պատրաստված, որ պիտի չարտասանվեին, հայ լեզվից պիտի ջնջվեին, եթե գաղթականությունը չլիներ, ինչքան պատրաստի արցունքներ կային տասնյակ տարիների համբերությունից քարացած աչքերի ճոթին, որոնք պիտի չհոսեին, եթե գաղթականությունը չլիներ, ինչքան արժեքներ կային, որոնք պիտի ոչնչանային, եթե ...: Ինչքան փոքրություններ կային, որոնք երբեք պիտի չմեծանային, ինչքան անուններ կային, որոնց մասին երբեք պիտի չլսեիք, ինչքան սրտեր կային, որոնք երբեք պիտի չբաբախեին, ինչքան լեզուներ, որ պիտի չբարբառեին երբեք, ինչքան աչքեր, որ պիտի չլային, ինչքան գրիչներ, որ պիտի չչարժեին երբեք, եթե գաղթականությունը չլիներ:

Ես չգիտեմ, թե ինչպես կատարեցին լեհերը իրենց ազգային ներքին համեմատությունը, մի հատվածից մյուսը գաղթած ժամանակ, բայց ես այդ տեսա, տեսնում եմ, և պիտի տեսնեմ այստեղ մեր «երկրորդ հայրենիքում»: Միայն փոքրերը չէին, շատ մեծ էր նաև մեծերի ցավը սրանից առաջ: Ըստ որում ի՞նչպես պիտի մեր մեծ վիպասանը մեզ ասեր՝ թե դուք չունեք ինձպես վիպասան, կամ մեր կաթողիկոսացու մեծ առաջնորդը՝ իր պալատի դռան վրա միայն ցուցադրեր իր փայլուն շորերը և մեծ հասակը իր գաղթական պաշտոնակիցներին, քանի որ մենք չունենք այդ բոլորը. կամ մեր դպրոցների և դպրանոցների տեսուչները ինչպե՞ս պիտի կարողանային իրենց հարյուրավոր պաշտոնակիցներին մի անգամ ընդմիշտ դռնապանության աս-

տիճանին գցել, և այլն, և այլն, առանց գաղթականության: Համեմատությունը շատ հաջող էր, որովհետև ո՞վ կարող է ասել, թե սխալ է. երկուսն այնպես կհամեմատի չորսին, ինչպես ութը՝ տասնվեցին:

Երբ ես որոշեցի «Գաղթականական պատմագրություն» իմ գրքից այս մի կտորը Հրատարակության Հանձնել այս օրերին իսկ, երբեք չղեկավարվեցի գործնական նպատակներով, որովհետև, եթե իմ գաղթական եղբայրներն սրանից օգուտ ստանան, ինչ որ շատ մեծ պարագուքս պիտի լիներ, ուրեմն ես վատ բան չեմ կատարել, գոնե նրանց հանդեպ, իսկ եթե նրանք վնասվելու են սրանից, այն ժամանակ առնվազն մի օգուտ կունենան, որ հասկանան վերջապես, իրենց տանջանքով չբախտավորացնել ոչ ոքի:

Ով որ իմ փառքի օրերին գուռս եկավ գլուխս ցավցնելու իր գրպանի հոգսերով և խանութպանների ու պանդոկատներին հետ մղած իր պատերազմներով, նա կհասկանա, որ ինքն զրկված է այժմ իմ դեմ ունեցած իր սրբազան վրեժխնդրության կայծակներից:

Գաղթականը սարսափելի բան է: Ես ձեզ ասում եմ վախեցեք նրանից, որ ոչ միայն գաղթական է, այլև որբ-գաղթական: Նրան չմոտենաք երբեք այդքան հեշտ:

Այս թող ձեզ փաստ լինի, որ համոզվեք, թե ճշմարտությունն այստեղ վարագուրված չէ, ոչ էլ պարողիայի ենթարկված:

Այնուամենայնիվ, ես չը

[Թերի է:

Բաքու, 1915]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վ. Տերոյան]

[Գրված է Վ. Տերոյանի ձեռագրով նույն թղթի վրա, նույն թանաքով, ինչ որ Գաղթական-որբը]:

ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Առհասարակ որևէ գործի հաջողությունը համարվել է սկզբունքներ չունենալու, կամ շատ քիչ սկզբունքներ ունենալու մեջ: Սկզբունքները զրկում են գործին ճկունությունից և արագությունից: Հրամայական և հրատապ գործերը այդ պատճառով խիստ հեռու են կանգնած լինում գիտակցական հետևողականությունից:

Ընդունելով հանդերձ այդ առարկությունը՝ անկարելի է, սակայն, անտեսել այն հետևանքները, որ բխում են անմիջապես դրանից: Պատմության հանած սկզբունքները շատ հաճախ իրականության չեն համապատասխանում, որովհետև հետին թվով արած գյուտեր են լինում: Վայրկյանի պատմական արժեքը պատմական վայրկյանի մեջ կարելի է ստուգաբանել ամենից առաջ: Բացի այդ, գործի սկզբունքները միայն տեսական արժեք չունեն. սկզբունքի բացակայությունը ստեղծում է ոչ միայն անհետևողականություն, պղտորություն և թեթևություն գործի մեջ, այլև երևան է բերում մտածող, անդրադարձող կամքի դժգունություն: Անհեթեթությունները սովորական են դառնում, անկարելի է լինում ճշտի և սխալի չափանիշը:

Այս բոլորի համար կա, թե չկա մի ազդե, որ մեծ և հրատապ հարցեր չունենա դրած իր առաջը լուծելու համար: Գաղթականությունը մեկն է մեր այդ տեսակ հարցերից: Ինչքան էլ շտապ և անբավարար չափով հիմնավոր լինեն, այնուամենայնիվ գործի շահը պահանջում է քննության և ուսումնասիրության ենթարկել այն բոլոր հարցերը, որոնք այս կամ այն կերպ կարող են լուսաբանել գաղթականական գործի ճանապարհը: Միայն կեդրոնական Մարմինն ստեղծելով չէ, որ պիտի դարձնվեն գաղթականության կարիքներն ու ցավերը: Մի անսպառ չարիք կա թաքնված գաղթականություն ակտի մեջ: Եվ անկարելիության աստիճան դժվար է գտնել այն միջոցը, որով դարձանվեն այդ ցավերը, որ կատարված աշխատանքը իր նպատակին հասնի, որ բարեգործությունը չարագործություն չդառնա: Կեդրոնական Մարմինը պիտի բերի ամենից առաջ վարչական բարեփոխություն գաղթականական գործի մեջ, բայց դրանով չեն վերջանում գաղթականական հարցերը: Գործելու համար կանչած մի մարմին, ամենայն հավանականությամբ, զրկված պիտի լինի գործին մոտենալու հնարավորությունից սկզբունքային տեսակետով, ընդհանուր աշխարհայացքներով:

Հոգեկան մի մեծ փորձություն կա մեր Ֆիզիկական փորձություն այս ժամվա մեջ: Ազգային հարցը միայն ղեկավարական աշխատանք չէ, ներքին ինքնահասկացողություն է անհրաժեշտ՝ անգիտակից աշխատակիցներ չդառնալու համար մեր թշնամիների գործունեություն:

Բացի այդ, գաղթականությունը երևան բերեց մի շարք այնպիսի հարցեր և առեղծվածներ, որոնք ժողովրդականական-հասարակագիտական նշանակություն ունեն, և որոնք գուցե երկար ժամանակ անհայտ և անլուծելի մնային խաղաղության մեջ: Այդ հարցերից մի քանիսը այնքան խոշոր տարողություն ունեն, որ ոչ միայն գաղթականության ներկա վիճակի մասին կարող են լուսաբանություններ տալ, այլև առհասարակ մի ժողովրդի հոգեբանական տարրերն են բնութագրում, նրա պոտենցիալ և պլաստիկ ընդունակությունները հայտնագործում՝ թե նա ի՞նչ է, և ի՞նչ կարող է լինել. նաև, թե նա ի՞նչպես այս կամ այն կերպ կարող է լինել:

* * *

Որ գաղթականությունն ինքնին հարուցանում է հասարակագիտական առեղծվածներ, այդ պարզ էր պատերազմից առաջ կատարվածների վերաբերմամբ էլ: Բայց միայն պատերազմն է, որ ստեղծում է ամենակատարյալ գաղթականությունը: Կարելի է գաղթականությամբ տալ այնպիսի սահմանափորում, որ անմիջապես հայտնի լինի հարցադրությունը: Գաղթականությունն ուրեմն, որոշ շրջապատի, շրջանակի և ձևի մեջ կազմակերպված կյանքի տեղափոխությունն է այլ շրջապատի, շրջանակների և ձևերի մեջ: Թե ինչպես հնարավոր պիտի դառնա հինը նորի մեջ, ահա ամբողջ խնդիրը: Բայց այս պարզ բանաձևը բարդանում է հաճախ մի շարք անհասկացողություններով և ներգաղթի ու վերադարձի տեսակետներով: Ամեն գաղթականություններն էլ համարվել են ժամանակավոր, ինչպես և ամեն դժբախտությունները. իբրև թե դժբախտությունները տեղականության իրավունք չունեն աշխարհի վրա: Բայց խնդրին այս ձևով մոտենալով չէ, որ մենք կարող ենք ցանկալի լուծումն ստանալ: Ընդհակառակն գաղթականությունը մի այնպիսի փաստ է, որ կատարվելուց հետո երևան է բերում հարցեր և առեղծվածներ, որոնք երբեք չեն վերջանա, եթե ժամանակավոր նկատվեն: Գաղթականությունը պիտի չկատարվեր. կատարվելուց հետո իր երևան բերած հարցերը կմնան նույնքան հրատապ և այրող, եթե անգամ ներգաղթը կամ վերադարձը կատարվի վերջանա: Գաղթելը նշանակում է դիմել դեպի մի նոր

Հասարակարգ: Ներգաղթը նույնպես մի նոր Հասարակարգի ձգտում է: Թեև վերադարձողները աշխատում են վերականգնել Հինը, բայց այդ անկարելի է. ոչ մի կամքից, մարդկային կամքից կախված չէ այնպես հեշտությամբ և ճշտությամբ վերստեղծել Հինը, առանց նոր տարրերի ներմուծման: Այսպես է ահա, որ գաղթականության Հարուցած Հարցերը միայն ժամանակավոր և տեսական արժեք չունեն, այլև տևական և գործնական մեծ նշանակություն:

* * *

Քաղաքակրթության անընդհատ և անխնա տարածումն առաջ է բերել երկրագնդի վրա, կարելի է ասել, կյանքի միատեսակություն: Կատարելապես տարամերժ Հասարակարգեր պատմությունը չի ճանաչում քաղաքակրթված ազգերի մեջ: Միայն տնտեսագիտությունը և ուժեղ երևակայություններն է, որ մի վարդագույն ապագա են ցույց տալիս մեզ, ուր պետք է բոլորովին նոր Հասարակարգ հաստատված լինի:

Մինչ այդ, իրականությունն այն է, որ գոյություն ունեցող Հասարակարգերը շատ տեսակետներով իրար նման են, տարբերությունները նմանության տարբերություններ են, Հակադրություններ չկան գրեթե, և մի Հասարակարգի վարժված մարդը մեծ դժվարություն չի քաշի ապրելու մի այլ Հասարակարգի մեջ:

Այդպես չէ սակայն գաղթականությունը:

Նախքան գաղթը, մեծ տարբերություն չկար օրինակի Համար Կովկասի և Տաճկահայաստանի Հասարակարգի մեջ: Նույն անհատական և անհատապաշտ տնտեսությունը, մի տեղ ալիքի մեծ թռիչքներով, մյուս տեղ ալիքի խեղճ քայլերով. նույն գոյության կռիվը, ճիշտ է մի տեղ ամենքը ամենի դեմ, և մյուս տեղը մի կամ մի քանի ազգեր մի ուրիշ ազգի դեմ. նույն պետական կարգեր, երկու տեղումն էլ տեր և Հպատակ գաղափարներով, և վերջապես նույն ազգային կյանք, նույն բարքեր և սովորություններ: Որչափ որ խոշոր չափերով վերցրած են նմանության գծերը, նույնքան խոշոր գծերով էլ կարելի էր տալ նաև տարբերությունները: Բայց եթե գոյություն իսկ չունենային այդ տարբերությունները, բավական է գաղթականությունը կատարվեր, որպեսզի ծագեր մեկն Հասարակագիտական այն անյուծելի Հարցերից, թե ինչպես Հնարավոր է մի բովանդակություն նոր ձևերի մեջ: Միայն տնտեսական Հարաբերությունների տրամադծական Հակադրությունը բավական էր մտածել տալու Համար նոր Հասարակարգի դժվարությունների մասին:

Անհատական-հոգեբանական մի մոմենտ կա, որ ծածկում է այս հարցի գոյությունը: Մեծ փոփոխությունների և անակնկալների առջև մտածել, քննել և վերլուծելը միայն գոյություն կռվին անընդունակ մարդկանց գործ է. կյանքի հրամայական պահանջն է շուտ հարմարվել և գործել, որպես թե ոչինչ արտակարգ բան չի պատահել: Պարզ է, թե ինչքան շտապողականություն կա այս խելոքության մեջ: Բայց այժմ, ավելի քան երբեք, դրված տեսական հարցը գործնական արժեք ունի:

* * *

Եթե որևէ բան չքանդվեց գաղթականության մեջ, անժխտելի է, թե գոնե մի ժողովրդի տնտեսությունը հիմնահատակ քանդվեց: Գաղթականությունը ստեղծեց տնտեսական մի նոր հասարակարգ: Ամեն հասարակարգի մեջ էլ գոյություն ունեցել են աղքատներ և նպաստընկալներ, բայց նպաստընկալ ժողովուրդ, միայն գաղթականությունն է ճանաչում: Դժվար է մի խոսքով պարզել այն հսկայական տարողությունը, որ պարունակում է նպաստընկալ ժողովուրդ գաղափարը: Կրոնը և տնտեսությունը չեն կարող այնպես հեշտություն գիտվել մի ժողովրդի համար՝ առանց ծանրակշիռ, հիմնական հոգեբանական-հասարակագիտական հետևանքներ, փոփոխություններ առաջ բերելու: Այս խնդիրն ավելի է ծանրանում, որովհետև, ինչպես ասվեց, այստեղ գաղթականությունը չի վերցվում իբրև ժամանակավոր մի երևույթ, այլ տեական հետևանքներ ունեցող մի հեղաշրջում: Նոր միջավայրը ազդում է նրա վրա, բայց ոչ այնքան, որ կարողանա հեշտությամբ նրան կլլել և մարսել: Ինքն ազդում է անմիջական միջավայրի վրա: Բայց այս ազդեցություններից ավելի հիմնական է լինում այն ազդեցությունը, որ ինքնաբերաբար ստեղծվում է հնի և նորի փոխհարաբերություններից, և որ գլխավորն է գաղթի անմիջական ակտից:

Որովհետև ճամփորդելը այստեղ ուրիշ բան է: Ամեն մարդ գիտի, թե տուրիստները չեն գաղթում, կամ գաղթողները տուրիստներ չեն: Եվ ահա հոգեկան այն ավերակը, որ ստեղծվում է վարժված, սովորած ու սիրած երկիրն ու շրջապատը, միջավայրն ու կյանքը թողնելու, մի հանկարծական մղումով լքելու, բաժանվելու որոշումից, դա արդեն նախապատրաստում է մի բավական հաջող կամ՝ հետևողականորեն շարունակելու համար նոր շրջանակի բովանդակությունը: Նոր կառուցվածքներ այդ կավից լինում են, բայց ինչպիսի. կառուցումն այժմ քանդում է, ավեր և կործանում: Յուրաքանչյուր քայլը, որ ար-

վում է գաղթից առաջ եկած վնասները դարմանելու, նպաստում է միայն գաղթից առաջ եկած հոգեկան ավերակները բազմապատկելու: Բարեգործությունը դառնում է չարագործություն, եղբայրությունը՝ թշնամություն: Ո՞րն է իմ մեծագույն թշնամին, նա, որ իմ տունը քանդեց, թե նա, որ իմ հոգին է քանդում: Այնքան որ ընդարձակ և խոր են գաղթի հետևանքները: Մի անլուծելի, անվախճան դժբախտություն է դա, և ոչ միայն կրողի, այլև դարմանողի համար, որովհետև սովորական բարեգործությունը համենայն դեպս չարիքը չունի իբրև նպատակ: Թեև միշտ տեղիք կա հավատալու, որ մտածված, գիտակցական բարեգործությունը որոշ չափով կարող է մեղմացնել գաղթի արհավիրքները:

* * *

Քաղաքակրթության, առաջադիմության և առհասարակ կրթութ-
յան արժեքը հոգու հոգեկանացման մեջն է: Ինչքան քիչ է կրթված
մի մարդ, այնքան նրա հոգին նյութական է, նյութային բովանդա-
կություն ունի, իրերի և առարկաների հետ է կապված: Դատարկեցեք
այդ հոգին իր բովանդակությունից, իր բաղկացուցիչ նյութերից, և
դուք կստանաք ներդաշնակ կյանքի անընդունակ անհատներ: Այդ-
պիսի դատարկ հոգով է կատարվել գաղթը: Ու ահա անկարելի է այլևս
հետևանքները կշռել: Օգնության է հասնում բարեգործության ձեռ-
քը, և նա կարծում է իր իրավունքների հանդեպ գտնվել: Նպաստը-
կալությունը դառնում է մի արհեստ, իր բոլոր դրական և բացասա-
կան կողմերով, մեծ աշխատանք պիտի թափի նա, ինչպես միշտ, իր
արհեստի մեջ հաջողելու համար: Ու ինչպես միշտ, այստեղ էլ առաջ
են գալիս ավելի հաջող և ճարպիկ արհեստավորներ, բազմաթիվ ան-
հաջողների և ապիկարների կողքին: Նպաստը իբրև աշխատանք և
արհեստ, կլլում է նրա ամբողջ ժամանակն ու հոգին: Դատարկ շրջա-
նակի մեջ կազմակերպվում է նոր բովանդակությունը: Մշակվում են
նոր միջոցներ, մտածվում են նոր դարձվածքներ և ձևեր ավելի մեծ
առաջադիմության և հաջողության: Մուրացկանություն գաղափարը
ընջվում է աշխարհի երեսից և մեռնում է առանց աշխատանքի ապրե-
լու ամոթը:

Նպաստը նկալ հասարակարգի մեջն էլ գոյություն ունի աշխա-
տանքի բաժանումը. գլխավոր ու ծանր աշխատանքը տանում են այս-
տեղ ծերերը, երեխաներն ու կանայք: Տղամարդիկ ընդհանրապես
զբաղված են անգործ ժամերը հաշվելով, ու եթե պատահի, որ նպաս-
տից դուրս ուրիշ աշխատանք էլ կատարել պետք լինի, նա հարմարեց-

նում է այդ ուրիշ աշխատանքը, իր հիմնական աշխատանքի – նպաստի տրամադրություններին. երկրորդ տեսակի աշխատանքը կատարվում է, ինչ ջանքով, որ սա չի խանգարի առաջինի անսայթաք գործունեության: Եվ որովհետև հայտնի է, թե ինչպիսի հասարակություն է այդ նպաստը նկալ ժողովուրդը իր կրթության տեսակետից, ուստի և ավելորդ է փնտրել նրա ժամանակի մեջ ուրիշ հիմնական գծեր էլ: Իհարկե, պատահում են նպաստը նկալների ծնունդը կամ մահը, ամուսնությունը կամ շնորհավորությունները, ճամփորդությունը կամ տեղափոխությունները, վերադարձի ծրագիրներ կամ հաստատվելու նախափորձերը, մանր և տնավարի ոճրագործություններ, սուտ և գողություն, վեճ և կռիվ, ընդհարում և հաշտություն, նոր լուրերի և հայրենիքից եկած խաբրիկների մշակումն ու տարածումը, մեկ-մեկ էլ՝ կարոտ և տանջանք անցած օրերի և հասարակարգի, բայց միայն այսքան. ու այնքան երկրորդական ու անարժեք են այս վերջինները նրա կյանքի բովանդակության համար, որ ոչ մի հետք չեն թողնում, ամեն բան լուում է և վերջանում նպաստը նկալության վեհափառ սահմաններում:

* * *

Դժվար է տալ դատարկ հոգու դատարկության լիակատար նկարագրությունը: Այլ բան է շարժումների արագությունը և փոփոխությունը գիտակցության մեջ, այլ բան է նաև շարժումների անկաշունությունը: Սրբազան արժեքները մի անգամ անարժեք դարձնելուց հետո այլևս անկարելի է լինում սովորական կյանքի համար անհրաժեշտ եղող գնահատումների նորման պահպանել. մի թանկագին իր չի արթնացնում երբեմն այնքան ուժեղ ցանկություններ, որքան մի անարժեք առարկա խլում է նրա ժամանակը, ուշադրությունը և կամքը: Ծուլության մեջ հաստացած հավանոտությունը առաջ է բերում մի վրդովեցուցիչ պահանջկոտություն, որպիսին չէր արտահայտել նա իր ճակտի քրտինքով վաստակածը պահպանելու համար: Մի խուլ և համառ գիտակցություն կա՝ թե ոչ միայն նպաստը նկալությունը, այլև նպաստաբաշխությունը մի արհեստ է, և շահավոր երկու կողմի համար էլ: Կատարված գեղծումները չեն այնքան պատճառը այդ մտածողության, որքան այն անգիտակից ըմբռնումը, թե ազգը շահ ունի իրեն պահելու և պաշտպանելու մեջ, թե ազգը իրեն պարտական է մշտապես և թե ազգի կամքը չեն կատարում այն նպաստաբաշխները, որոնք իր կամքը չեն կատարում: Այս հոգվածը չի առաջադրել նպաստաբաշխների փնտալոր հատկություններն ու

գործելակերպը երևան բերելու, այնպես որ առանց այս վերջիններն արդարացնելու նվազագույն մտադրության կարելի է շարունակել նպաստը նկատել հասարակության հոգեբանական վերլուծությունները: Պարզ է, թե այսքանը միայն բավ է՝ նպաստը նկատելության մի քրտնաջան աշխատանք դարձնելու համար: Այդ քրտնաջան աշխատանքի ծոցում մեռնում է ստեղծագործական կամքը և աճում է ու մեծանում ծուլության հպարտությունը: Իր գիտակցության խղճությունը չէ պատճառը, որ նա իր աշխատանքից զատ ուրիշ աշխատանք չի կարող անել: Նա արհամարհում է աշխատանքը, դա պատվաբեր չի կարող լինել իրեն, լավագույն դեպքում, աշխատելը ավելորդ է, և նպաստը նկատելության աշխատանքից ավելի լավը չի կարելի երբեք գտնել: Այս մտայնությունից չեն ազատվում նրանք նույնիսկ, որոնք ինքնաբերաբար գտել են մի աշխատանք, նրանք դժվարությամբ են հրաժարվում նպաստից: Գաղթականությունը նշանակում է նպաստը նկատելություն, բայց ո՞ր գաղթականն է, որ գաղթական չէ այլևս:

Ո՞վ թշվառացրեց այս ժողովուրդը նպաստը նկատելության արհավիրքներով, ո՞վ սպանեց ստեղծագործող կամքը, և աշխատանքի պատիվը: Ո՞վ վերածեց հայությունը և եղբայրակցությունը նպաստաբաշխության, ո՞վ դարձրեց բարեգործությունը չարագործություն...:

* * *

Նպաստը նկատելության հասարակարգի հիմնական և բաղկացուցիչ տարրերից մեկն է նաև նպաստաբաշխությունը: Այս աշխարհում կատարվածները պակաս չնպաստեցին երևան բերելու հայ ժողովրդի թաքնված հոգեանկյունները: Համայնական թշվառությունը, ըստ երևույթի, պետք է առաջ բերեր համայնական գիտակցության ուժեղացումը: Համայնական (communal) կյանքը պետք է սովորական և բնական դառնար համայնական աղետի վայրկյանին: Բայց ինչպես նպաստ կազմակերպողները գաղափար անգամ չունեին, թե իրենք մի նոր հասարակարգ են կազմակերպում, այնպես էլ նպաստը նկատելություն երբեք չուղեցին հասկանալ նոր հասարակարգի տրամադրությունները: Անհատապաշտ տնտեսությունն է աշխարհի կարգը, ու նպաստաբաշխ և նպաստը նկատելություն այս կետում մի նշանակությունից անգամ չեն տարբերվում իրարից: Շատ բնականորեն նպաստաբաշխությունը դառնում է մի բարեգործական արհեստ, և նպաստը նկատելություն մի շահավետ աշխատանք. խիստ պատահականորեն կարիքը ստիպում է երբեմն համայնական տնտեսություն ստեղծել: Բայց իսկույն այդպիսի

տնտեսություն կազմակերպողների ապիկարությունը հակադրվում է անհատապաշտ տնտեսության գաղափարացած կամքը, նպաստը նկատների կողմից: Երևան է գալիս նպաստը նկատի նուրբ ճաշակը, զարգացած բարոյականությունը, ժամանակի տնտեսության պահանջը և այլն, և այլն, ջնջելու համար համայնական սեղանը, և թեկուզ սովից մեռնելու գնով պահպանելու անհատական տնտեսությունը: Առողջապահությունը և տարրական խնայողության գիտակցությունը անհրաժեշտ պետք է դարձնեն ուժերի և միջոցների կենտրոնացումը և համայնացումը՝ կռվելու համար անհատական ուժերից վեր սպառնացող վտանգների դեմ: Մի ժողովուրդը, որ շատ նուրբ ճաշակ չի ունեցել հագնվելու համար, անհարմար դրություն մեջ է դնում նպաստաբաշխ բարեգործությունը, երբ շորերը ծախում է, մերկ և գգգգված մնալու գնով, դրամ ձեռք բերելու համար: Եվ ահա, եթե ուրիշ շատ արդարացի հիմունքներ էլ չլինեն, սրանք էլ բավական են ցույց տալու համար նպաստաբաշխությունը և նպաստը նկատությունը՝ իբրև երկու կատարյալ հակառակորդություն, կատաղի թշնամիներ, որոնցից մեկի շահը անպայման մյուսի վնասի մեջ է կայանում: Տեր և ստրուկ բարեգործության սահմաններում. բարեգործությունը ավելի մեծ անկում չի ճանաչում. թշվառությունը երբեք այսքան հավակնոտ չի եղել: Համայնական գործի և անհատական կամքի այս պայքարը շատ բնական պիտի լիներ յուրաքանչյուր հասարակարգի մեջ, որ մի նորի պիտի տեղ տա: Բայց այս դեպքում խնդիրն այնքան մարդկային չէ, որքան առանձնահատուկ ազգային:

* * *

Համայնական (communal) կյանքի այս կատարյալ անընդունակությունը խրատական դասեր է պարունակում մեր ցեղային նկարագրի ճանաչողության տեսակետից: Որովհետև միայն նպաստը նկատները չեն, որ ըմբոստանում են այդպիսի ապրելակերպի դեմ: Ավելի նշանակալից է նպաստաբաշխների ապիկարությունը, որ այնպիսի աղաղակող պակասություններով, քառսային անկազմակերպված յամբ է երևան գալիս, որ շատ հաճախ մարդ ստիպվում է մտածել, թե գուցե այս ժողովուրդը չէ, որ համայնական կյանքի անընդունակ է երևում, գուցե հիմունքներ կան, որոնք բացարձակապես անկարելի են դարձնում կյանքի նվազագույն համայնականացումն իսկ: Մեր հին ու բարի պատմագիրները մի մեծ գյուտ են արել մեր ցեղային նկարագրի մասին, դրա անունն է անհամերաշխություն, անհամաձայնություն, անմիաբանություն: Այս «նոր օրերի» մեջ դրա ա-

նունն է համայնական կյանքի անընդունակություն: Հազվագյուտ դեպքերում է, որ ազգային գոյությունը պահպանվում է ազգային համայնական միջոցներով ու կամքով: Ընդհանրապես յուրաքանչյուր անհատը ինքն է ազգը, ինքն մասնիկն է ամբողջությունը, չկա ազգային կամ համայնական կամք, մասնիկի կամքից դուրս: Կարելի էր գունավորել բանաձևը, թե փոքր ազգերի մեջ այնքան կուսակցություն կա, որքան անհատ: Բայց անփոփոխ է մնում իրականությունը. ու ազգային փոքրությունը այստեղ չի սահմանափակվում թվական տվյալների վրա, որքան բարոյական ընդունակության վրա: Փոքր է մի ազգ ոչ թե իր թվական փոքրության համար, այլ համայնական կամքի չգոյության կամ բացառության համար: Ինչքան շատ են համայնական կամքի արտահայտություն վայրկյանները, այնքան մեծ և ուժեղ է մի ազգը: Նա լինում է աղբյուրն ստեղծագործության և պատճառականության, ամպածրար Աստվածն այնտեղ մարմնանում է երկրի վրա: Բայց եթե նկարագրությունից անցնենք բացատրություն, մեկնաբանություն, գուցե ավելի առարկայական կարողանանք լինել, եթե ընդունենք, որ ոչ համայնական կյանքի անընդունակությունն է, ոչ էլ թվական փոքրությունը պատճառ մեր ազգային փոքրության, դրանք երկուքն էլ ավելի շուտ փոխհարաբերական (correlatif) գաղափարներ են, մեկը պայմանավորում է մյուսը և փոխադարձաբար: Սա կարող է մի հիմնավոր մխիթարություն լինել նրանց համար, որոնք մեռնում են մշտական դատապարտության վճիռը լսելիս, իսկ այստեղ՝ ավելի շուտ մի դիտողություն, կամ աստիճան մեր կառուցած սանդղդքի վրա: Լոկ փաստի արձանագրությունը ապացույց է մի բանի՝ մեր ժողովրդի դարավոր և առօրյա հոգեբանության՝ համայնական կյանքի անընդունակություն և անհատապաշտության թյուրիմացություն...:

* * *

Այդ առանձնահատուկ նկարագիրը երևան է գալիս մշտապես, և մանավանդ ախտավոր բնույթ է ստանում այն ժամանակ, երբ մի ժողովուրդ պիտի դրա հակառակ նկարագիրը ցույց տար: Դեպքերի ու միջավայրի բերմունքը ստիպում են հասարակական օրգանիզմին հայտնագործել նոր պայմաններին համապատասխան ֆունկցիաներ. հարմարվելն ու հաղթանակի պահանջը հրամայական են դարձնում շատ բան ստեղծելու հետ, շատ բան էլ մոռանալ և անտեսել:

Ազգային գոյության այս հոգեբանական հիմունքի պակասությունը լուրջ կերպով երևան է բերում ազգային կամքի բացակայությունը

նը: Ինձ թվում է՝ ներկա մոմենտը ցույց տալիս է անհրաժեշտ օրգանական ռեակտիոնը, արտաքին հարաբերությունների տեղացող հարվածների վերաբերմամբ: Բայց միայն ինքնապաշտպանությունը չի կարող լինել հիմքը ազգային գոյություն: Ազգային կամքը, եթե գոյություն ունի, դա չի կարող սոսկ բացասական արտահայտություն ունենալ, միայն մերժել, չընդունել, չհամաձայնվել: Ճիշտ է, ամեն ազգային շահեր շոշափելու չափ նշանակություն ունեցող հարց կարող է չդիմել անմիջապես ազգային կամքին, բայց խնդիրներ կան, որոնք ազգային մի հատվածի լինել չլինելու հետո են կապված. այդ դեպքում է, որ ազգային կամքը պետք է արտահայտվի, կամ թե եզրակացվի, թե այս «ազգի» մեջ գոյություն չունի ազգային կամքը:

Այդ անհրաժեշտությունը ավելի ակնբախ է դառնում, երբ նկատի ունենանք, թե ազգային կամքն է, որ ոչ միայն կարող է իր լուրջությամբ մահ առաջ բերել, այլև գոյություն՝ կյանք ստեղծել, ըստ որում պահպանելը դեռ ստեղծել չէ: Եթե արգելենք չլինելը, այդ չի նշանակում թե առաջ ենք բերում լինելը. հարաբերությունը հեռու է անմիջական փոխհարաբերություն լինելուց, ավելի շուտ չլինելու արգելքը առաջին քայլն է լինելու աշխատանքին: Ազգ լինելու աշխատանքի մեջ այս բոլորն այլևս ձգտումների և ցանկությունների բոլորն չէ, դրանք վերջացան, երբ սկսեց ներկա պատերազմը: Այժմ դրական աշխատանքի, ազգային ճիգի վայրկյանն է, ազգային կամքն է, որ պետք է երևան գա, թեև տարածում, ուժ է իշխանություն չեն նրա հատկանիշները, բայց այն հարցերն իսկ, որ օրեօր դրվում են նրա առջև, պահանջում են նույնքան լարվածություն և կամք, որպես թե դրված լինեին Ալեքսանդրի կամ Նապոլեոնի պրոբլեմները հրապարակի վրա: Այդ ազգային կամքն է, որ պիտի հայտնագործի իր ներկայությունը:

* * *

Որովհետև նպաստը նկալ ժողովուրդ՝ մի անկարելիություն է, մի հասարակագիտական անհեթեթություն: Ազգային կյանքի մահն է դա, և անպատվությունը: Չարիքի մեծությունը դառնում է անսահման, որովհետև չի երևում ոչ մի կերպ նպաստը նկալության վախճանը:

Կոնկրետ առաջարկություններ բերելուց առաջ պիտի զգալ նախ նպաստը նկալության չարիքի մեծությունը, հետո իբրև ազգային մի հրամայական պահանջ դնել նպաստը նկալությունը վերջացնել: Աղետի առաջին բոլորն պետք էր նպաստել ինչ ձևով և միջոցով որ կա-

րելի էր, երկրորդ ընդհանուր է նոր պարտականություն՝ կազմակերպել նպաստաբաշխությունը: Շուտով է, որ սկսել է այդ երկրորդ ընդհանուր, ու դեռ չհասած իր վախճանական վիճակին, ու դեռ նպաստը չկազմակերպված՝ ահա երևում է նոր մոմենտը: Երկու մոմենտներն էլ ազգային պարտականություններ էին դնում, երրորդ մոմենտը մեզ վրա դնում է ոչ միայն ազգային, այլև մարդկային պարտականություն՝ քանդել և ոչնչացնել ամբողջովին նպաստը նկատմամբ: Սա կլինի մեծագույնը մեր ազգային կամքի արտահայտություններից. սրանով փրկվում է մի ժողովուրդ, մի ազգ, ոչ միայն ներքին բարոյական անկումից և ինքնակործանումից, այլև արտաքին ճնշումներից, կախումներից, անգնահատելի ու անվարձատրելի՝ գնահատելի և վճարելի դարձնելու ստրկությունից:

Բարեգործությունը պետք է թողնի մի քանի աթոռներ և նստի զուտ ազգային պարտականության հողաթմբի վրա. այդտեղից նա կկազմակերպե ոչ թե սովամահների և հիվանդների նպաստաբաշխությունը և խնամակալությունը, այլ պարզապես ազգային քանդված տնտեսության և հասարակարգի վերաշինությունը: Աշխատանքի պատիվը պետք է արթնանա ոչ միայն նպաստը նկատմամբ, այլև նպաստաբաշխների մեջ: Անշուշտ կմնա միշտ մի նպաստը նկատմամբ. և ո՞ր հասարակարգի մեջ է, որ գոյություն չունեն այդպիսիները, բայց նրանց թիվը այնքան կսահմանափակվի, որ քաղքենի բարեգործությունը բավական աշխատանք կունենա դեռ, բայց, որ գլխավորն է մենք կարողանանք ասել — մենք ազգ ենք, մեր ազգը նպաստը նկատմամբ ազգ չէ: Նեղմիտ ազգասիրական հպարտությունը չէ այստեղ խոսողը, այլ պարզապես ազգային գոյության բարոյական հիմունքը: Մի ազգ կամ այդպես միայն կարող է գոյություն ունենալ, կամ երբեք: Մի տարվա փորձը ամեն իրավունք տալիս է հոռետեսության. անձնական կրքերի տխուր հերոսները լցրել են մեր ազգային կյանքի բովանդակությունն ամբողջովին. տեղ կա՞ արդյոք այլ տեսակ ազգային կյանքի: Խոսքի և մտքի ուժը մի անգամ էլ հաղթանակում է իմ մեջ այս կետում: Ոչ միայն պատմությունը, այլև ներկա դառն իրականությունը թաքնված ուժեր ունի, որոնք անողորմ կարող են լինել կատարվածի և կատարվելիքի հանդեպ: Պետք է երևան գա վերջապես ազգային կամքը:

* * *

Աշխատանքի կազմակերպությունը՝ ահա կոնկրետ առաջարկություններին մեկը:

Ամբողջ աշխարհը այս բոլորի մարդու պակասություն է գոռում. և երջանիկ Կովկասում պահվում են նպաստընկալների բանակներ: Ոչ մի բացատրություն չի կարող ծածկել անհեթեթությունը: Կովկասում գոյություն չունի հայություն, այլ արհեստով, ի պաշտոն բարեգործություն. այսպես կարելի էր եզրափակել այդ անհեթեթությունը: Բայց եթե բոլոր բարեգործները հասկանային, թե ազգային կամքը բարեգործության մեջ չէ, թե նպաստընկալությունը ազգային մահ է, այն ժամանակ բարեգործ հայությունը պիտի կազմակերպեր նպաստընկալ հայության համար պատվավոր աշխատանքի հասարակարգ: Արդեն երևում են ինքնաբերաբար աշխատանքի կայարանների սաղմերը՝ Թիֆլիս, Երևան, Բաքու և այլն: Բայց ո՞ւր է, որ աշխատանքը չի կարելի դարձնել հասարակական տնտեսության աղբյուրը: Գաղթականությունը չձուլվեց վերջացավ գաղթավայրերի բնակչության հետ, նա մնաց ու մնացել է կղզիացած առանձին, նպաստընկալ դասակարգը: Պետք է մտնել ամեն տեղ ուր կա գաղթական և դուրս բերել յուրաքանչյուր գաղթականի մեջ նիրհող մարդը, աշխատող և պատվավոր գյուղացին, սպանել նպաստընկալ և անպատիվ գաղթականը, ու բարձրացնել հայն ու մարդը այդ թշվառ գոյությունների մեջ: Կազմակերպել ամեն տեղ աշխատանքի մեղվանոցներ, արհեստ խմացողներին օգտագործել չխմացողների համար, աշխատանք ստեղծելը այնպես համառ սկզբունք դարձնել, որ եթե աշխատանքը միայն վնաս բերի, դարձյալ չթողնել աշխատանքը: Թեև վնաս բերող աշխատանքը զրկվում է մասամբ իր բարոյական հիմունքից: Ըստ որում ջուր ծեծելը բարոյական աշխատանք չէ, բայց ներկա պայմաններում միայն անփորձությունն ու ապիկարությունը կարող են աշխատող ձեռքերից վնաս սպասել: Համենայն դեպս, սրանք այնպիսի մանրամասնություններ են, որոնք միայն գործի մեջ կարող են պարզվել ու հարթվել: Էականն այն է, որ միանգամ ընդմիջտ վերջ է տրվում նպաստընկալ վիճակին, վերակազմակերպվում է նախկին վիճակը, և մեզանից է կախված, թե ինչքան ռասիոնել կարող ենք դարձնել նորը, և այնպիսի ուժեղ հիմունքներով, որ ոչ մի ներգաղթ չպիտի կարողանա քանդել սկսվածը, որովհետև նպաստընկալության անմիջական հետևանք — չարիքներից մեկն էլ այն է, որ ներգաղթը մի ավելի սարսափելի գաղթ պիտի լինի, քան եղել է որևէ գաղթ: Մինչդեռ աշ-

խատանքի կազմակերպութիւնը ոչ միայն վերջացնում է գաղթի ներկա, այսօրվա արհաւիրքները, այլ նաև ոչ մի տեղ չի թողնում բարոյական անկումների և տնտեսական կործանումների այս՝ չարագործութեամբ և բարեգործութեամբ միանգամայն թշվառացած ժողովրդի համար:

Բաքու, 7 հունիսի 1916

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Ձեռագիր:

ԾՐԱԳԻՐ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ

Մի անգամ, որ մենք սկսեցինք մտածել վերաշինությունյան մասին, նշանակում է, որ մենք հաշտվեցինք ավերակների հետ, և դեռ ավելին, նշանակում է, որ մենք ոչ միայն հաշտվեցինք և ընդունեցինք, որ մեր Հայրենիքը քանդվել է և ավերվել, այլև սկսեցինք լավ-լավ երազներ տեսնել քանդված ավերակների վրա, ընդունել՝ նրանց անհրաժեշտությունը, մտածել՝ կատարված չարիքիցն օգտվելու, ձեռնարկել՝ մեռելությունը վերակենդանացնելու, և, մեկ խոսքով, այնպես անելու, որ չարիքը դառնա բարիք: Հետաքրքիր մարդիկ են այս հայերը. ոչ մի բան նրանց անհարմար և անօգուտ չէ, անգամ չարիքից նրանք կարողանում են օգտվել: Որովհետև ահա, հիմնահատակ կործանումից հետո, մենք ոչ թե հեռանում ենք, թողնում և հրաժարվում, այլ ամեն բոլոր մտածում ենք, թե ե՞րբ պիտի կարողանանք այլևս ուրիշ բան չանել, միայն վերաշինությամբ զբաղվելու համար: Որովհետև ահա, մենք դիմում ենք Կիրակոս Գանձակեցուն, Արիստակես Լաստիվերտցուն և Առաքել Դավրիժեցուն, մի վայրկյան անգամ չմոռանալու համար, թե Հայաստանը ինչպես է ավերվել և քանդվել թաթարների, սելջուկների և Շահ-Աբասի ձեռքով, ու դրանից հետո, թե ինչպես անկարելի է եղել այդ հողակտորից արմատախիլ անել հայ կյանքը և գոյությունը: Որովհետև մենք դեռ չենք մոռացել երկար շարքը այն փոքրիկ պետությունների, որոնք նախքան պետություն դառնալ՝ մեզ պես ավերվեցին, կոտորվեցին և քանդվեցին՝ վերջին անգամ լինելով «բարեխնամ» օսմանյան կառավարության ձեռքով – անմիջապես հետո ձեռնարկելու համար վերաշինության և վերանորոգության: Որովհետև ահա, մեր մտադրություններից անկախ, գաղթականական հսկայական բանակներ են պահվում և սնուցվում, միայն այն դիտավորությամբ, որ նրանք այսօր կամ վաղը դառնալու են վերաշինության ժիր մշակները: Որովհետև հայկական ոգու մի անբացատրելի գաղտնիքն է վերջապես, կառչել այդ անհյուսիսակալ և արյունոտ հողին, մինչև վերջին մարդը, որ դեռ քաջություն ունի իրեն հայ անվանելու: Ու դեռ չմարած ծուխի վերջին հետքերը հրդեհվող քաղաքներից, գյուղերից և գաղտերից, գաղթող ժողովուրդն ու իր գործիչները մի բան միայն մտածեցին, ոտք կոխելով ավելի ապահով հորիզոնների մեջ՝ կազմակերպել վերաշինությունը: Շատ տարօրինակ է, որ ոչ մի մտադրություն չեղավ

վերադառնալ նորից ավերակ դարձնելու ավերակները, որ մեզ չեն տալիս, այլ անգամ այդ ժամանակը, առաջին գործն եղավ վերադառնալ վերաշինելու ավերակները, որ ոչ ոք չգիտե՝ մեզ տալու են երբեք:

Դրանից հետո ահա, անհրաժեշտ է այս եզրակացությունն անել, որ մենք այնքան էլ չգիտենք, որ այդքան շատ ավերակներ ունեցանք: Գուցե մարդիկ գտնվեն, որ բացատրեն այս բանն էլ, ցանկանալով ոչինչ չթողնել անբացատրելի, թե խարխուլ շինությունները նորոգելու արմատական ձևն է քանդել ամենից առաջ, հետո սկսել: Կամ գուցե, ոչ մի հին ձև չթողնել մի սկսվող կյանքի համար, որ ըստ ամենայնի նոր է լինելու: Կամ թե, մեռնող պետությունը պետք է ներկայանար իսկապես ավերակներով և անապատներով, և թե բազմազաղար նահատակներից հետո պետք է շինել մի Հայրենիք, որ այլևս նահատակներ չպահանջի: Համենայն դեպս մենք ահա, ես չգիտեմ թե բոլորն ինչպիսի սրտով, ընդունեցինք մեր Հայրենիքից ավերակներ միայն, և մտածում ենք վերաշինել: Ես ոչ մի լավ բան չէի տեսնի ավերակների մեջ, եթե չտեսնեի մի մարդ, որ վերաշինությունամբ էր զբաղվում կամ մտահոգվում: Բայց, երբ ոչ մի մարդ չեմ տեսնում, որ վերաշինությունամբ չի մտահոգվում, այն ժամանակ, ահամա, մտքիս են գալիս այս խորհրդածությունները և ինքս ինձ ասում եմ. այս ժողովուրդը, որ վերաշինել է ուզում, դեռ անծանոթ է ոճի-րին, դեռ չարիքներ չի ճանաչում, նա վնասվել չգիտի, այլ օգտվել միայն՝ ամեն բանիցն էլ:

* * *

Պատմությունից և առօրյա կյանքից բավական փաստեր վերցնելուց հետո՝ ազգովին հպարտանալու համար, այժմ դառնանք, իրականություն մյուս երեսին նայենք, որ այնքան շատ համեստություն կոչեր է ուղղում մեզ: Առհասարակ ամեն ապագան անորոշություններով հղի է, բայց երբ մեր առջև կա մի ապագա, որ կարող է իրականացնել ամենածայրահեղ հակասություններն անգամ, այն ժամանակ լավ է և իմաստուն՝ մի բան անել որոշելուց առաջ այդ ապագայի մեջ, որոշել այն բոլոր բաները, որ պիտի չանել: Ծրագրելով գործունեություն մի թեական կամ «եթեական» հիմունք, մենք մեզ նախապատրաստած կլինենք ամեն անակնկալների առջև, որոնք այնքան սովորական են մեր ճակատագրի մեջ: Բայց եթե ծրագրելը մի անհատական առաջարկություն է լինելու, այն ժամանակ այդ թեական հիմունքը կարող է այսպես տրվել, եթե ավերակները մեզ չեն տալու, ես

առաջարկում եմ վերադառնալ ավերակները նորից ավերակ դարձնելու համար միայն, հակառակ դեպքում մեջտեղը մնում է այն, որ ծրագիր է, ոչ թե իբրև անհատական առաջարկություն, այլ իբրև ընդհանուր տրամադրությունների կազմակերպումը: Կանգնելով այս վերջին տեսակետի վրա, այսինքն, որ այստեղ պիտի տալ ընդհանուր տրամադրություններին մի ուղղեցույց, որ կարող է օգտակար լինել, ինչքան էլ անիրագործելի լինի, պիտի որոշել համենայն դեպս, մի բան անելուց առաջ՝ հակասություններով հղի այդ ապագայի մեջ, այն բոլոր բաները, կամ այն հիմնական սխալները, որ պիտի չանել: Այսպես ուրեմն, ընդունելով, որ իրականությունը գնում է հակառակ անհատական ցանկությունների, որ վերաշինություն լինելու է անպայման, պետք է, ուրեմն, անակնկալների առաջն առնել, հաստատուն հիմքերի վրա դնելով մի գործունեություն, որ տատանումների տեղիք չտա երբեք, որ խաչաձևումներ չառաջացնի և իրագործումն լինի միայն մի բանի, որի ամենավերջին մանրամասնությունները առաջուց կանխատեսված և սահմանորոշված են, գծազրկված իրենց սկզբնական և զարգացման ձևերի մեջ, ու կանխորոշված իրենց ծավալով, տարողությամբ և նպատակներով: Ահա թե ի՞նչ պիտի չանել:

Դժվար գործ, իսկապես, անգամ իբրև ծրագիր: Ո՛չ մեր նպատակը և ո՛չ էլ նյութի սահմանները թույլ չեն տալիս արմատական քննադատությամբ մոտենալու մեր հասարակական մի շարք վիրավոր գործելակերպերին: «Պիտի չանել», մի խոսքով կարելի է ասել, այնպես, ինչպես եղել են մինչև այժմ մեր հասարակական բոլոր գործերը: Պետք է ստեղծել ամենից առաջ հասարակական լուրջ, տեական և ավանդապահ մի հսկողություն մեր բոլոր գործերի վրա, որոնք ազգային բնույթ են կրում և կարող են միշտ թեքվել դեպի այն ուղղությունները, որոնց քննադատությունը բոլոր շրթների վրա է: Դուրս պետք է մնան, հեռու յոթն հորիզոններով բոլոր նրանք, որոնք հայ ժողովրդի կյանքի և ապագայի դարբնման գործին մոտենում են իբրև թերուսներ և սիրողներ: Պիտի արտաքսել գործից նրանց, որոնք կոչված չեն այդ գործը տանելու, ոչ թե իրենց ընդունակությունների պատճառով, այլ իրենց ցույց տված լրջության համար այն բոլոր գործերի մեջ, որ երբեք իրենց վստահել է պատահականությունը: Ո՞վ կլինի տերն այդ ապագայի մեծ վերաշինության գործին և զսպանակը, այդ ոչ ոք չգիտի: Բայց բոլորս էլ գիտենք, որ կա ու կմնա միշտ հայ ժողովուրդը: Նա ունի բավական ստվար մի կուլտուրական անցյալ, նա կարող է այժմեանից իսկ այդ մեռնող անցյալի մեջ թաղել մի շարք վերապրումները, որ այդ անցյալի հետ չմեռան

սակայն: Դեռ Հիսունական [1850-ական] թվականներից մնացած կրքեր և ատելություններ կան այսօր. հայ ժողովուրդը հասել է այնտեղ, որ էլ տեղ չունենա ոչ իր սրտում, ոչ էլ իր ուղեղում, այդպիսի հին սերերի ու ատելությունների համար: Պետք է հսկել, որ ավերակները չսրբապղծվեն այդ հնոտի նախապաշարմունքներով: Ուրիշ շատ կողմերով աղքատ մեր կյանքը, սակայն, հարուստ է բավական, այլ ասպարեզներ ցույց տալու համար դրանց: Հայտարարության համար, ռեկլամի համար գործող ինչքան անհատներ կան և ընկերություններ: Պինդ պիտի փակել նրանց առջև բոլոր դռները, որ տանում են դեպի ավերակներն ու վերաշինությունը: Նախանձի համար, խանդի համար, մրցման համար ինչքան գործիչներ կան. վերաշինություն պետք է լինի ամենից առաջ նրանց ցույց տալ այն ճանապարհները, որ հեռացնում են նրանց վերաշինությունից: Գործի սերը, պարտականություն զիտակցությունը և հայ ժողովրդի ապագան դարբնելու սրբազան իդեալները պիտի լինեն միակ տեսակետները, որոնք վճռական և հրամայական նշանակություն են ունենալու: Դրա համար պետք է մերժել նրանց, որոնք պատրաստ են ամեն բանի, և գտնել ու երևան բերել նրանց միայն, որոնք կանեն, եթե միայն իրենց վստահություն և արժանապատվություն հայթայթվի: Մեծ գործի մշակները պիտի լինեն լուռ հերոսներ, այդ մշակների ընտրությունիցն է կախված ամեն բան: Ոչ թե ԽՆՆԸ, ամենից առաջ, այլ միայն ԽՆՆԸ՝ ամենից առաջ: Եվ դա կախված է մշակների ընտրությունից: Հայ ժողովուրդը պետք չունի այնպիսի վերաշինության, որ կատարվելու է Հայտարարության համար, մրցման համար, բարեկամներին գործ գտնելու համար: Ամեն մի մերժում, որ մենք այստեղ պայմանադրում ենք, ունի իր պատմությունը՝ երկար և խայտաբղետ: Մեր կուլտուրական անցյալից հետո է, որ մենք, ամեն հայ իրավունք ունի ասելու. մենք ոչ մի ազգային գործ չենք ուզում, եթե այդ այդպես է լինելու:

* * *

Եթե միայն գործին տեր լիներ, մի որոշ, հաստատուն տեր, իր հեղինակությունը պատկառանք ներշնչող, իր պատասխանատվությամբ վստահություն վայելող..., այն ժամանակ, իհարկե, կարիք չէր լինի անորոշ «Հայ ժողովրդին» տեր կարգել, և նրան վստահել մի շարք սրբադրություններ մեր պատմական գործելակերպի: Բայց անորոշ ապագան մեզ դատապարտում է բավականանալ անորոշ տերերով: Դժվար է ասել, թե ինչպես է լինելու այդ կազմակերպությունը, բայց

եթե վերաշինությունը անհերքելի կերպով մի օր դառնա ազգային պարտականություն, այսինքն աննպատակ վերաշինությունը չլինի մի երկրի, որ չգիտենք մեզ տալո՞ւ են թե ոչ, այն ժամանակ կարելի է հուսալ, որ այդ նոր, խոստումնալից կյանքի համար ոչ մի մարդ դեմ չի լինի, որ նոր մեթոդներով և նոր գործիքներով աշխատանք կատարվի: Ինչքան մտածվի ամեն պայմաններին հարմար վերաշինության ծրագիր տալ, անկարելի է դարձյալ անտեսել վերաշինության նպատակը, վերջնական իդեալը, որ պիտի կարողանա մի ամբողջ ազգ շարժել տեղիցը և գործի մղել: Պետք է անպատճառ, որ վերաշինությունը գոնե հեռավոր ապագան վարդապետյն ցույց տա: Այդպես միայն նորմալ զարգացում կունենա մեր շինարարական հոգեբանությունը և կկարողանանք ասել, թե ինչքան լավ են քանդված, այնքան և հեշտ է դառնալու գործը:

Հետաքրքիր հասարակագիտական փորձերի մի դաշտ է ներկայանում մեզ այն ժամանակ՝ գործելու համար: Պատմություն ունեցող, անցյալ ունեցող ժողովուրդները շատ դժվարությամբ են կարողանում մի անգամով վերականգնել գոնե պատկերացումը իրենց ազգային կյանքի, ի՞նչ ծագում, զարգացում և փոփոխություն են ունեցել, ի՞նչ սկզբնական և վերջնական նպատակներ, այն բոլոր հասարակական գործառնություններն ու հաստատությունները, որոնց ցանցը կազմում է մի ազգի ներքին կյանքը: Դժվար է որոշել այդ, ամենքը գիտեն, որ կան այդպիսի բաներ, բայց մեկը չգիտի, թե ինչ ազդեցությունների հետևանք են եղել դրանք: Մեծ դեր է խաղացել անշուշտ ժամանակի ընդհանուր աշխարհայացքը այսպիսի տնտեսական գործունեության ձևեր ունենալու և ո՛չ թե մի ուրիշ տեսակի, այսպիսի դպրոց, և ոչ թե այնպիսի, այսպիսի կազմակերպություն և ոչ թե այնպիսի և այլն, և այլն: Այժմ ահա, ոչնչից մի երկիր պիտի ստեղծել, մի քաղաքակրթություն կազմակերպել, ո՞րն է լավագույնը, որ պիտի ընտրել:

Ազդեցությունները բազմապիսի են, որոնք վճռական նշանակություն ունենալ են ունենալ: Մենք անտեսում ենք դրանց առանձին-առանձին, որպեսզի բոլորի համար էլ կարելի լինի ընդհանուր մի տեսակետ մշակել: Թեև մարդկային հոգուն ներակա ազդեցություններ կան, որոնց վրա կանգ առնելը բավական կլինի արդեն ընդհանուր աշխարհայացքի մշակման համար: Ավելի պարզելու համար մեր ասելիքը, փաստերի վրա կանգնենք: Ինչպիսի պայմաններ էլ ներկայանան, եթե մենք ազգովին դեր պիտի ունենանք վերաշինության գործի մեջ, այն ժամանակ հարց է առաջ գալիս՝ պիտի աշխատել ո՞ր ազ-

դեցութիւններն ավելի քաջալերել և ընդգրկել՝ անհատական, թե համայնական: Վերաշինութիւն կատարվելու է համայնական ջանքերով անշուշտ, բայց կատարվելու է նաև անհատական ջանքերով: Հայտնի է արդեն, ուրիշ երկրների պատմութիւնից, թե ի՞նչ արդյունքներ են տալիս այդ երկու տիպի գործունեութիւնները: Կարելի է՞, օրինակի համար, այնպես անել, որ տնտեսութեան մեջ անհատացումը նվազագույն չափերի հասնի: Համայնական՝ ազգային դրամագլուխ է, պետք է դա չանհատանա, պետք է համայնական լինեն գործիքները, մի խոսքով աշխատանքի միջոցները: Հարյուրավոր փաստաթղթերով մարդիկ կներկայանան, իրենց կորուստների հատուցումը պահանջելու: Վերաշինութիւն կլինի ոչ թե նրանց տալով իրենց հասնելիք դրամագլուխը, այլ նրանց տեղավորելով, ամեն մեկին իր համապատասխան տեղում, համայնական դրամագլխի գործունեութեան մեջ: Արդեն սաղմնային կերպով կան այժմ իսկ, գաղթականների մեջ, համայնական դրամագլխով աշխատող արհեստանոցներ: Ինչ որ ոսկերիչների և կոշկակարների համար կարելի է եղել անել ինքնաբերաբար, առանց կանխամտածված ծրագիրների, օտար և անհոլորդնկալ հորիզոններում, ինչո՞ւ պիտի կարելի չլինի վերաշինված Հայրենիքի մեջն էլ շարունակել և տարածել արտադրութեան բոլոր ճյուղերի վերաբերմամբ էլ: Եվ ինչո՞ւ միայն արհեստների վերաբերմամբ: Առևտուրը, արտահանութիւնը և ներածութիւնը արդեն որոշ քաղաքակրթված երկրներում անցել են համայնականացման բովից: Այդ երկրներում ժողովրդական լուսավորութեան մակարդակը և մրցումն են նրանց բերել այդ մեթոդներին. մեզ մոտ տնտեսական ուժն է, որ մեր ձեռքին կարող է հոսել այն և այնպիսի խողովակներով, որպիսին մեզ թվում է լավագույնը: Կոոպերատիւնը կազմելու է մեր տնտեսական վերաշինութեան հիմնական սկզբունքը. կոոպերատիւն պահանջի և առաջարկի կազմակերպութեան մեջ, դրամագլխի դասավորման մեջ, շահի բաժանման մեջ, արտադրութիւնների կենտրոնացման և ցրվումի և արտահանութեան մեջ, ներածութեան գնումի և բաժանման մեջ: Նեղ-համայնական տնտեսական կարիքներ կան, ջրաղաց, ջրաբաշխութիւն և այլն. պետք է շտապել, որ գործը չանհատանա, թեև որդեգրած սկզբունքն ունի այնքան կենսունակութիւն՝ դրա դեմ մրցելու համար: Գյուղատնտեսութեան բոլոր ճյուղերն էլ ինչքան որ մեծ ընդունակութիւն են ցույց տալիս համայնական գործունեութեան, այնքան և մեծ համառութիւն են ցույց տալիս՝ կառչելու անհատացման: Ո՞վ է որ մի կով, կամ մի փեթակ, կամ հավեր պիտի չուզենա պահել: Համայնական սկզբունքը այստեղ

իր գերազանցությունը պիտի ցույց տա ոչ այնքան արգելիչ միջոցներով, որքան պարզ ու հասկանալի դարձնելով, ուր դրանք կարող են մի ընտանեկան տնտեսությունից անհատներին ազդեցություններ դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ դրվեն համայնական հիմքերի վրա: Հացահատիկները, բանջարները և անասնաբուծությունը ներկայացնում են համայնական գործունեություն մի լայն դաշտ: Մենք պիտի դատապարտենք այդ երկիրը տասնյակ տարիների ողբալի մի գոյություն, եթե համայնական ներուժ աշխատանքով չբարձրացնենք, չստեղծենք մի բարձր տնտեսական դրություն: Հայտնի է արդեն, թե Հայաստանի որոշ շրջանները ինչպիսի պտղաբերություն ունեն, թե որոշ նահանգների միակ հարստությունը եղած են ոչխարների և առհասարակ տավարների հոտերը: Համայնական հիմքերի վրա կարելի է կարճ ժամանակում բազմապատկել սկզբնական դրամագլուխը, ազնիվ և բեղմնավոր տեսակների ընտրությունը պաշտպանելով, լուրջ խնամքի տակ՝ ազատել ամեն տեսակ պատահականություններից և ստեղծել նպաստավոր շուկաներ: Հանքահարուստ մի երկիր է Հայաստանը, կապարի, պղնձի, նավթի, արծաթի և քարածուխի բազմաթիվ հանքեր են տեսել ճանապարհորդները. պիտի ձեռնարկել անմիջական շահագործություն: Լավ կլինի, իհարկե, որ «ազգային շահագործում» հասկացվի ոչ թե մի հայ կրեսոսի ձեռքով կատարվածը, այլ համայնական դրամագլխով, համայնական հարստության հաշվին: Այստեղ մանավանդ մեծ դեր է խաղալու պետական կազմը, որ ունենալու է այդ երկիրը, բայց ինչպիսին էլ որ լինի, եթե մենք ազգովին գնում ենք վերաշինություն, ոչ մի կազմ չի կարող մեզ նկատի չունենալ, նույնիսկ այդ տեսակ գործերում: Պետք է, որ մեր կամքը կազմակերպված լինի դրա համար: Նույնպես մեծ դեր է ունենալու պետական կազմը մաքսային և հարաբերության (ճանապարհների հաղորդակցության) խնդիրների մեջ: Թող մեր համայնական ուժն ու ոգին կազմակերպված լինի, էականն այդ է. մնացյալի մասին ապագան ինքն հոգում է:

Մի խիստ ծանրակշիռ հարց էլ կա, որ մեծ չափով կապվելու է դարձյալ երկրի ներքին-կառավարչության հետ: Հողային հարցն է դա. ինձ չի հետաքրքրում բոլորովին թե ի՞նչ լուծում կստանա դա, երբ այդ երկիրը այս կամ այն ձևով մեզ չտան: Բայց անհրաժեշտ է, երբ մեր կամքը գործելու է այդտեղ, մտածել հողերի համայնացման մի իմաստուն ձևի մասին, որ կարողանա արդյունավոր և տևական լինել, ու համապատասխանի երկրի ներքին պայմաններին, դրացիների դիրքին և հավակնություններին ու վերջապես ժողովրդի սովորություններին ու հոգեբանության: Վրդովեցուցիչ է մտածել, որ

դժբախտ այդ երկիրը արյունոտ հալածանքներից հետո տեսնի տնտեսական ողբերգություններ: Այդպես չի կարող լինել ոչ մի վերաշինություն. դա կլինի ազգային մի ինքնակամ դատապարտություն և միաժամանակ հոռի հասկացողություն նպատակների՝ այդ երկրի տնտեսությունը բարձրացնելու: Եվ վերջապես միայն մարդիկ չեն տուժել այդտեղ, այլ բնությունն ամբողջ, մի անմիտ բռնակալություն ձեռքից: Պիտի շտապել երկիրը զարգարել բուսականությունը և անտառներով. բացի տնտեսությունը բարձրացնելուց, դա կնպաստի և կլիմայի մեղմացման, ուրեմն և կուլտուրայի ավելի մեծ առաջադիմություն: Մի անգամ էլ ասենք, որ այս մեծ գործերը ինքնահասկանալի են թվում նույնքան, որքան վերաշինությունը այդ երկրամասի, որից անկարելի է լինում հային հեռացնել: Կապված մեծ չափով պետականության հետ՝ մեր վերաշինությունը այլ կերպ էլ չի կարող լինել, քան պետական մի գործառնություն: Մի քիչ զգուշավորություն մեր կանխատեսության մեջ անհրաժեշտ է մի ապագայի հանդեպ, որ անորոշություններով բեռնավորված հնարավորությունների մի մթնոլորտ է միայն:

Բայց անկարելի է այսպիսի ծավալով գրվածքների մեջ գոնե կատարյալ թվումն անել տնտեսական այն բոլոր գործառնությունների, որոնք կարող են ստեղծել մի նոր տիպի երկիր, և հիմք դնել մի նոր տնտեսական քաղաքակրթության: Պիտի կազմակերպել ամենից առաջ համայնական կամքը, նա պիտի մտածի անել կատարյալ թվումն այն բոլոր ասպարեզների, ուր իր գործունեությունը կարող է տարածվել. և ոչ միայն թվումն, այլև մանրամասն, գիտական մշակումն ու ծրագրումն իր ամբողջ գործունեության: Հարցը, սակայն, առայժմ պատկերանում է այսպես, թե անվիճելի⁶ է արդյոք, որ պիտի ընդգրկել համայնական մեթոդը տնտեսական գործունեության մեջ և միաժամանակ որոշ մտադրություն դնել՝ անհատացումն արգելելու: Իմ այս հոգիածի ընդհանուր ոգուցն իսկ բխում է, ավելի զբաղվել հարցադրությամբ, քան թե հարցերը դնել վճռելու, լուծումներ բերելու համար: Ինչ որ վճռական է, այդ էլ այն է, որ վերաշինությունը լինելու է ազգային ջանքերով, եթե իհարկե դրա համար տվյալ պայմանները լրացած են. այն ժամանակ ազգային ջանքը պիտի անպատճառ ստանա այնպիսի կազմակերպություն, որ ընդունակ լինի ըմբռնել գոնե հարցադրությունը. նա ինքն վճռելու է, թե ո՞րն է լավագույնը այնուհետև: Նրա անելիքներիցն է վերջապես, զբաղվել ամենից առաջ հաշտեցնելու տնտեսության մեջ հավիտենական ներհակությունամբ իրար դեմ կանգնած անհատական և համայնական սկզբունքներ:

րը: Ինձ համար կարևորը հարցադրությունն է, որովհետև կարող է պատահել, որ մի թեթև ուսումնասիրություն մեջ կարելի չլինի պարզ տեսնել տնտեսական գործունեությունն այնպիսի ձևեր և ուժերը, որոնք մեր երկրի, մեր պայմանների մեջ լավագույն լուծում և ընթացքը կարող են ստանալ միայն անհատացման սկզբունքներով: Վերջապես կարելի չէ ստեղծել մի այնպիսի միջոցառում, ուր անհատական նախաձեռնությունը, որով յոթն երկինքն է բարձրանում հայր, բոլորովին խեղդվի կամ ոչնչանա: Ինչպես ստեղծել կարճ ժամանակի մեջ մի բարձր տնտեսություն այդ հարուստ ավերակներում. ահա առաջին և վերջին մտահոգությունը մեր համայնական գործունեությունն՝ վերաշինության մեծ շրջանակի մեջ:

* * *

Հարցադրության ձևն իսկ ցույց է տալիս, թե համակրությունը ավելի ո՞ր կողմն է հակված, բայց անհրաժեշտ է, որ հարցը մնա միշտ հարց, երբ վճռողը մի անհատ է, նա լուծումն ստանալու է միայն իր պատկանյալ, հեղինակավոր մարմնի կողմից: Այս տեսակետից կարելի է անարգել շարունակել, իբրև հարցադրություն, առաջարկված մեթոդի մշակումը ազգային վերաշինության այլ ասպարեզներում: Թեև այս աշխատանքը երբեք չի հավակնում ծրագրային ճշտություն, և մանրամասնությունների ամբողջական պատկերը տալ, այլ միայն մի ընդհանուր գաղափար, թե ի՞նչ ուղղություն և բնույթ է ունենալու մեր վերաշինությունը:

Զուգընթացաբար տնտեսական գործունեության՝ առաջ պետք է տանել կուլտուրական-կրթական-ազգային հաստատությունների կազմակերպությունը: Միակ անելիքը, որ կազմելու է մեր առաջին մտահոգությունը, այդ էլ լինելու է մեջտեղից վերացնել պատահականությունները, քմահաճույքները և անձնական ռեժիմը, որ այնքան սովորական երևույթ է եղել մեր կուլտուրական կյանքում: Եթե դպրոցներ պիտի հիմնել, այդ լինելու է ոչ թե յուրաքանչյուր դուռում, կամ քաղաքում, պատահաբար ներկա գտնվող մարդկանց կամ ուսուցիչների ցանկացած և գիտցած ձևով, այլ հաստատուն, կանխորոշված և մտածված ծրագրով և տիպերով: Պետք է բխի անշուշտ մեր վերաշինությունը մի կենտրոնական մարմնից, առանց դրան, ոչ մի վերաշինություն չի կարող ազգային գործ համարվել: Ահա այդ գոյություն չունեցող մարմինն է, որ անելու է ամեն բան: Ինչքան որ իր աշխատանքը լինելու է մի ստեղծագործություն, այնքան և ոչինչ նոր բան ստեղծելու չէ նա: Այն մարմինը, որին նա վստահելու է, օ-

րինակի համար, դպրոցական գործը, ներկայացնելու է անշուշտ իր կողման գիտակցությունն ու հեղինակությունը, նա գիտի որ ինչպիսի հիմքերի վրա է դրված ժողովրդական լուսավորության գործը զանազան երկրներում, և թե ո՞րն է լավագույնը, որ պիտի որդեգրել մեզ համար, մեր տվյալ պայմանների մեջ: Ծանր պարտականություններ կան դրված մի այդպիսի մարմնի վրա. նա ոչ միայն պիտի նայի դեպի առաջ, միայն լինելիքի վրա, այլև պիտի նկատի ունենա անհրաժեշտորեն, ինչ որ եղել է, ինչ որ անցյալ է: Այդ անցյալը կուլտուրական պառակտումներ է առաջ բերել, առանց այն էլ փոքրամիջ, քաղաքականորեն և աշխարհագրականորեն պառակտված ազգի մեջ: Ժամանակ է մտածել այդ սրբագրությունների մասին, մեր մեծ վերաշինություն գործի ժամանակ: Լեզվական, գրական և առհասարակ հոգե-մտավոր ինչպիսի տարակարծություններ կան, որ պետք է հարթել, կոկել և ջնջել: Այժմ, կամ երբեք: Կարելի է ասել այժմ, եթե դրանք պիտի վերանան, այժմ պետք է լինի այդ, կամ երբեք չի լինելու այլևս: Պետք է ստեղծվի ամենից առաջ դպրոցական այնպիսի տիպ, որ բավարարություն տա երկրի բնակիչներին առհասարակ, ազգային գործը կանգնելու է այդտեղ մարդկային բարձրության վրա: Միջոցների ուժը ցույց կտա մեզ, թե որքան է լինելու աստիճանների և տեսակների թիվը լուսավորության գործում: Շատ ցանկալի է, որ գիտությունը ձեռք մեկնի տնտեսության, և դա էլ լինելու է արհեստագիտական դպրոցներով: Ժամանակը և միջոցները ցույց կտան, թե աստիճաններն ու տեսակները որքան են լինելու, բայց մի բան պարզ է այժմեանից, որ մի հաստատուն տիպ պիտի լինի գոնե տարրական և տարրական-բարձրագույն դպրոցների: Մեր դպրոցական անցյալը կատարյալ իրավունք է տալիս մեզ կանգ առնելու այժմ այլևս հաստատուն հողի վրա, ազատվելու տատանումներից և մտցնելու մի ընդհանուր միօրինակություն առարկաների, պարապմունքների, տարիների, դասագրքերի և նման հարցերի մեջ: Մեր լեզվի, մեր պատմության և մեր աշխարհի բազմակողմանի ճանաչողությունը հիմք պիտի կազմի այդ կրթության, ինչպես և մտավոր ու հոգեկան առողջությունը պիտի լինի մեր դաստիարակչական իդեալը: Բայց անկարելի է այստեղն էլ գոնե հարցերի թվումը սպառել: Մի նոր կյանք, որ սկսելու է, ուր ամեն բան նոր է լինելու, անկարելի է առաջուց կանխատեսել բոլոր հնարավորությունները: Մի բան, որ կարելի է անել, դա կենտրոնական-պահպանողական արգելիչ ուժն է, որ պիտի ստեղծել, նրանից է բխելու ամեն ստեղծագործություն, որ ազգային-ժողովրդական գործ է լինելու:

Բայց կրթական գործին զուգընթաց դեռ շատ հաստատություններ կան հիմնելու: Հինը որ գնում է, դեռ ապրում է մի որոշ ժամանակ էլ նորի մեջ, պիտի պինդ բռնել հնություն այդ թանկագին վայրկյանները, լինեն հիշատակներ, կամ հիշատակարաններ, մի քար կամ մի փայտ, որ կարող է որևէ կերպով մեր արյունոտ անցյալը կենդանի պահել: Երկուդածությունամբ պիտի հավաքել, արձանագրել, լուսանկարել և պահպանել, ինչ որ մի խոսք, մի բառ կարող է պատմել մեզ և մեր հետնորդներին: Եվ սա ազգային լինելուց ավելի, մի ընդհանուր-մարդկային պարտականություն է: Մեծ ողբերգության մեջ ազգայինից ավելի այդ ընդհանուր-մարդկային տանջանքն է երևան գալիս: Պետք է նորոգել մեր մեծ պատմական հուշարձանները և նրանց տեական և խոսուն գոյություն վստահել մեր նոր պատմության դրվագները և մնացորդները: Բացի պատմական արժեքից մեր այս աշխատանքը ունի և խոշոր դաստիարակչական նշանակություն: Պետք է որ վերջապես մեր ժողովուրդը, անգամ մեր մտավորականությունը մի քիչ ավելի խորացնե իր կյանքն ու աշխարհայացքները, մի քիչ կարողանա կտրվել առօրյայից և կապվել ավելի մեծ ծավալով ժամանակների ու տարածությունների հետ, և դա լինելու է մեր ամբողջական, գոնե նորագույն պատմության կենդանի վկայաբանություններով:

Բացի այդ, չի կարող կրթական գործը առաջ գնալ, առանց ազգային և առհասարակ մարդկային մտավոր գանձերի օգնության. պիտի կազմակերպել ամեն տեղ գրադարաններ, որոնք վստահելի ձեռքերի մեջ, ժամանակի ընթացքին դուրս կգան սաղմնային վիճակից և կդառնան զորավոր գործակիցներ լուսավորության վառարանների: Մի անվերադարձ դատապարտություն կա մեր գլխին կախված, որ մենք ամեն բան նոր պիտի անենք, ոչինչ պիտի չկարողանանք շարունակել, իսկ կուլտուրական գործը միշտ անցյալ է պահանջում հաստատուն լինելու համար՝ ամենափոքր քամու առջև չծռվելու համար: Պետք է պարզ գգալ այդ դատապարտությունը, որպեսզի կարելի լինի սկզբից, և եթե այնպես հաստատուն դնել հիմքը, ամեն բան այնպես անել, որպես թե շարունակությունն է, որպես թե իր ետևն ունի մի խոշոր անցյալ և տատանումներից չի վախենում:

* * *

Տալով վերաշինություն այս մի քանի խոշոր գծերը, ասենք մի վերջին անգամ էլ. մեր նպատակը չէր սպառել հարցը իր թվումի և մանրամասնությունների մեջ: Անհատական ուժերից բարձր է դա, անորոշություններով ծածկված մի ապագայի համար անկարելի է դա: Ինչ որ այս ներկա վայրկյանին կարելի է, և ինչ որ անհատական ուժերից վեր չէ, այդ էլ կլինի այն՝ որոշել թե ինչպիսի աշխատանքն է, որ կարող է կոչվել իսկապես վերաշինություն, և եթե լինելու է երբևիցե վերաշինություն, ինչպիսի գործելակերպ պիտի որդեգրել: Զանազան խմբագրությունների կամ ընկերությունների կատարած աշխատանքը, ինչ անուն էլ կրելու լինեն դրանք և ինչքան շատ էլ գործ անելու լինեն, չի կարող երբեք վերաշինություն համարվել: Ժամանակն է վերջապես մեր նորագույն պատմության մեջ կազմակերպել ազգային կամքը: Վերաշինությունը մի ընդհանուր ազգային-ժողովրդական տրամադրության արդյունքը պիտի լինի, և ոչ թե անհատական ցանկությունների իրադործումը: Մենք պետք է այս անգամ այս կամ ոչ ասելով, ճշտենք մեր դիրքը մեր արյունոտ անցյալի հանդեպ: Ամեն գնով վերաշինելու մարմանը ուզում է մոռանալ, որ մենք չենք կարող ներել գրավոր կամ բերանացի արված խոստումները, այն բոլոր հավանականությունները և տրամադրությունները, որ Արևելյան հարցի պատմությունը կարող էր արթնացնել մեր մեջ, այն բոլոր ներգործական և կրավորական օժանդակությունները, որոնք որոշ չափով նպաստեցին Հայաստանի նվաճման առաջադրություններ, որոնք մեզ բերին կատարյալ հուսախաբություն: Ամեն գնով վերաշինելու մարմանը պիտի այնքան կորցնի իր հավասարակշռությունը և քաղաքական խորոզությունը, թե մենք շատ մեծ գեներքեր ունենք բողոքի և մեր ձայնը լսեցնելու, որոնք, սակայն, ոչնչանում և խորտակվում են վերաշինության ամեն մի քայլից: Վերջապես ո՞ր վերաշինությունն է, որ պիտի կարողանա ազատվել այս ծանր դատապարտությունից, թե չկամենալով վերաշինությունը դարձնել ազգային քաղաքականություն, հայ ընկերությունները առաջինը հարվածեցին հայ իդեալներին և գործ հայթայթելով իրենց մարդկանց, նրանք ծախեցին Հայաստանի ապագան և բախտը: Եթե տեղիք էլ չլինի այսպիսի մտահոգությունների, մի ուրիշ դատապարտություն էլ մնում է կախված մեր գլխին, մեր վերջին տասնամյակ-

ների կուլտուրական պատմությունն սովորություններից: Այն ժամանակ, ընդունելով տրված ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանները մեզ նպաստավոր՝ Հնարավորության սահմանների մեջ անշուշտ, դեռ Հարց է մնում՝ ի՞նչպես անել վերաշինությունը, որ դա լինի իսկապես ազգային-ժողովրդական մի աշխատանք: Որովհետև վերաշինությունը լինելու է ստեղծագործությունը կուլտուրական մի տիպի, այդ պատճառով առաջին մտահոգությունը պիտի դառնա՝ անել այնպես, որ պահպանվի ամբողջությունը և ներդաշնակությունը այդ ստեղծագործության մեջ. մասերի կապակցությունը պիտի լինի գործարանավոր, որպեսզի ստացվի իսկապես մի ամբողջություն, և ներդաշնակ՝ որպեսզի վերաշինելը չլինի վերաքանդել: Իսկ դրա համար վերաշինությունը պիտի բխի մի կենտրոնական մարմնից: Ծանր, պատմական պատասխանատվության զգացումը պետք է լինի միակ ուղին, որ տիրապետելու է այդ մարմնի մեջ, մի զգացում, որ առաջ է գալիս միշտ գործի տիրոջ մեջ և բացակայում է միշտ նրանց մեջ, որոնք գործին մոտենում են իբրև սիրողներ և թերուսներ: Ծրագիր, կանխամտածություն և կազմակերպություն ամեն գործի մեջ — դրանք են լինելու գործի մեթոդները, առաջնորդող սկզբունքները գործելակերպի մեջ: Միջոցները չեն պակասի, եթե ստեղծված պայմանները նպաստավոր են: Անգամ ամենաանպատասխանների մեջ, եթե վերաշինությունը դառնա իսկապես ազգային կամքի իրագործումը, այն ժամանակ, կրկնում ենք միջոցները երբեք չեն պակասի, ոչ նյութական, ոչ էլ մտավոր, ցանկալի բարձրության վրա դնելու համար ընդհանուր գործը: Գաղթականական գործով զբաղվող Հայկական Հաստատությունների մի Համագումար, անգամ գաղթականական անցողակի, ժամանակավոր գործի համար տասնյակ միլիոնների նախահաշիվներ էր պատրաստում: Ծիշտ է, այդ բոլորը ի հաշիվ ուրիշի: Բայց չէ՞ որ, եթե վերաշինությունը ազգային կամքի արտահայտությունն էր, այդ նշանակում է արդեն միջոցները Հայթայթված են. կամ թե միջոցների ապահովությունն ու ներկայությունն է, որ հարց կարող է առաջ բերել, թե ի՞նչ է լինելու վերաշինության մեջ մեր ազգային քաղաքականությունը: Այն բոլորին, երբ վճռվում է հարցը դրական մտքով, ճիշտ այդ ժամանակ է ահա, որ մեր ընդհանրական կամքը կարող է ջլատվել հին մեթոդների սիրահարների կողմից: Այդ ժամանակ է, որ պիտի սկսել թաղել անմիջապես անցյալը, և

նոր հորիզոնների համար նոր դիրքեր, նոր աչքեր և նոր գործիքներ վերցնել:

Վերաշինությունը կարող է լինել մի Հայաստանի մեջ, որ այլևս - վիճելի չէ իբրև ինքնուրույն գոյություն: Վերաշինությունը պետք է լինի մեր ազգային-ժողովրդական կամքի արտահայտությունը: Վերաշինությունը պարտավոր է գիտակցել և կրել այն ծանր և պատմական պատասխանատվությունը, որով միայն մի ժողովրդի գործիչները արժանի են լինում իրենց ժողովրդին, և կարողանում են հրդեհեփոթորիկներից ազատված, և արյան օվկիանոսների վրա լողացող նավը տանել դեպի խաղաղություն, առաջադիմություն և քաղաքակրթության նավահանգիստները:

Թիֆլիս, 14 նոյ[եմբերի] 1916
Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տերոյան

ԲԱՐՈՒՆԱԿԸ ԵՎ ԲԱՐՈՒՆԱԿՆԵՐԸ

Նրա անակնկալ մահը խոր վիշտ պատճառեց բոլոր նրանց, որոնք առիթ էին ունեցել նրան ճանաչելու: Այդ մահը, սակայն, մի պատկեր է, որ նեղ-անհատական ծանոթության սահմաններից անցնում և ստանում է մի կողմից լայն պատմական և, մյուս կողմից՝ հոգեբանական-ոգրեբանական մի բովանդակություն: Այն դեկորացիան, որ շրջապատում է նրա մահվան վայրկյանը, խիստ ոգրեբանական է: Իսկ այն ժամանակը, որ նրա մահով մի շրջան է մեզ հիշեցնում, գերազանցապես պատմական է:

Երբ դեռ չեն չորացել նրա մահվան համար թափված արցունքները, անշուշտ շտապողական մի փորձ է իր ամբողջ տարողությունը երևան բերել այդ մահվան հետ կապված այս երկու էական կետերը: Բայց, մենք սիրում ենք այդպես սիրել մեր մեռելներին. նրանց հետ հաշվեհարդար կատարել մի տեսակ, իմ կարծիքով շատ նման նրան, որ նրանց հետ կատարում է կյանքը կամ մահը: Մեզ՝ ապրողներին, կներե՞ն արդյոք մեր այդ ջանքն ու շտապողականությունը մեր սիրելի մեռելները: Ահա մի հարց, որ ծանրանում է խղճիս վրա: Ես դրա համար ներողություն եմ խնդրում Բարունակից և ավելացնում, որ ինչ էլ լինի, ես հաշվեհարդար չեմ կատարում, նա դեռ շատ երկար պետք է ապրի ինձ համար:

* * *

Բարունակի մահը, իմ կարծիքով, պատմական մի շրջան է փակում: Ո՛չ իր տարողությամբ, ո՛չ էլ իր ծավալով մեծ չէ այդ շրջանը: Հազիվ թե կարելի լինի ընդհանուր ազգային նշանակություն տալ դրան. ինչպես նաև, հազիվ մի տասնամյակի վրա է հանգչում այդ շրջանը: Մի տասնամյակ, սակայն, որ բազմաբովանդակ եղավ, ճակատագրական և շատ տեսակետներով էլ մեր ցեղի հասունացած երկունքը: Տաճկահայաստանի քաղաքական կյանքի առանձնահատկություններն են միայն, որ գավառական մի փոքրիկ քաղաքի մեջ կատարված փոքրիկ շարժումներին տալիս են մեծ արժեք և նշանակություն, այն աստիճան, որ, ինչ որ ըստ էության լայն նշանակություն չի կարող ունենալ և ոչ մի տեղ, այստեղ, սակայն, ստանում է ընդհանուր արժեք և նշանակություն:

Վանի նորավարտ դպրոցական երիտասարդությունը այս տասնամյակի շրջանում մարմնացումը եղավ մի շարժման, որ մեր ընդհանուր վերածնության շատ հետաքրքիր էջերից մեկն է կազմում: Մի սերունդ էր այդ, որ մի ժամանակ «Նոր սերունդ» էր կոչվում: Թե

նրանք ինչ Նոր բան էին բերում, այստեղ այնքան էլ անհրաժեշտ չէ: Բայց, ինչ որ բերում էին նրանք, պարզ ցույց էր տալիս, որ մեր վերածնությունը երկու հիմնական գծերի տակ չէր կարելի դնել: Իր խոշոր գծերի մեջ մեր վերածնությունը եղել է գրական և քաղաքական, իսկ ինչ որ դպրոցական երիտասարդությունը բերում էր, ո՛չ ամբողջովին գրական էր, ո՛չ էլ բոլորովին քաղաքական: Կամ, ավելի ճիշտ, այդ երկուքն էլ էր, մի քիչ տարբեր գունավորումներով, մի քիչ տարբեր որակով և չափով: Նրա բովանդակությունը, տարբերությունները, նմանությունները և առանձնահատկությունները ես թողնում եմ նրան, ով քաջություն կունենա նրանց պատմագիրը լինելու: Ես վերցնում եմ նրանց բերած հասարակական գործչի տիպը միայն, որ իմ կարծիքով գերազանցապես այդ շարժման դեռ չհասկացված, դեռ չգնահատված մեծագույն արժեքն է: Բարունակը այդ տիպի մարմնացումն էր, այլևս փոփոխություն և ձևափոխության անկարող, նրա վերջին հնարավորությունը, և ես շատ եմ վախենում, որ չլինի թե, նա նաև վերջին իրականությունն էր: Բարունակը պիտի սիրեր, որ իր կենդանությունն էլ մենք այսպես խոսեինք, թեկուզ իր մասին նույնիսկ:

Այս տասնամյակը մեր վերածնության դրած շատ խնդիրները հասունացրեց, իսկ այդ դպրոցական երիտասարդության համար եղավ Sturm und Drang-ի [*«Գրոհ և փոթորիկ»*] մի շրջան: Անսահման ցանկություններով, խիզախ և անզրգվելի վճռականությամբ երևան եկած երիտասարդությունը գործ էր ուզում, էներգիա էր բերում, որ պետք էր վատնել, պետք էր կաղապարել և օգտագործել, թե չէ կայսթեին այն անոթները, ուր կուտակվել էր այդ էներգիան: Եվ շատ ուզողությամբ հոսեց այդ ուժը, շատ չոր առուններ թրջեց, շատ ցամաքածուններ ջրեց, պայքարի և ոգևորության բեղմնավոր դաշտեր գտավ, մերթ «դասակարգային» հավակնություններ ստացավ, հաճախ լուսավորության դարաշրջանի գաղափարները քարոզեց ինքնաբույս հնարագիտությամբ, հանդուգն հեղափոխական գործեր կատարեց և միշտ էլ մնաց միևնույն բանը. ամեն բան արին և ոչ մի տեղ էլ չդարձան, սակայն, մի բան, որ միայն իրենցը լինեին: Միշտ ծարավի առաջադիմության, ամեն տեսակի առաջադիմության և կատարելագործության, նրանք, սակայն, ոչ մի ասպարեզում էլ չհասան այնտեղ, որին ձգտում էին, և նրանց շարքերում առաջ եկած բազմատեսակ խմորումները և ձևափոխությունները կարճաչուն էլ եղան, չգնացին մինչև վերջ ու մնացին մշտապես իբրև անորոշ ձգտումների տատանվող մարմնացումներ: Իրենց հասակին համապատասխանող այդ ուժմանտիզմը ջլատեց նրանց ուժերը, ստեղծեց ակամա դասալիքներ հատկապես նրանցից, որոնք բռնել էին ճամբան ու գնում էին մինչև

վերջ: Կամ թե ուժերի չափազանց վատնումից և շահագործումից խախտվեց նրանց կուսական թարմությունը և անբծությունը ու եղան այն, ինչ որ լինում է քսան տարեկանը, երբ երեսուն տարեկան է դառնում: Բարունակը մնաց, սակայն, մշտապես նույնը, գաղափարների աշխարհում ունեցած իր բազմատեսակ հոլովությունի մեջ:

Ի՞նչն էր այդ բանը, որ անփոփոխ էր մնում, երբ իր գաղափարների ներքին բովանդակությունը հաճախակի փոփոխությունների էր ենթարկվում: Անշուշտ, նրա անհատականությունն էր, որ կազմում էր անփոփոխելի ամենօրյա փոփոխությունների մեջ, ինչպես նրա, նույնպես և ամեն մարդու համար: Բայց, մինչդեռ շատ շատերի անհատականությունը դառնում է միջավայրի և գաղափարական փոփոխությունների ստրուկը, նրա մեջ ահա մենք այդ բանը չենք տեսնում: Այդ շարժման առաջին իսկ վայրկյանից, երևան եկավ այդ անփոփոխելի շատերի մեջ, բոլորի մեջ, բայց այսօր, երբ մենք Բարունակին թաղել ենք արդեն, նայում ենք շուրջը և Բարունակներ շատ քիչ ենք տեսնում: Այդ պատճառով էլ Բարունակը այդ շարժման տիպական ներկայացուցիչը եղավ, խտացումը՝ նրա բերած նորությունների և առաքինությունների:

Թեև շատ հետաքրքիր կլինեք նրա անհատական-հոգեկան հատկությունների վերլուծությունն էլ կատարել, ավելի պարզ դարձնելու համար նրա տիպը, բայց ամբողջ մի առաջաբան էլ դրան պետք էր, իսկ մենք շատ քիչ կուզեինք հեռանալ այժմ դրանից, որչափ որ անհրաժեշտ լինեք գուցե, դրանից բացի, առհասարակ հասարակական գործչի տիպը երևան բերել, ավելի պարզ և կարկառուն դարձնելու համար այդ շարժման բերած տիպը:

Մեկ կողմ թողնելով այդ բոլորը՝ մենք այդ շարժման մեջ տեսնում ենք ահա հասարակական գործչի այդ տիպը՝ որպես մի նորություն և առանձնահատկություն:

Մեր բազմաչարչար իրականության մեջ հասարակական գործիչը դարձել է մի տեսակ չարիք: Ինքնուրույն քաղաքական կյանքի կազմակերպության բացակայությունը մի մարդուն դարձրել է հազար տեսակ մարդ, եթե նա հասարակական կյանքի մեջն է մտել: Ամեն տեղ, ուր որ նա մտել և գործել է, նա դարձել է նույն տեղի և պայմանների մարդ, ու ոչ մի տեղ էլ նա չի մնացել իր հարազատ չափի և որակի մարդ: Մի մարդ, որ ամեն տեսակի մարդ է: Իր էությունմբ դիլետանտ և ամաթեոռ, նա միայն ավելի ծանրացրել է այն ցավերը, որ բուժել էր ուզում: Հասարակական գործիչը այնքան տեսակ մարդ է, որ այլևս մարդ չէ: Ահա մեր վերջին հարյուր տարվա պատմության մեջ գործող մարդը:

Այդպես չպետք է լիներ, սակայն: Եվ մեր գավառական փոքրիկ քաղաքի մեծ փոթորիկը այդ խոսքն էր բերում: Հասարակական գործչի մի տիպ, որ ամենից առաջ ուզում է կռվել այն հասարակական գործիչների դեմ, որոնք իրենց հասարակական պարտականությունները ամփոփում են ավոտակովի շուրջ: Գործի սերը, անշահախնդիր և անանուն գործը, ահա ինչն է, որ բաժին է ընկնելու հասարակական գործչին: Բայց այդպես են խոսում բոլոր հասարակական գործիչներն էլ: Ու դրա համար էլ ավելի մեծ է լինում նրանց հասցրած չարիքը: Այդպես չպետք է լինի, սակայն: Մի օր գուցե մենք կազատվենք բոլորովին հասարակական գործիչներից, և այլևս կարիք չի լինի վարդեր փնտրել անապատում: Բայց, մինչ այդ, մենք ունեցել ենք արդեն հասարակական գործչի մի տիպ, որի նման պետք է լինեին բոլորը:

Ասում են, մեծ գոհողություն են անում այն մարդիկ, որոնք հասարակական գործիչ են դառնում: Բայց հակառակն է ճիշտը: Մեծ գոհողություն են անում այն մարդիկ, որոնք հասարակական գործիչ չեն դառնում: Նրանց պատմությունն է բերել մեզ այս եզրակացություն: Այդ շարժումը, ուրեմն, մի հին խոսք էր կրկնում իբրև նորություն, երբ հասարակական գործչի մեջ դնում էր անանուն և լուռ գոհողության բովանդակությունը: Այս խիստ արմատականությունը չէր բխում միայն նրանց տարիքի անկշռադատ ոգևորությունից: Բարունակների տիպը վերլուծելով՝ մենք այդտեղ տեսնում ենք մի խոր փիլիսոփայություն, մեծ մասով անգիտակից, և ամբողջովին ինքնաձին: Գործի փիլիսոփայությունն է այդ: Գործի պաշտամունքը այն աստիճան, որ դրանից ստեղծվում է ամբողջ մի վարդապետություն: Գործին պետք է նվիրվել ինքնամոռացությամբ: Գործը պիտի կատարել ոչ թե այս կամ այն անձնավորության սիրուն, այլ գործի սիրուն միայն: Անհատը գործի առջև մի անշունչ մեքենա պետք է լինի, եթե գործն է այդ պահանջում: Ոչ թե գործը մարդուն, այլ մարդը պետք է գործին ծառայի: Այդ այնքան հեշտ է ասել, որքան և դժվար է կատարել: Դրա համար էլ, այնքան հասարակ այս խոսքերը մեծ արժեք են ստանում, երբ մարմնանում են մեկի մեջ:

Գործի հրամայականների առջև պետք է լուեն մյուս բոլոր հրամայականները: Եվ պետք է մտածել այս օրենքը իր ամբողջ տարողությունամբ. այն ժամանակ մենք կտեսնենք, որ մարդու վերաբերմունքը դեպի գործը, մարդու «գործա-վարության» տեսակն ու որակն է, որ այստեղ հիմնական հեղաշրջման են ենթարկվում: Գործի մեջ մարդը գործի անհրաժեշտ մասնիկներից մեկը պետք է լինի, որպեսզի երբեք չկարողանա երևան բերել գործի էություն հակասող խորթ տարրեր: Երբ հիշում եք մեր բոլոր գործերի ղեկավարող մարմինները, որոնց

միայն «քառակուսի անիվ» կարելի է անվանել, այն ժամանակ պարզ է դառնում, թե գործի հանդեպ ունեցած այս նորատեսակ վերաբերմունքը՝ իր չարտահայտված, չհայտարարված անկազմակերպության մեջ նույնիսկ, որքան նորություն է բերում, որքան առողջություն, թարմություն և մեծություն: Երբ գործը ստանում է այդքան ծանրակշիռ նշանակություն, բնականաբար և անհատը ոչնչանում է: Բայց հասարակական գործը այդպես պիտի լինի: Այդպիսի գործ միայն զոհողություն անունը կարող է կրել: Այդպիսի գործիչը միայն իրավունք ունի, իբրև հասարակական գործիչ, լինել հասարակական ծառա և մշակ: Եվ երբ տեսնում ենք, որ մեր բոլոր հասարակական գործիչները մեր աղաներն ու տերերն են, մենք ակամա մտածում ենք այն բարիքների մասին որ մեզ կարող էին տալ նրանք, և այն չարիքների մասին, որ մենք վայելում ենք օր ու գիշեր: Շատերը Բարունակի ընկերներից բռնեցին այն ճանապարհը, որ ծառայությունից աղայության է տանում: Նրանք խորտակվեցին, իբրև ճանապարհը կորցրածներ, և գնացին բազմամարտելու հասարակական աղաների տխուր շարքերը: Բարունակը մնաց միշտ նույնը, նա դեռ նոր էր սկսում կարծեք, այնքան, որ նա շեղվել չկարողացավ: Նա դեռ ուներ այն հոգեբանությունը, որ ունենում են այս օրերին Բաղդադից կամ Փոքր Ասիայի խորքից հրաշքով մեզ մոտ ընկնող հայրենակիցները, երբ ներկա են լինում մեր տխրահռչակ հասարակական գործիչների ժողովներին: Վեճը, կիրքը, ատելությունը, անհամաձայնությունը, հաշիվները, փառահեղ կերպով թաղում են ամենայն գործ և, վերջիվերջո, դուք համոզվում եք, որ մարդիկ, եթե որոշեցին օրինակի համար բժշկական օգնություն հասցնել համաճարակով վարակված գաղթականներին, այդ միայն նրա համար էր, որ այս կամ այն կուսակցության ծառայեն, կամ հարվածեն: Բայց սա գործ չէ. այդպես չպետք է լիներ, սակայն: Մտածում եք և ակամա սկսում փնտրել մեկը, որ այդպես չէ: Ձեր որոնումները զուր կլինեն, եթե դուք Բարունակներին չեք ճանաչում: Դուք անցնում եք այս ցավաշատ օրերին բոլոր ցավերի կողքից և ամեն տեղ տեսնում եք մի հասարակական գործիչ կամ մարմին: Լավ նայեցեք և խորը դիտեցեք: Երբ ձեզ հաշիվ կտաք ձեր տեսածի մասին, անպատճառ որոշեցեք՝ ո՞րն է ավելի մեծ չարիք՝ ցավը, թե բժիշկը:

Ինչքան սակավաթիվ և ինչքան փոքր էին, սակայն, Բարունակն ու Բարունակները, որպեսզի կարողանային հասարակական գործի այդ այլանդակ տիպը հիմնական ազդեցության և փոփոխության ենթարկել: Դեռ շատ կասկածելի է, թե գիտակցում էին նա կամ նրանք իրենց այդ դերը, թե ոչ: Իրենց բաժին ընկած հասարակական գործի համեստ ասպարեզն էր, որ նրանց մտածել էր տալիս, թե իրենց վի-

ճակված է անանուն, անաղմուկ գործը, սոսկ զոհողությունը, գործի պաշտամունքը և անձնավորության ոչնչացումը: Դրա պատասխանը մենք չենք ունենալու, որովհետև Բարունակը չկա, ինչպես և չկան Բարունակի պես իրենց էվոլյուցիան վերջացնողներ: Միջավայրի հրամայականների մեջ մենք հանդիպում ենք միջավայրից անկախ ուժերի և անհատների: Այսինքն, այդ բացառությունը որոշ ընդհանրական արժեք է ստանում՝ որպես մի շարժման տիպական մարմնացումը և վերջաբանը:

* * *

Բոլորովին երկրորդական է, թե ինչ գործ էին կատարում նրանք: Բավական է, որ նրանք հասարակական գործիչներ էին, ուրեմն, պարզ է, որ ամեն տեսակ գործեր էլ կատարում էին և դրանով անցնում հասարակական գործիչների սովորական շարքը: Թե ինչպես էին նրանք որևէ գործ կատարում, այդ է նախընտրելի, և այդ է նրանց միակ արժեքը: Եվ այսօր, երբ գործի այդ մեծ ստրուկներից մեկը չկա, մենք մեր սրտի խորքից ցավում ենք, որ այդ այսօր չպետք է լինեին համենայն դեպս: Այս օրերին, երբ մենք թաղելու շատ բաներ ունենք, մենք պետք է և ոչ մի մարդ էլ չթաղենք: Երկունքի ցավերից պետք է մեռնի մայրը կամ նորածինը, բնություն օրենքն է այդ: Դրա համար էլ մենք ուրիշ տեսակ վիշտ ենք զգում, երբ տեսնում ենք հոր մահը: Մեր մեծ երկունքի բազմազաղար հայրերը երբեք այնպես արդարացի չեն ապրելու իրենց պահանջի մեջ, որպես այս օրերին: Բոլոր մեռնողները, եթե ապրողներին են միայն չարիք պատճառում, այս երկունքի ծանր օրերին, սակայն, նույնքան ավելի իրենց էլ չեն խնայում: Այն խանձարուրդը, որ աշխարհառատ մեր երկրում հազիվ մեկ ոտք դնելու չափ տեղ է գտել իրեն համար, մեր սրտերի մեջ լայն ու հաստարմատ ծավալվում է և խորանում: Շատ քչերը պիտի կարողանան անկեղծ սրտով և հայրական ներողամտության անսահմանությամբ ժպտալ տխեղձ նորածնին: Այդ շատ քչերի կատարյալ սով կա, և դրա համար էլ մենք տանջվում ենք իրական ցավերով. այդ օրվա համար ապրել տարիներ ամբողջ և այդ օր մեռնելը մի հասարակ վիշտ է:

15 Սեպտեմբեր] 1918
Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

ԱՐՍՈՒՅՈՒՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

I

Պատմական անհրաժեշտությունը անսահման պայմանների և նախադրյալների հետևանք է: Եթե անհրաժեշտաբար պետք է պատմական մի խոշոր ակտ կատարվի, ապա ուրեմն պետք է մի անցյալ գոյություն ունենա, որ արդարացի և պայմանավորե նրա կատարումը: Մի պատերազմ պետք է կործանե մի պետությունը, պետք է ծնունդ տա նոր պետությունների: Պետք է բաժանվեն և վերականգնվեն ազգություններ. ահա անհրաժեշտություններ, որոնց համար կարելի է անթիվ նախադրյալներ և պայմաններ գտնել:

Երբ մենք արդեն կատարված ակտի առջև ենք գտնվում, մենք զարմանում ենք պատմական որոշ գործոնների, պայմանների, ուժի և զորության վրա: Մենք համոզվում ենք, որ նրանք ունեն անվրիպելի ուժ և ազդեցություն. մենք դառնում ենք կատարված փաստերի ուշացած մարգարեներ և մեր տրամաբանության անհրաժեշտությունը համարում ինչ որ միայն իրականության մեջ գործող տարրերի բարեհաջող դասավորության հետևանքն էր:

Բայց, եթե մենք փորձենք իր ժամանակին մարգարե լինել և չուշանալ, եթե պատմական գործոնների ուժը և զորությունը մեր տրամաբանության հարազատ որդիները կարողանայինք դարձնել, և ժխտենք փաստերի բացարձակ արժեքն ու նշանակությունը, եթե մենք մեր ցանկալի պայմանների լիակատար թիվն ունենայինք, և եթե անկասկած լինեինք նրանց անխուսափելի հետևանքների մասին՝ ապա, ուրեմն պետք պիտի լինեի երբեմն չհավատալ մեր տրամաբանության, երբեմն դիտելու և համադրելու մեր ընդունակության, երբեմն էլ պատմական փաստերի ընդհանրացման և օրենքի ենթարկվելու հատկության:

Ըստ որում, փաստերի այլազան մեկնաբանությունը փրկում է մեզ անգամ էլ մեր տրամաբանության դիմացկունությունը, և մենք պատահականություններն էլ կարողանում ենք պատմական անհրաժեշտություն դարձնել, երբ փաստերի անողոք հրամայականների առջև ստիպված ենք լինում ծռել մեր անուղղելի դատողությունը: Նրանք, ովքեր մեր պատմությունն են շինում մեզ համար և մեր

կողմից, թող երբեք չմոռանան, թե ավելի մեծ պարտականությունն չունեն կատարելու, քան այդ տեսակետի մշտական հիշողությունը:

Վերջին հարյուր տարվա ընթացքին մոտավորապես մի տասնյակ ազգություններ ազատագրվեցին թուրքական տիրապետությունից՝ Հունաստան, Սերբիա, Ռումանիա, Բուլղարիա, Մոնթենեգրո, Ալբանիա, Եգիպտոս, Լիբանան, Հրեաստան, Արաբիա և այլն: Այս ազատագրությունները ներկայացնում էին արդյոք պատմական անհրաժեշտություններ: Այդ հարցին մենք ստիպված ենք այժմ դրական պատասխան տալու, որովհետև, ինչպե՞ս կարող էին կատարվել այդքան խոշոր պատմական ակտեր, առանց ինքնին անհրաժեշտություն լինելու: Ի՞նչպես կարող է մի բան կատարվել, եթե նա չպետք է կատարվեր անհրաժեշտաբար: Եվ ժամանակը մեզ սովորեցրեց հետազայում, որ թե՛ ազգագրական, թե՛ երկրամասային, թե՛ տնտեսական և թե՛ բարոյական-կուլտուրական գործոններն ու պայմանները առաջ բերին այդ պատմական անհրաժեշտությունները: Բայց պատմության թեթևամիտ ըմբռնողությունն է միայն, որ կատարված փաստերի պայմանների մեջ անհրաժեշտություն է տեսնում հետին թվով միայն, և տատանվող ու երկմիտ է դառնում այն վայրկյանին, երբ ամենից ավելի վճռական պետք էր դառնալ և տեսնել անկաշկանդ քաջությունը այն գաղտնի զորությունները, որոնք շատ ուշ կարող են տեսանելի և շոշափելի դառնալ:

Որովհետև պատմական անհրաժեշտությունը մենք միշտ կատարված փաստերին ենք վերապահում, դրանով մենք մերժում ենք նրա գործնական արժեքը և տեսական շահագործության մի ապրանք դարձնում: Մինչդեռ ժողովուրդների լինելության մեջ առաջնակարգ գործոնը լինելու է անհրաժեշտաբար այդ պատմական անհրաժեշտությունը՝ որպես մի ռեզուլտատիվ գաղափար, որպես մի ուղեցույց, որպես մի անվերապահ ճամարտություն, բոլորովին հեռու չարի ու բարիի, սուտի և սխալի ու, եթե անհրաժեշտ է, նաև բարոյականության և տրամաբանության սահմաններից: Թող նա տեսական շահագործության ենթարկվի ապագա սերունդների և ուրիշ ժողովուրդների կողմից: Մեր ճակատագրի դարբնման բույներին նա պետք է լինի միակ գործնական ոգին ու միտքը:

Պետք է անկեղծ լինել ոչ միայն հոգեկցություն և մտավոր ազգականություն հաստատելու համար, ոչ միայն հասկանալի լինելու համար, ոչ միայն ասված խոսքի ներքին արժանապատվության տեսակետից, այլ նաև նրա համար, որ արտահայտության ձևերի մեծությունը հարազատ պատկերը լինի բովանդակության անգաղտնապահ և ան-

քողարկելի մեծություն: Մենք պաՀանձում ենք այն, ինչ որ պատմությունը մեզ պարտական է դարերից ի վեր: Եվ մենք պաՀանձում ենք այդ, առանց պատճառաբանություն, առանց պայմանների, առանց տեսակետների, առանց նպատակահարմարությունների: Մենք պաՀանձում ենք այդ, առանց ուրիշ որևէ այլ բառի: Մենք պաՀանձում ենք, որ պատմությունը իր աբսոլյուտ, բացարձակ և անպայման փաստերից մեկը կատարե այս վայրկյանին և ճիշտ մեզ Համար: ԱՀա մեր անկեղծությունը, երբ դարեր ամբողջ մեր անկեղծությունը վիրավորվել է մեր պաՀանձների Համառ անՀասկացողություններից, այսինքն, երբ մենք ակամա կեղծավորներ ենք դարձել, որովՀետև ցանկացել ենք սակավապետ լինել, Համեստ և չարքաշ: Այժմ թող ա՛մեն մարդ տեսնե, որ անկեղծ է մեր անկեղծությունը, որովՀետև նա այլևս սակավապետ չէ, ոչ էլ Համեստ կամ չարքաշ, այլ Հնչում է բարձրագոչ իր մեծություն, փարթամություն, իր լայնություն և խորություն մեջ:

Ու մենք ոչ մի պատճառաբանություն էլ չենք բերում մեր պաՀանձներն արդարացնող, Հիմնավորող և պայմանավորող. դրանով մենք ապացուցանում ենք ոչ միայն մեր անկեղծությունը, այլև մեր պաՀանձի բացարձակ և Հրամայական անՀրաժեշտությունը: Մենք չենք Հիմնավորում մեր պաՀանձը նաև այն բանով, որ նա Համաշխարհային է դարձել՝ Համաշխարհային պատերազմի առաջագրած սկզբունքների շնորհիվ: Այդ պարագային էլ աբսոլյուտ պատմությունը կարող էր Հկատարվել, կամ այլ կերպ կատարվել: Թուրքիան էլ պլլվում է «ազգերի ինքնորոշման իրավունքին» (Թալեաթի խոսքերը պարտության նախօրյակին) Համիսլամությունը փրկելու Համար: Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պաՀանձները Հկատարելու իմաստով: Այստեղն է, աՀա ամբողջ խնդրի կիզման կետը, ձգողության կենտրոնը և մեր դատի կամ պաՀանձի «իրն ինքնին», որ ոչ մի վերլուծության, ոչ մի քննության չի ենթարկվում և Հպետք է ենթարկվի: Մենք կարծում ենք, որ վերջին խոսքն ենք ասում մենք այն բանի մասին, որ դարեր ամբողջ խոսեցրել է Հատ Հատերին ժողովուրդներից և ազգերից: Այդ պատճառով էլ մենք Հարցը դնում ենք իր վտանգավոր ծայրահեղության մեջ նույնիսկ.

– Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պաՀանձները Հկատարելու իմաստով:

Այդպիսի պաՀանձները երկու տեսակ կարող են լինել միայն և տրամագծորեն իրար Հակադրված: ՆՀանակում է մեր պաՀանձները

չատ են անհիմն, անկարևոր և ավելորդ, քննություն և քննադատություն չդիմացող, անկարելի որևէ ձևով արդարացնելու, հակառակ լայնմտություն և մարդասիրություն մեր դարաշրջանի մեծ սկզբունքներին, արդարություն, հավասարություն և ազատության սրբազան իդեալներին, վնասակար իրենց էությունամբ և ամբողջությամբ՝ թե՛ նրանց համար, որոնք պահանջում են և թե՛ նրանց համար, որոնք բավարարելու են: Մեր պահանջները թող այդպես լինեն մեր դարավոր հակառակորդների, ավելի պարզ ասենք, մեր դարավոր դահիճների համար, որպեսզի ճշմարիտ լինի մեզ համար և մեր բարեկամների համար մեր պահանջի մյուս ծայրը, մյուս ծայրահեղությունը, նրա հակադրությունը:

– Անկարելի է որևէ սկզբունք գտնել, որ կարելի չլինի մեկնաբանել մեր պահանջները կատարելու իմաստով:

Որովհետև մենք պահանջում ենք աբսոլյուտ պատմությունը, առանց արդարացնող և հիմնավորող պայմանների և նախադրյալների պատճառաբանության: Այդ պատճառով էլ մենք ոչ մի սկզբունքի պաշտպանության կարիք չունենք, կամ, որ նույնն է, բոլոր սկզբունքների պաշտպանությամբ զինված՝ մենք մեր պահանջն ենք պահանջում: Որովհետև ինձ է պատկանում աշխարհն ամբողջ, երբ ես ոչինչ չունեմ նրա մեջ: Որովհետև բոլոր հատկանիշների մարմնացումը ոչ մի հատկանիշ էլ չունի: Որովհետև ամեն բան ունենալուն և ամեն բան լինելուն է հատուկ ոչինչ չունենալը և ոչինչ չլինելը:

Ո՞վ է որ քաջություն ունի մեր պահանջները հիմնավորելու:

– Միթե՞ այդքան անհիմն են ձեր պահանջները. կարելի էր առարկել վերջիվերջո ամենայն հիմնավորման:

Արդարությունը պահանջելու չափ թեթևամիտ պիտի լինենք մենք, որպեսզի վիճելի դարձնենք գերազույն արդարությունը:

Ավելորդ չէի՞նք դարձնի մենք մի հարց, եթե ճգնեինք ապացուցանել նրա կարևորությունը և անհրաժեշտությունը:

Մենք մեր դատի և պահանջի տերերը չեինք լինի, եթե աբսոլյուտ պատմությունը չպահանջեինք. եթե ազատ ժամանակ ունեցողներին և այլ մտքերի ընդունակ մարդկանց չթողնեինք վիճելու, առարկելու, քննելու, արդարացնելու և հիմնավորելու աշխատանքները:

Աբսոլյուտ պատմությունը պետք է կատարվի որպես մի բնահրաժեշտություն, որպես արևի ծագումն ու մուտքը, որպես իմաստներից մեկը, որ մարդ արարածը կարողացել է տալ երբեկից մեր պառաված հողազնդին:

Որպես լույսը, որ խավարից հետո է գալիս, որ վերջացնում է խավարը, բայց որ թողնում է նաև խավար: Այդքան առարկայական, այդքան անմարդավարի, այդքան բնական: Մենք խոստանում ենք ապացուցանել նրա պատմական անհրաժեշտությունը, հիմնավորել նրա գոյություն իրավունքը, արդարացնել նրա հետևանքները, պատճառաբանել նրա բոլոր հնարավորությունները, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մեր մտքում հնարավոր կլինի մի ուրիշ մտքի կենսակցությունն էլ, երբ աբսոլյուտ պատմության մեր պահանջը մեր մտքի աբսոլյուտ պատմությունը լինելուց հետո կլինի նաև մեր երկրի, մեր ժողովրդի, մեր ազգի, մեր քաղաքակրթության աբսոլյուտ պատմությունը:

Երևան, 2.12.18

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Զեռագիր:

II

Հայաստանի անկախությունը և հայությունը միությունը պետք է իրականանան որպես մի աբսոլյուտ պատմություն: Մարդու պատմությունը հաճախ այդպես է եղել հողագնդի վրա: Անհիմն են եղել բոլոր կատարվածները, որովհետև մենք հետո ենք միայն կատարվածին հիմքեր տվել: Բայց հիմնավոր են եղել բոլոր կատարվածները, որովհետև մենք չենք կարողացել տեսնել հիմունքը, որոնց վրա բարձրանում է շենքը, որևէ մի շենք, և նրա կատարների արտացոլումից միայն նկատել ենք հետագայում հիմունքի հաստատման գործընթացը: Ահա թե ինչն է աբսոլյուտ պատմությունը: Մենք վախենում ենք մարդարե լինելուց, դրա համար էլ մենք մնում ենք անհուսալի կույրեր: Այդ սպառնալիքից ազատվելու համար պետք է ազատվել ամենից առաջ այդ վախից: Որովհետև այնքան էլ հասարակ չէ այն իրականությունը, որ մենք ուզում ենք կատարված տեսնել. և ամենից առաջ գերիրական է մեր պահանջը՝ ոչ որպես մի հրաշք, այլ որպես խտացած, ամբողջացած և լրացած մի իրականություն, որ դեռ չկատարված ավելի իրավունք ունի գոյության, քան այլ տեսակի անթիվ գոյություններ, որոնք կատարվել են և իրական դարձել անհիշատակ ժամանակներից ի վեր: Մենք վախենում ենք մեր որդու հսկայական մեծությունից, ու չգիտենք, թե ի՞նչպես ենք սիրում նրան. մենք արդյոք սիրում ենք նրան: Աբսոլյուտ պատմության անհավատությունը այդ վախկոտ սիրուցն է կաթ ծծում:

Մեր պահանջի այս կրոնական մոլեռանդությունը և հավատքը, սակայն, բխում է իրական և առարկայական տվյալներից: Գոյություն չունեցածին գոյության ավելի մեծ իրավունք տալը հավատքի գործ միայն կարող է լինել, ըստ երևույթին: Որովհետև, ըստ էության, ժամանակի և պատմության հասարակ սխալներից մեկն է, որ դրանով սրբագրում է մարդկային տրամաբանությունը: Ապագայապաշտությունը և վախճանաբանական բարոյականությունը քաղաքակրթության և փիլիսոփայության վերջին խոսքը չէին լինի, եթե չլինեին մարդկային իրականության հակադրությունը՝ «բնական» և անբանական իրականության: Բնական մարդը ոչ թե վայրենին է, ոչ թե քաղաքակիրթ և կոնկրետ մարդը, ըստ որում, նա դեռ լրիվ և կատարյալ մարդը չէ, նա դեռ չի ավարտել իր բոլոր հնարավորությունները. այլ նա միայն, որ պետք է գա, որ իդեալ է, որ դեռ չի եղել: Բնական մարդը իդեալ մարդն է. բնական-մարդկային իրականությունը իդեալ-մարդկային իրականությունն է: Այն, որ չի եղել, որովհետև հնարավոր է եղել սխալը, անբնականը, հակամարդկայինը և անիրականը: Թուրք պետության դարավոր գոյությունը անբնական, սխալ և անիրական մի գոյություն է եղել: Մարդկային մտածողությունը և տրամաբանությունը ոչ մի ժամանակ էլ չպիտի կարողանա գոյության և իրականության իրավունք տալ նրան: Նա եղել է մի բան, որ պետք է չլիներ. իսկ մի բան լինել կարող է այն ժամանակ միայն, երբ նա պարտավոր է ու պետք է, որ լինի: Ծիշտ է, աշխարհում գուցե գոյության այդ տեսակն ավելի հաճախագեպ է ու սովորական, բայց և այնպես այդ չի կարող մի չափանիշ լինել գոյության իրավունք ունեցողների դասակարգի մեջ գնելու սխալն ու հակամարդկայինը: Ընդհակառակն այդ երևույթը ավելի ու ավելի շեշտում է, ցույց տալիս հակադրությունների պայծառությամբ, նրա կողքին գաղտնի և ծածուկ հանգչող գոյությունը՝ զրկված արևի լույսից և ավազակներին պատկանող գոյության իրավունքից: Գոյություն չի ունեցել, ինչ որ պետք է գոյություն ունենար և գոյություն է ունեցել, ինչ որ պետք է գոյություն չունենար: Ահա հայ-թրքական պատմությունը: Ահա արսուլյուտ պատմության մեր հասկացողությունը: Զի եղել մի բան, որ պետք է լիներ: Այս պարզ բառերի հրամայականի առջև պետք է լուեն մնացյալ բոլոր պատճառաբանությունները, թե՛ հօգուտ և՛ թե՛ ի վնաս: Այն, ինչ որ պարտական է մեզ տալու պատմությունը, մի պարտականություն է և մի իրավունք: Մենք մեր իրավունքի տերերը չէինք կարող լինել, եթե մեր իրավունքը չլիներ ուրիշների պարտականությունը: Վկաների, առարկությունների,

Հիմնավորումների և պատճառաբանությունների կարիք ունեն նրանք, որոնց իրավունքը մի պարտք է միայն, սովորությունների, իրավակարգերի և պայմանների վրա հաստատված մի պարտք: Մինչդեռ մեր իրավունքը մի պարտականություն է միայն, գուտ բարոյական օրենքի վրա հիմնված: Աշխարհը, եթե դեռ իր ուրե՛ մասով հիմնված է տրամաբանության և բարոյականության վրա, ապա, ուրեմն, մեր պահանջն ու իրավունքը պետք է ամենից առաջ կատարված լինեն:

Անպայման և անպատճառ պետք է կատարվի մեր պահանջը. այդպես միայն հնարավոր կլինի պատմության արդարությունը և արքայություն պատմությունը:

Հայոց հարցը երկար ժամանակ համաշխարհային խաղաղության հարցն էր Ծրանսիս դը Պրեսանսեի բերանում: Մի նոր Պրեսանսեի կարիքը կա՞րգյոք, ապացուցանելու համար, թե համաշխարհային պատերազմից հետո նույնիսկ, համաշխարհային խաղաղությունը դեռևս անվտանգ չէ, քանի այդ հարցը չի լուծվել: Այս խոսքերի մեջ պարփակված հսկայական ուժը գործի մարդկանց համար միայն մի սպառնալիք է: Նա իր էության մեջ ազգայնական ողջմիտ եսասիրության մի ուժածին աղբյուր է, բարոյական անսպառելի մի ուժանակ, որ պայթելով չի սպառվում՝ այլ միայն իր ճանապարհը գտնելով, իր կայարանը հասնելով: Մի ավի ժողովուրդ, որ արմատախիլ լինելուց հետո մի հսկայի ձեռքով, իր հաստարմատ գոյությունն է ցույց տալիս, նա միայն մի ապացույց կարող է լինել բարոյական ուժի անխորտակելիության: Այս տրամաբանական գոյությունը և բարոյական ուժը ուրիշ բանի կարիք չունեն, որպեսզի հանգիստ սրտով նայեն իրենց ապագային, անարդարությանը հղիացած մեռնող աշխարհին և արդարության համար բացվող նոր աշխարհին:

Մեզ համար սա ոչ թե հավատք է, այլ մի այնպիսի տեսակետ, որ միևնույն հայտարարի տակն է դնում բոլոր այլ սկզբունքները և տեսակետները: Պատմական անհրաժեշտությունը մեզ համար պետք է կատարվի թեկուզ որպես մի պատահականություն նույնիսկ: Այդ մի վախ կարող է լինել նրանց համար միայն, ովքեր հին պատմությունները գրելուց հետո ընդունակ չեն լինի նոր պատմությունները կարդալու: Ընտանեկան հարկի և ինքնուրույն ապրելու կամքը դեռ իրենց լրիվ պատմությունը չեն ունեցել: Մենք և մեզպեսները այդ նոր խոսքը պետք է բերենք՝ իբրև մեր բաժինը և պարտականությունը աշխարհասեղանի վրա:

Թե ի՞նչու համար սոցիալական իրականությունը մի մաթեմատիկական իրականություն չէ, այդ հարցի համար մեր հասակը և կամքը մի կատարյալ պատասխան կարող է լինել: Մեծ ազգերի մեջ մարդը չի լրացրել իր բոլոր հնարավորությունները, որովհետև նա մի քիչ տարբեր բան է փոքր ազգերի մեջ: Ըստ որում, քանակական որոշիչը ոչ մի որոշիչ էլ չէ մարդու համար, և նրա հոգու հնարավոր գաղտնիքները, երբեմն, իրենց ախտավոր արտահայտությունների մեջն են միայն երևան գալիս, փոքր ազգերի հիվանդագին եսասիրության և գերմարդկային ինքնապահպանման մեջ: Մտքերի այս պիրկ նյարդայնությունը դրա հետևանքների մեկը չէ, եթե ուրիշ որևէ բան էլ նկատի չունենանք:

Եվ, վերջապես, մեր պահանջի գիտակցությունը, արսուլյուտ պատմություն մեր պահանջը մի ճշմարտություն է, միակ ճշմարտությունը աշխարհի վրա: Մենք կարող ենք այդպես մտածել: Մենք չենք կարող ուրիշ բան մտածել: Սուտ է ամեն բան, եթե ճշմարտություն չկա, իսկ ճշմարտությունը մեր ճշմարտությունն է: Թող աշխարհն ամբողջ Պիդատոս դառնա, սակայն մեզ է միայն պատկանում իրավունքը աշխարհին հարցնելու. «Ի՞նչ բան է ճշմարտությունը»: Մենք այդպիսի բան չենք ճանաչում, մենք այդպիսի բան չգիտենք, որովհետև մենք ճանաչում ենք մեր ճշմարտությունը, մենք գիտենք միայն մեր ճշմարտությունը:

[Երևան, 2.12.1918]

Քննադիր: Ձեռագիր:

[Վարազդատ Տերոյան]

ՄԻՆԶԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼԸ

Ծանր պարտականություններ կան դրված մեզ վրա մինչև Հայրենիք վերադառնալը:

Երկու ամիս է ահա, ամեն կողմից գալիս են ուրախալի և սրտապնդող լուրեր, որոնք ավետում են մեր «բաբելոնյան գերություն» վախճանը: Մեր Հայրենիքն ազատվում է. մեր Հայրենիքը լինում է մեր Հայրենիք: Ել վեճ չի լինելու այն հողամասի համար, որ դարեր ամբողջ մեր արյունով ներկվելուց հետո, այժմ համարյա թե անմարդաբնակ է դարձել, և մենք կոչված ենք նրա տերերը լինելու: Ինչքան էլ մեզ համար քաղաքական մի ճարպիկ նախաձեռնություն լիներ այժմ ևեթ վեր կենալ և դեպի Հայրենիքը վերադառնալ, այնուամենայնիվ մենք այժմ պետք է հրաժարվենք բնություն դեմ կռվելուց, եթե անգամ մեծ հպարտություն ունենանք, թե աշխարհի ամենահզորների դեմ կռվել ենք մենք: Բնություն թշնամությունը աններելի է և աննպատակ այս բոլորին մանավանդ, երբ հաշտվող մարդկություն հետ մենք էլ ենք հաշտվում: Դեռևս երեք-չորս ամիս կամավոր կերպով մենք պետք է երկարաձգենք մեր գերությունը, որովհետև մեզանից ոչ ոք չի ցանկանում ալևոր Մասիսի մահաշունչ սառնությունը փորձել, ոչ էլ Հայկական պարի ձյունապատ համբերությունը: Հայրենի նվիրական լեռները, երբ մեզ համար մի արգելք են դառնում՝ Հայրենիքը վերադառնալու այս բոլորին, երբ մեր դարավոր թշնամիների դարավոր արգելքները ջարդուհիշուր են եղել, թվում է, թե մի նոր ատելություն չէ, ոչ էլ մի դժկամություն մեր հայրենաբաղձ ցանկությունների առջև, այլ գուցե նախախնամական մի նպաստավոր հանգամանք, որպեսզի մենք դահճապետության մայրաքաղաքի՝ Կ. Պոլսի անկումը միայն բավական չհամարենք Հայրենիք վերադառնալու: Որպեսզի վեց վիլայեթների գրավման հավանականությունը միայն մեզ չբավարարէ և որպեսզի մեծ հաղթության գինադադարը միայն մի հրավեր չլինի մեզ Հայրենիքը վերադառնալու: Այդ բոլորից հետո մենք դեռ շատ սպասելիքներ ունենք, և այդ պատճառով էլ Մասիսի և Բարտոլյան լեռների անդիմադրելի ձմեռները մեզ համբերություն են քարոզում, մեզ կամավոր և խելացի դատապարտություն են տալիս՝ մեր գերությունը մի քիչ էլ երկարաձգելու:

Այս կամավոր գերության 3-4 ամիսների համար է ահա, որ ես կարծում եմ, թե ծանր պարտականություններ կան դրված մեզ վրա

մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Այդ պատճառով էլ ես կարծում եմ, որ այստեղ հավաքվել, այդ պարտականությունների մասին խոսել և մտքերի շփումն ունենալը, ձեզանից ոչ մեկի համար ավելորդ ժամավաճառություն չի համարվի: Ընդհակառակն, գուցե մեր այդ պարտականություններից առաջինն այն է, որ մենք այդ մասին խոսենք և միայն այդ մասին՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Մենք հո չենք ցանկանում պատահականությունների և բախտի խաղալիքը լինել նաև մեր սեփական ոտների և ձեռների շարժումների համար, մեր գլխի տեղը դրստելու համար, մեր ճանապարհը ուսումնասիրելու համար: Անկասկած մենք չենք ուզում, որ այդպես լինի և ընդհակառակն ցանկանում ենք, որ գոնե այսուհետև մեր յուրաքանչյուր քայլը չափված ձևված լինի և նախապես մտածված ու կանխորոշված: Մի պարտականությունից ավելի մի մեծ հաճույք է ինձ համար խոսել այդ մասին ձեզ հետ, եթե անգամ շատ քիչ նոր բան ունենամ ասելու ձեզ այդ մասին, այնքան որ ես կարծում եմ, թե ինձ զբաղեցնող մտքերը ձեզ էլ են զբաղեցրել, ինձ տանջող հոգսերը ձեզ էլ են տանջել, ինձ ժպտացող վարդապետյն արշալույսը ձեզ էլ է ժպտում: Ես կարծում եմ միայն, թե ձեր հոգեկան ապրումները այսպիսի մի հրապարակական ժողովի նյութ դարձնելով, ես հնարավորություն տված կլինեմ բոլորին՝ շոշափելի ձևով կազմակերպելու իրենց մտքի մեջ այդ մտածումները, այստեղ դրանց մի տեսակի մասին լսելուց հետո, աշխատելու՝ նոր տեսակները երևան բերելու, կամ թե եղածը լրացնելու, ամբողջացնելու և անհերքելիորեն մի համոզմունք և մի հավատք դարձնելու՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը:

* * *

Դուք տեսնում եք, որ ես ժամանակի մասին պիտի խոսեմ, մեր արյունոտ անցյալի, մեր տաժանակիր ներկայի և մեր վարդավառ ապագայի մասին: Մեր անցյալի մասին համենայն դեպս ձեզ չէ, որ մի որևէ մարդ համարձակություն պետք է ունենա մի բան ասելու. լավ է որ ասենք՝ մենք այս բոլորին այդ մասին ոչինչ չգիտենք, որովհետև ամեն բան գիտենք: Այժմ ժամանակ չէ ընդհանրացումներ անելու մեր այդ գիտելիքների, այժմ անցյալը մեզ համար մի գրված գիրք է: Թեև ոչ մեկը մեր պատմաբաններից դեռ քաջություն չի ունեցել մեր մոտավոր պատմությունը գրելու, բայց դա գրված գրքի պես մի ամփոփ պատմություն է, որ անպատճառ դրադետ չպիտի լինել կարգալու համար, որովհետև մենք գիտենք, որ գերմ. [գերմանական] բարձրագույն կրթությունն ու քաղաքակրթությունը անկարող

եղան այդ գիրքը կարդալու, չենք ասում տաճիկների բարբարոսությունը: Իսկ ով որ դեռ աչքեր ունի և ականջներ, ու մի մսի կտոր չէ իր խիղճն ու գիտակցությունը, նա պիտի կարդացած լինի այդ պատմությունը հագենալու չափ: Իսկ մենք դրան էլ պետք չունենք, որ պեսզի մեր կյանքի շարունակությունը չընդհատվի: Մենք մեր անցյալի պտուղներն ենք քաղում այսօր և ժամանակն է, որ ասենք մեր անցյալը դատապարտողներին, թե ձեզ համար չենք քաղում: Այդ արյունոտ փրկություն բերող անցյալն է ահա, որ ստեղծել է ներկա քղբի. [քաղաքական] մոմենտը, որի մասին արժե մի քանի խոսք ասել:

1. Դաշնակիցների հաղթանակը (գեներալ Ֆոշը, Բուզարիա, Ամերիկա, Թուրքիայի անձնատվությունը, 24 կետերի պայմանը, 6 վիլայեթները, Բրեստի դաշնագիրը և այլն):
2. Դաշնակիցների փոքրիկ դաշնակիցը (մեր զորաբանականները, Սիրիա, Մոսուլ, Անդրանիկ, Բաքու, Երևան) (մեր թերահավատությունները, Բաքվից, Լոգանից և Փարիզից եկող ավետաբեր հրեշտակները):
3. Ամերիկայի դերը. Վիլսոնը և 14 կետերը:
4. Թուրքիայի վիճակը և վեց վիլայեթները:

* * *

Դաշնակիցների այս քաղաքական և զինական մեծագույն հաղթանակն է ահա, որ Թուրքիային ծունկի բերեց, մի զինադադար կազմել տվեց, որ ցույց է տալիս միայն հաղթության մեծությունը և պարտության անչափելիությունը, որ դաշնակից հայտարարեց մեզ այն ըոպեին, երբ մենք միայն մուրացիկ էինք կարծում մեզ, որ հնարավոր դարձրեց Վիլսոնի մարդասիրական և փիլիսոփայական հրամայականների իրագործումը, որ մեր առջև բաց արեց մեր Հայրենիքի դռները, այսպես կոչված Տաճկահայաստանը: Ես մտադրություն չունեմ երկար խոսելու մեր հին և նոր Հայրենիքի սահմանների մասին, այն որ մեզ էր պատկանում և մեզ պիտի պատկանի այսուհետև: Ես համոզված եմ, որ ընդհանուր քաղաքական բաղակցությունները և դասավորությունները ավելի մեծ դեր են խաղալու, քան ուրիշ որևէ այլ բան: Բայց մենք չենք կարող այդ մասին լռել և սոսկ հանդիսատես լինել: Մենք մեր ձայնը պետք է լսելի դարձնենք այս ըոպեին և գուցե միայն այս ըոպեին: Որովհետև այժմ է, որ կերակուրը պատրաստվում է, և եթե մեր ցանկությունը այժմ չլսվի, հետագայում այլևս չի լսվի. այժմ է, որ դարբինները իրենց հարվածները իջեցնում

են, և երբ երկաթը սառի, գուցե դարբիններն իսկ Հնար չունենան նոր ձև տալու նրան, որ արդեն ձևակերպվել է և գուցե մեր ցանկության և կամքին միայն կարիք ունենա ուրիշ ձև ու կերպարանք ստանալու համար: Եվ եթե մենք իրապես կովող կողմ ենք և մեր տված զոհերի համեմատությամբ ամենաառաջինը դաշնակիցներից, ապա ուրեմն մեր ձայնը պետք է լսվի այդ հարցում, որպես ոչ ոքի ձայնը չի լսվել, և մեր կամքը պետք է կատարվի այդտեղ, որպես ոչ մի այլ կամք չպետք է կատարվի: Մենք, ճիշտ է, գաղթական ժողովուրդ ենք, մենք չենք վախենում ասելու նույնիսկ, թե մենք մի գաղթական ազգ ենք, բայց մեր օրերում դա երբեք էլ նորահաշ մի բան չէ: Մենք ճանաչում ենք ճիշտ այս օրերին գաղթական թագավորություններ և պետություններ (Բելգիա, Սերբիա): Քիչ մնաց, որ նույնիսկ Ֆրանսիան իր մայրաքաղաքից գաղթեր, այս աշխարհավեր պատերազմի առաջին օրերին: Եվ որովհետև մենք գաղթական մի ազգ ենք, և որովհետև այդ գաղթական ազգն է, որ մեծ դաշնակիցների փոքրիկ դաշնակից է, ապա, ուրեմն, մեր գաղթական լինելը տարիներ ամբողջ մեզ քայքայելուց և բարոյական ու տնտեսական հարվածներ հասցնելուց հետո, այսօր պետք է մեր գաղթական լինելը մեր փրկությունն իսկ լինի: Ո՞վ է, որ այժմ կարող է ասել, եթե մենք գաղթական չլինեինք, պիտի կարողանայինք իրավունք ունենալ դաշնակից լինելու այնտեղ, ուր կշեռքի մեջ դրվում է միայն ուժը, թիվը և հարստությունը: Այդ բոլորը չունենք մենք, որովհետև գաղթական ենք, բայց որովհետև գաղթական ենք, այդ պատճառով էլ մենք արդեն ունենք ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է պահանջատեր լինելու, հաղթող լինելու, կամք ունենալու և խոսելու իրավունք: Ոչ ոք, իհարկե, այնքան միամիտ չի լինելու, որ սոսկ գաղթական լինելուն այդքան հրաշալի գործություններ վերագրեն: Մեր գաղթական լինելը մեր դաշնակից լինելու ապացույցն է, անհերքելի փաստը և անգուցական համադրությունը՝ մեր չորս տարվա պատմության, մեծ պատերազմի մեջ բռնած մեր դիրքի և վերաբերմունքի: Եվ այժմ երբ մենք չգիտեինք և հանկարծ գիտցանք, թե մենք այդպիսի մի գաղթական ենք, այժմ ասում եմ ես, արդյոք մի մեծ վտանգի չե՞նք ենթարկում մեր փրկության գործը, երբ մենք լռում ենք: Եթե մեր ձայնը չի հնչելու այնտեղ, ուր այդ սպասվում է, եթե հանուն մեզ գործեր պիտի կատարվեն և գուցե մի ամբողջ պետություն ստեղծվի ու մենք լուռ քարանում ենք, չենք ուզում խոսել – արդյոք մենք դրանով մի մեծ փաստ տված չենք լինի, թե մենք չկանք, մենք պահանջ չունենք, մենք չենք եղել, մենք ցանկություն չենք ունեցել, ոչ էլ

Հավատք: Շատ դժվար է ասել՝ մարդ եղե՛ք, նրանց համար, որոնք չեն ուզում մարդ լինել. շատ դժվար է ասել պետություն կազմեցե՛ք, նրանց, ովքեր մի ձայն էլ չեն հանում, եթե ոչ իրենց կամքն ու ցանկությունները, գոնե իրենց գոյությունն ապացուցանելու համար: Պատմական այս ծանրակշիռ վայրկյանին հանցավոր լուծություն և անշարժություն է, որ մենք պահպանում ենք այժմ: Մի քանի այսպիսի լուռ ամիսներ էլ, և մենք այլևս խոսելու իրավունք չենք ունենա. խոսելն ավելորդ կլինի այն ժամանակ, աննպատակ և անհիմն, ուշացած և դատարկ: Մինչև Հայրենիք վերադառնալը, եթե մեր ձայնը չհնչե բարձրագույն և մեծաբարբառ, թե՛ նրանց համար լսելի, ովքեր շատ քիչ ականջ ունեն մեզ լսելու, և թե՛ նրանց համար, ովքեր մեզ ստիպում են նույնիսկ խոսել: Ես ողբում եմ գաղթական ժողովրդին ոչ այնքան, որ նա իր Հայրենիքը կորցրեց, ո՛չ, այդ եղավ գուցե նրա փրկությունը և իր Հայրենիքը վերջնականապես գտնելու ճանապարհը: Ես ողբում եմ գաղթական ժողովրդին, որ ներկա ծանր պատմական մոմենտին, նա կորցրել է իր տերերը, իր հովիվները, որոնք վատ հովիվ եղան և անարժան տերեր, որոնք իրենց սիրելի անձր փրկեցին Հյուսիսային Կովկասում և դատապարտեցին գաղթականներին մի անդամամանելի լուծության և անտերություն: Մի՛ խանդարեք աթոռամարտի այդ հերոսներին և փախչելու այդ վարպետներին, թող դա մի ավելորդ խթան դառնա անխորտակելի որոշում կայացնելու՝ ամբողջ աշխարհին լսելի դարձնելու մեր ձայնը և մեր կամքը՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Ես ավելորդ եմ համարում ասելու, թե ի՞նչն է լինելու մեր կամքն ու ցանկությունը, դա երկրորդական է: Մենք՝ գաղթականներս, կուսակցական մոլեռանդության և վարդապետություններին չենք կարող զոհել մեր Հայրենիքը, մենք բոլորս էլ միևնույն բանն ենք պահանջում, միևնույն միտքն ունենք մեր Հայրենիքի մասին, փոքրիկ տարբերությունները չեն կարող մեծ նույնությունը մեր ցանկությունների ոչնչով խախտել: Առաջնակարգն ու անհրաժեշտը մեր ձայնն է, մեր խոսքը, ցանկությունը և կամքը: Մեր ձայնը կարող է նշանակություն ունենալ տալու թե չտալու հարցը վճռելիս, բայց ի՞նչ տալու և ի՞նչքան տալու հարցը կարող է վճռվել մեզանից անկախ: Ուրեմն, մինչև Հայրենիք վերադառնալը, այս 3-4 ամսվա ընթացքին, մենք կարող ենք մեր դատի ակամա դավաճանները դուրս գալ: Եթե չկարողանանք մեր գաղթական ժողովրդի մեջ ստեղծել մի ձայն, մի մեծ և զորավոր ձայն, մեծ իր միաձայնությունամբ և արտահայտության ամբողջական և լրիվ բովանդակությամբ, զորավոր՝ իրավունքի և արդարության իր զրահներով մի մեծ

ու գորավոր ձայն, որ լսելի լինի ամեն տեղ ու ամենից ավելի այնտեղ, ուր այդ ձայնն սպասվում է: Իհարկե, այսպիսի մի ժողովի մեջ դուք ինձանից չեք պահանջի, թե ինչպես կարելի է մեր այդ մեծ ու գորավոր ձայնը պատրաստել ու լսելի դարձնել. դրա համար անհրաժեշտ է մշակել որոշ տեխնիկա, որ ձեզանից պահանջում է միայն ներողամտություն իրար հանդեպ, լայնմտություն գործի հանդեպ, պահանջի արժանապատվության գիտակցությունը, միաձայնությունը և համերաշխությունը: Մեր ներքին երկպառակությունները, անհամաձայնությունները և ամեն տեսակի տարակարծությունները պետք է լռեն վերջնականապես, որպեսզի հնարավոր լինի մեր ձայնը լսելի դարձնել նաև մեզանից հեռու գտնվողներին:

Համերաշխությունն ու համաձայնությունն անհրաժեշտ է մանավանդ նրա համար, որ հնարավոր լինի մի ուժեղ կազմակերպություն ստեղծել մեր գաղթական ժողովրդի մեջ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Մեր ձայնը լսելի կացուցանելու առաջին պայմանն է այդ: Թեև այս խնդիրը միայն այնքան մեծ է, որ արժեք դրա վրա շատ ավելի երկար կանգ առնել և ուրիշ ոչ մի մտահոգության էլ տեղ չտալ՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը, միայն այդ մտքովն ապրել ու սնվել: Բայց, որովհետև ես ուզում էի ձեզ հետ խոսել ուրիշ պարտականությունների մասին էլ, որոնք իմ կարծիքով նույնքան անհրաժեշտ ու հրամայական են մինչև Հայրենիք վերադառնալը, այդ պատճառով էլ ես մի քանի ցուցմունքներ էլ կանեմ այն պարտականությունների մասին, որոնք անհրաժեշտ են կացուցանում գաղթական ժողովրդին կազմակերպելը՝ դեռ Հայրենիք չվերադարձած:

Ամենից առաջ գոյություն չունի մի ժողովուրդ, եթե նա կազմակերպված չէ զանազան հասարակական խմբակցություններով: Մենք պետություն չունենք դեռևս համարյա թե, բայց ունենք լեզու, կրոն և պատմություն: Այդ հիմնաքարերի վրա մենք պետք է ստեղծենք դրանցից բխող հասարակական այդ խմբավորումներ, մեր՝ գլխավորապես քաղաքական-հասարակական համոզմունքների և հավատալիքների պաշտպանության համար: Բնական է, որ մինչև Հայրենիք վերադառնալը մենք չենք կարող մեր հասարակությունը կազմակերպել տնտեսական-կուլտուրական գործունեության համար. դրանք երկար ժամանակ և մեծ շարունակություն են պահանջում: Բայց մենք կարող ենք և պետք է մեր գաղթականությունը կազմակերպենք հասարակական կազմակերպությունների ամենապարզ և հասարակ տեսակների մեջ. ես ուզում եմ ասել կուսակցականորեն: Բնական է, որ իրերն ունեն իրենց բնական ընթացքը և գաղթականների կուսակ-

ցություններն էլ կլինեն այնպես, ինչպես աշխարհի բոլոր կուսակցությունները: Բայց, մի անդրդվելի հավատք ինձ ասում է, որ մենք չենք կարող ինքնանպատակ կուսակցություններ կազմել, ոչ էլ նրանց նման, որ մենք ամեն օր տեսնում ու լսում ենք մեր շուրջը: Մենք ուզում ենք մեր ժողովուրդը հասարակականորեն կազմակերպել՝ բարձր պարտականությունների համար: Ուստի, անհրաժեշտ է որ մենք ունենանք մեր պարտականությունների իրազեկման համար տարբեր ճանապարհների և գործելակերպների առաջարկներ և հավատալիքներ, որպեսզի միակողմանի չլինենք, ոչ էլ միամիտ: Ահա այդ պատճառով է, որ մենք պիտի կազմակերպվենք, ստեղծենք մեր մեջ շերտավորումներ, խմբակցություններ և գիտակցական բաժանումներ, որպեսզի հետո կարողանանք միաձուլվել, միակամ և անբաժան հասարակության ու ժողովրդի անունից խոսելու և մեր ձայնն ու կամքը լսելի դարձնելու: Կազմակերպչական մեթոդի այս բաժանող և միացնող հատկությունն է, որ պետք է պարզորեն մտապատկերել. չկա հասարակական միություն, եթե այնտեղ չկա գիտակցական բաժանում և խմբավորում: Այս բոլորն մենք ոչ մի բաժանում չունենք ըստ երևույթին մեր մեջ. լուր են կուսակցությունները, կրքերը և խմբակցությունները: Բայց այս լուրթյունը վերապոր և անտապոր անկազմակերպության նշանն է. անհաշտ է ամեն մարդ ամեն մարդու հետ և անհամաձայն, այդ պատճառով մեր մեջ տիրում է մի քառասյին միություն և խուժանական անտարբերություն: Մենք մի հասարակություն չենք, ոչ էլ մի ժողովուրդ. անթիվ ու անսահման շահերով իրար հետ կապված մի ժողովուրդ ոչնչանում է իր անկազմակերպության շնորհիվ: Մանուկները վեր են կենում և նրա ներկայացուցիչը դառնում, նրա անունից խոսում. հակառակորդները և գառնազգեստ գայլերը նրա շահերն են պաշտպանում, թշնամիները նրա բարեկամն են հայտարարվում և անկարելի է լինում ամեն բանն իր տեղը դնել, ամեն մարդուն իր տեղը ցույց տալ: Մինչև Հայրենիք վերադառնալը, ճիշտ է, կարճ ժամանակ ունենք մենք, բայց դրա $1/10$ -ի համար էլ անհանդուրժելի պետք է համարվեր այս անգիտակից անկազմակերպությունը: Վաղը դուք Հայրենիքն եք ուզում գնալ, ուրեմն, ձեր ներգաղթն է՞լ պիտի լինի այնպես ամբոխավայել և անկազմակերպ, ինչպես այժմ եք դուք: Վաղը դուք վերջացնելու եք այս երկրում գտած ձեր հյուրասիրությունը կամ հյուրընկալությունը: Բայց չեք մտածում՝ ի՞նչպես և ի՞նչպես: Վաղը դուք պիտի ազատվեք խնամակալությունից, բայց ի՞նչպես. դուք պիտի կարողանա՞ք Վան ու Մուշ հասնելուց հետո նույնիսկ, ազատվել ձեր համառ

և պնդագլուխ խնամակալներից: Ձեր անկազմակերպությունը անչափահասություն մի նշան պիտի լինի, եթե դուք չկազմակերպվեք մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Վաղը դուք պիտի սկսեք քանդված Հայրենիքի վերաշինությունը և դառնաք մի անկախ պետության ազատ քաղաքացիները: Ուրեմն, դուք ձեզ երեակայում եք ցորենի հատիկներ, կամ ջրի կաթիլներ, որ պետք է լցնել պետական մեքենայի կամ Հայրենիք կոչված ամանի մեջ, որպեսզի այդ մեքենան շարժվի, կամ Հայրենիքն ապրի: Այսքան անգիտակցություն, անտարբերություն և անհոգություն ես չեմ ցանկանա մեր թշնամիների մեջն անգամ տեսնել: Իհարկե դուք այսքան անկազմակերպ էլ Հայրենիք կգնաք. բայց ձեր ներգաղթը կլինի մի նոր գաղթ ավելի ահավոր, ձեր վերաշինությունը մի հրդեհ ու կործանում, ավելի մեծ ու անկարելի, ձեր հսրկ[հասարակական] կյանքը գուցե տասնյակ տարիներով չլինի այն, ինչ որ կարող էր լինել, եթե բոլորս էլ նույն գիտակցությամբ և կամքով գինվեինք՝ կուռ և ամուր մի կազմակերպություն ստեղծելու Մեծ Հայքի գաղթական ժողովրդի մեջ՝ մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Օրվա յուրաքանչյուր ժամը և րոպեն մեզ նորանոր հարցեր և խնդիրներ է առաջադրում, իսկ դրանց համար մենք անզոր ենք և անկար: Մենք ուզում ենք անարժան լինել այս մեծ գրերի առջև, մենք չենք տեսնում սանդուխտ, որ մեզ բարձրացնում է և նայում ենք միայն մեր ոտքի տակը: Հին հաշիվները մաքրելու համար մենք ավելի եռանդ և ոգևորություն ենք ցույց տալիս, քան նոր օրերի հույսակա շենքերի կառուցման համար: Մեր հսրկ[հասարակական] ապրումների այս գծով, խղճով, փոքրիկ և ողբալի նմուշները մենք լրացնում ենք՝ ռուսահայ-տաճկահայ հարցը հարուցանելով, և այդ էլ այն րոպեին, երբ օտարները ձեռնամուխ են լինում ընդհ. Հայկ[ահական] հարցը լուծելու, իր ամենալայն ու խորունկ ծավալով: Բնական է, եթե մենք չկարողանանք մի ուժեղ և հեղինակավոր կազմակերպություն ստեղծել մեր մեջ, որ կանգնած լինի իր կոչման բարձրության վրա, բնական է, եթե մենք չտեսնենք, որ ներկա րոպեում մեր միակ հանցանքը մեր անկազմակերպությունն է, բնական է, որ այդ դեպքում մեր հսրկ. կյանքի ախտավոր վիճակի բնազդական զգացումը հանցավորներ պիտի փնտրե այլ տեղ, վերքեր տեսնե ուրիշ տեսակ, և հսրկ. կյանքի ապրումները դարձնե թունավոր, մաղձոտ և անհույս: Մենք Հայրենիք ենք ուզում գնալ և չենք ուզում արժանի լինել նրա վարդապետ Հորիզոնին, մինչև Հայրենիք վերադառնալը՝ պատրաստ լինել նրա առաջադրած ծանր հարցերի և խնդիրների լուծման, թաղել վերջնականապես դահիճների թափած արյունից բսած ա-

տելուծյան և անհամաձայնության զգացումները, պետական և ընդհանրակական տեսակետների վրա կանգնել, անկախ և ինքնուրույն ապրելու հավատքը ներշնչել և արդարացնել ապրողների կյանքը և մեռնողների մահը, որովհետև այս ծանր րոպեին մենք մեր կյանքով պատասխանատու ենք ոչ միայն մեր կյանքի, այլև մեր սիրելի մեռելների համար: Ներկա մոմենտի գիտակցությունը և համապատասխան դիրքը, որ մենք պետք է բռնենք նրա հանդեպ, ոչնչով չի փոխվի երևանի հանրապետության գոյությունը: Երբ մենք մտածում ենք Հայրենիք վերադառնալու մասին, այդ միայն բավական է, որ մենք նրանից անկախ մտածենք մեր վիճակի մասին մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Դուք տեսնում եք, որ ես ոչ մի խոսք չեմ ասում մեր ունեցած ներկա թշվառությունների մասին, հիվանդություններից և քաղցից օրական հարյուրներով մեռնողների մասին, քնքուշ մանկական հոգիների մասին, որոնք որբեր են կոչվում և ամեն օր կամ մեռնում են ֆիզիկապես, կամ հոգեպես, փոքրիկ գաղաններ դառնալով, մեր հուսահատ տնտեսական դրություն մասին: Իմ լուռությունը գիտակցական է և դիտավորյալ, ու այդ պատճառով էլ ես մի պատասխան միայն ունեմ այդ բոլոր հարցերին, մենք դատապարտված ենք մեր թշվառության մեջ թշվառական մնալու մինչև Հայրենիք վերադառնալը, և եթե մենք Հայրենիք չվերադառնանք, մենք դատապարտված ենք հավիտենապես թշվառանալու: Այս 3-4 տարվա ընթացքին մեր ընդհանուր թշվառության վրա ավելացավ մեր նախկին «խորհուրդների» և մարմինների թշվառությունն էլ, որոնք անլուծելի հարցերի առջև կանգնած՝ վարկաբեկեցին իրենց հսրկ. կոչումը, զգացումները և պարտականությունները: Այսօր մենք բնական է, որ երբեք չենք կարող ցանկալ նման անլուծելի և անբուժելի ցավերի համար նորանոր հուսահատ ճիգեր թափել և դրանով նորանոր վարկաբեկություններ և անկարողություններ առաջ բերել: Այդ անկարելի է: Թող մեր բաբելոնյան գերություն գիրկը գնա նաև այս 3-4 ամիսն էլ, որ մեր առջևն է մինչև Հայրենիք վերադառնալը: Թող, որ մենք ապրենք և շնչենք մեր այս թշվառության միջոցառում՝ ապագայի հույսերով, մոտավոր օրերի մեր թշվառության վերջնական ոչնչացումով: Ահա ինչու համար է, որ ես կարծում եմ, թե Մեծ Հայքի գաղթական ժողովրդի կազմակերպությունը պիտի ինքնանպատակ լինի, այսինքն կազմակերպվենք, որպեսզի մի հոտ չլինենք, կազմակերպվենք, հաստատ գիտնալով, որ մեր այսօրերի թշվառությունը չպիտի կարողանանք դարմանել, բայց պիտի կարողանանք միակ դարմանը գտնել ապագա թշվառություններից հավիտենապես ազատ-

վելու: Մեր արյունոտ և դարավոր դատի պաշտպանությունը մեր սեփական ձեռներով, ինչպես նաև ներգաղթի կազմակերպությունը մեր սեփական միջոցներով, ահա այն երկու հրամայականները, որոնք դրվում են մեր առջև, իջնում են մեր գլխի վրա կապարի ծանրությամբ, մեր սիրտը մխվում պատժող շանթի պես, որպեսզի մենք թողնենք մեր հանգիստը, մոռանանք մեր ցավերն ու թշվառությունները, վերջ տանք ներքին երկպառակություններին և տարակարծություններին և զինված անխորտակելի և անդիմադրելի միաձայնությունով՝ մեր կամքը կազմակերպենք և մեր հոգին: Հայ ժողովրդի դարերի բողոքն է, որ պիտի մոռնա այս բոլորիս յուրաքանչյուր գաղթական հայի սրտում: Հայ ժողովրդի դարավոր իրավունքի պաշտպանությունն է, որ պետք է այս բոլորիս մենք հնչենք ամբողջ աշխարհում: Հայ ժողովրդի ապրելու կամքն է, որ մենք երևան պիտի բերենք այս բոլորիս հանուր աշխարհի առջև: Դրա համար էլ ես հարցնում եմ ամեն մարդու. դուք ձեզ կոչված եք զգուժ գրանց համար: Ով որ խոսք տալու քաջություն ունի, թող չմոռանա, որ դրանով ընկնում է ժողովրդական դատի և պատասխանատվության տակ: Բայց ներկա մոմենտը ինձ այնպես է պատկերանում, որ խոսք տալու քաջություն չունեցողները շատ ավելի մեծ պատասխանատվության տակ են ընկնում: Որովհետև ներկա սերունդն է, որ կանգնած է անցնող դարերի և գալոց սերունդների առջև ու պիտի արդարացնե իր գոյությունը, պիտի մենք հա՞յ մնանք, թե՛ ոչ: Թող պարզ ու պայծառ դառնա ամենքի համար, որ մենք այս հարցերը պիտի վճռենք դրական կամ բացասական մտքով, այդ միևնույն է, այսքան կարճ ժամանակի մեջ՝ մինչ հայրենիք վերադառնալը:

20 դեկտեմբերի, 1918

Վ[արազդատ] Տ[եղոյան]

Բնագիր: Զեռագիր:

ԻՆՔՆ ԱՐԱՍՈՐՆԵՐ¹

Ես երեկ կարծում էի, որ այստեղից մենք պետք է սկսենք, բայց այսօր, ավելի ու ավելի համոզվում եմ, որ այստեղից սկսած՝ մենք պիտի վերջացնենք: Մենք դեռ չենք սկսել. մենք դեռ վերջացնում ենք մեր կյանքը, մեր հին երեսնամյա պատմությունը: Սա մի ճակատագրական դատապարտություն է. մենք պիտի վերջացնենք մեր հին կյանքը՝ ոչ թե կռվի և գործունեության մեթոդները փոխելով, ոչ թե սահմանները և քաղաքական, պետական, ազգային ու հասարակության ձևերը փոփոխելով կամ տարուբերելով, նոր բառակցություններ ստեղծելով, այլ ճակատագրական դատապարտություն է, մեր հին կյանքի էությունները և մարմնացումները ոչնչացնելով, կամ տեսնելով նրանց ոչնչացումը: Մեր ազգային կյանքի և գիտակցության, կամքի և գործունեության լծկանները պետք է մեռնեն այս երկունքի վայրկյանում, որպեսզի չարախնդաց ճակատագիրը մեր առջև դնե աշխարհի, մարդու և առհասարակ գոյության մեծագույն առեղծվածը: Մենք սրանից հետո պիտի կարողանանք, և ինչպե՞ս, ապրել:

Որովհետև ահա բավականաչափ թուղթ և հայերեն տառեր կարելի պիտի չլինի գտնել, անհրաժեշտ «Մահազդ»-ները տպելու: Հայ գրականության որակը սկսում է արդեն «բարձրանալ» մահազդների և դամբանականների առատությունից: Չէ՞ որ «լուրերի» և քաղաքական շատախոսությունների գրականությունից շատ բարձր է անպայման այն նյութը, որ մեզ պարտադրում են մեր սիրելի մեռելները:

Արամն էլ մեռնում է մեր նոր պատմությունը չսկսելու համար, ճիշտ այն պատճառով, որ Այսօրվա Ուխտավորը այսօր պետք է մեռնի: Մենք պիտի կարողանանք հասնել մի օր այն «իմաստության», որ պիտի կարողանա մեզ հասկանալի դարձնել Այսօրվա համար ապրողների այսօրվա մահը:

Ես Այսօրվան չեմ հավատում:

¹ Մանուկյան Արամ (Հովհաննիսյան Սարգիս, 1879–1919), հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1915 թ. ապրիլ-մայիսին Վան քաղաքի Այգեոստան թաղամասի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպիչ և մասնակից: 1915 թ. մայիս-հուլիսին Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ): ՀՅԴ և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, 1917 թ. վերջից՝ Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի փաստական ղեկավար: 1918 թ. մարտին ընտրվել է դիկտատոր: Սարդարապատի ճակատամարտի կազմակերպիչներից: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո 1918 թ. հուլիսի 24-ին նշանակվել է Ն Գ նախարար:

II

Որովհետև միշտ կենդանի է աչքիս առջև իր բազմաբովանդակ հոգու հսկա հասակով այդ հին երիտասարդը: Մի անգուսպ միտք նստել է ուղեղումս և ինձ ասում է, որ նրան պիտի նկարչական անմահություն տալ: Նրա հոգին մի նկարագեղ (pittoresque) այլազանություն էր ներկայացնում: Մի քիչ ավելի երկար դիտողի համար նա մականերեսի փրփուրներ միայն ուներ: Շատերը մարգարիտներ էին տեսնում հատակում: Երբեմն դուք անդրդվելիորեն համոզվում էիք, որ նա մայր բնություն անտարբերություն էր միացնում իր մեջ՝ չար ու բարի առաքինություններով: Ոչ մեկն էլ չէր բավականացնի ձեզ և վերջիվերջո, երբ Ձեզ անկարելի լիներ նրա հոգու բնագավառը գտնել, դուք պիտի տեսներեք անխուսափելիորեն նրա ջղերի, մկանների և նյարդերի մեջ, ինչ որ չէիք կարողացել ուրիշ տեղ գտնել: Ըստ որում ավելի քան թե նրա մեջ նյարդեր և ջղեր կային, նա իր նյարդերի և ջղերի մեջն էր: Նրա հոգու այս բնախոսական կառուցվածքը անհասկանալի պիտի մնա որոշ հոգեբանության տեսակետից, որ չի ճանաչում փորձը, կենսաբանությունը և բնախոսությունը: Եվ ինչո՞ւ պետք է մարդկային լինի բնությունը, կարելի է ասել բարոյականության բոլոր վարդապետներին: Բայց եթե միշտ սովորել ենք մարմնիկներում կարգալ հոգու գերքը, նրա մեջ բոլորովին հակառակն էր: Ոչ թե նրա աչքերի հիվանդությունն էր, որ նրան այնպես տանում էր իր ճանապարհը, այլ նրա մտքի և հոգու ձևն էր՝ մի հայտարարի բերված իր անզգույշ, անկոմսներով և սահումներով ընթացող քայլվածքի մեջ: Մի միտք միշտ այդպես է ճամփորդում, թեև նա հազարավոր մտքերով էր ճամբորդում: Ինչքան որ թույլ էր նրա տեսություն օրգանը, այնքան և զորավոր դրա ֆունկցիան: Նա չափազանց շատ էր տեսնում, նա չափազանց շատ էր լսում, աշխարհի բոլոր իրերի հանդեպ նա խանդոտ կնոջ նայվածքն ուներ, որ մի հայացքով իր տեսողության մեջ լուսանկարում է այն, ինչ որ ուրիշները, տարիներ ամբողջ տեսնելով հանդերձ, չպիտի կարողանային: Այդպես էր, որ նա տեսնելու և լսելու մի հսկայական մեքենա էր:

Եվ միայն այսպես հասկացողի համար պարզվում է նրա հասարակական գործունեության որակը: Նյարդերի և մկանների մեջ թագավորում է միայն ազդեցությունների և հակազդեցությունների բարոյականությունը: Նյարդային մի գրգիռ էր նրա ազատագրական և հեղափոխական գործունեությունը Տաճկահայաստանում: Եվ դրա հակազդեցությունը կամ պատասխանը պիտի համարել այն ամենը, ինչ

որ նա արել է այնտեղ: Այդ գրգիռը դարձավ մի «աշխարհայացք»: Դրան հետևելու էր անհրաժեշտաբար գործը, որ իր հերթին մնում էր դարձյալ նույն բնակարանում: Թուրք գյուղացիները նրան «փաշա» անվանեցին, որովհետև թուրքական կամայականության դեմ վարած իր պայքարի մեջ նա փրկում էր թուրքին էլ, թուրք պետության հիմքերը փոքրելու համար, ինչպես որ Հայ ժողովրդին փրկելու իր գործը, ավելի ուղիղ մի ճանապարհով նույն նպատակին էր հասցնում նրան:

Բայց իր ավելի փոքր տրամագծով ունեցած հարաբերությունների մեջն էլ նա մնում էր ազդեցությունների և հակազդեցությունների աշխարհում: Նա մի վրդովեցուցիչ մտերմություն ուներ ամենքի հետ: Հայ գյուղացիները, բոլորն էլ նրան ճանաչում են, ուր որ նա եղել է, և նա նույնպես ճանաչում էր բոլորին. Հայ գյուղացու համատությունն էր վրդովվում նրա մեծանուն մտերմությունից: Նրա առասպելական հիշողությունը իրեն կապում էր իր բոլոր տեսած և լսած իրերի հետ: Տեսողության և լսողության այդ հսկա մեքենան ոչինչ պիտի դառնար, առանց այդ հսկա հիշողության: Դրա շնորհիվ նա ամեն մարդու հետ կապվում էր անձնապես և անհատապես, թե նրանց, որոնց հետ ինքն բարեկամ էր, և թե նրանց, որոնց հետ ինքն պետք է թշնամի լիներ: Նա ձեր պատմությունը շատ լավ գիտե, ով որ նրան ճանաչում է: Ժամանակը նրան փոքրացնում և մեծացնում էր, բայց իր նյարդերի մեջ նա պահում էր միևնույն որակական շարժումները, որոնք կրճատվում և համառոտվում էին ժամանակի հետ, կամ ծավալվում և ընդարձակվում: Որովհետև նրա բացվելու և տարածվելու շարժումները ոչ թե երևան էին գալիս ժամանակի ընդարձակություն և ծավալման հետ, այլ ամեն ժամանակ էլ նա բացվելու և տարածվելու հրամաններ էր պահում իր ջղերի մեջ: Ոչ թե մեջ, այլ նրանց կազմության բաղկացուցիչ տարրերն էին կազմում ամեն տեղ լինելու և ամեն բանի մեջ լինելու հզոր տարածականությունը, որ կարող էր պայթեցնել ուղեղը, եթե նյարդերի և ջղերի մեջ դասավորված չլինեին արդեն: Այնպես որ, հեռվից դիտողի և շատ քիչ տեսողի համար միայն, նա փոքրանում կամ մեծանում էր, միջդեռ մշտական աճող մի մեծություն էր պահում նա իր բնախոսական օրգանների մեջ: Եվ դրանից դուրս նա ուրիշ բան չունեիր, և ով որ այդ չէր տեսնում, նրան չէր տեսնում:

Անդրադարձումի այն համառոտ ձևը, որ բնորոշում էր նրա կրած և տված ազդեցություններն ու հակազդեցությունները, մեծ թյուրիմացություններ էր ստեղծում իր հարաբերությունների մեջ: Ընդունված և սովորական բանաստեղծություն չկար նրա մեջ, այլ ա-

նօրյա ներուժ, մի կենսահայեցողություն: Այդ էր պատճառը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նա միայն անձնական կապեր կարող էր ունենալ, որ նա շատ քիչ հարգանք էր ներշնչում. նրան կամ սիրում էին, կամ ատում, անտարբեր զգացումներ նրա հանդեպ շատ քիչ են եղել, որովհետև նա հրամայականորեն սեր կամ ատելություն էր ներշնչում նույնիսկ նրանց, որոնք մարդկային հարաբերությունների մեջ միայն հարգանքին են տեղ տալիս: Վանեցիները զարմանում են արդյոք, որ նրա մահը նույնիսկ չկարողացավ ստեղծել իր և արտաքին աշխարհի մեջ լինելիք պատկառելի հեռավորությունը: Թող ոճիր չհամարվի այն ուրախությունը, որ նրա մահը պատճառեց ումանց կամ շատերին: Նրա անհերքելի մեծության անհերքելի փաստերն են այդ ուրախությունները:

Նրա հասարակական գործունեության բնախոսությունը երբեք չի վերջանա այսպիսի համառոտ գծերի մեջ, եթե շատերը նրա այս կամ այն կողմն էին միայն տեսնում, զարմանում էին ժամանակի հետ տարբերվող այդ մարդու նորանոր հայտնությունների վրա: Դրա համար է, որ նա շատ անհասկանալի է մնացել և շատ քիչ ճանաչվել: Մինչդեռ նա մի տեղական անփոփոխելիություն էր տանում իր բոլոր արտահայտությունների մեջ: Հանդգնության մի աններելի դեղաչափ էին տեսնում նրա մեջ շատերը, մինչդեռ նա չէր լինի նա, եթե վախկոտություն ավելի մեծ կարողություններ խտացած չլինեին իր հուլիսյան մեջ: Որովհետև անդրադարձումի սակավությունը և իրերն ու երևույթներն ըմբռնելու շտապողականությունը նրան խիստ արագությամբ մատչելի էին կացուցանում ստեղծված նոր կացությունները: Դրանց հանդեպ նրա միագիծ և ուղղագիծ վերաբերմունքը պատրաստի և կողք կողքի էին պահում իր մեջ հաղթությունը և պարտությունը, հրամանը և հաճոյակատարությունը, սերը և ատելությունը, տարածումը և կծկումը, որոշումը և բեկանումը:

Մարդկային ուժերից վեր է գուցե բացատրել, թե ինչպես էր կազմվել մի անձնավորության մեջ այս երկրամերժ և բազմաբովանդակ այլազանության համադրությունը: Նա շատ պարզ մարդ էր, և այդ է անկարելի դարձնում այս բարդ անդամազննության հասկացողությունը: Դուք մոտավոր կերպով կարող էիք գուշակել նրա պատասխանները, եթե միայն ուղեցույց ունենայիք նրա մեջ թաքավորող ազդեցությունների և հակազդեցությունների սխեման: Բայց նա հաճախ անակնկալներ էր բերում ձեր առջև, որովհետև դուք չգիտեիք՝ կրակի վրա ջուր էիք ածում թե յուր: Ամեն մարդ չի կարող արտերկրյա և գետնափոր կյանքից դուրս գալ, աշխարհի և մարդ-

կանց գահերի վրա նստելու համար: Նրա մեծ հիշողությունը միայն տեսական և պատմական արժեք ունեւորներ իրեն համար: Որովհետեւ ամեն անգամ այնպիսի անհատակ մոռացում կարող էր նա երևան բերել, որ ձեր մեջ կգարթնեցներ նրա ամբողջ պատմության անհասկանալիությունը:

Երբեք բնագիտական օրենքները այնքան հոգեբանական էլ չեն եղել որքան մարդու մեջ, որպես նրա մեջ: Դրա հետևանքն էր, անշուշտ, երկրնորանքի բացակայությունը նրա մեջ: Մտքերի խեղճությունից կամ դրամատիզմից նա չէր տառապում երբեք, այդ պատճառով էլ նա պատրաստաբանություն մի վարպետ կարող էր համարվել: Բայց մի տարօրինակ անվճռականություն հաճախ նրան սնանկացնում էր բուլորովին՝ իր մտքերի պատրաստի կապիտալից: Որովհետեւ մինչդեռ մտածողության ֆունկցիոնալ հատկությունը միայն նրան հասկանալի կարող էր կացուցանել մեծ դեպքերի և երևույթների մեջ բռնելիք իր ընթացքը, նա այդ տեղն էլ, ինչպես ամեն տեղ ուղղագիծ և միագիծ անդրադարձումի ճանապարհով էր տանում իր մտքերը և բնականորեն նրանք կանգ էին առնում փակուղիների առջև, առանց երկրնորանքի և դրամատիզմի: Բայց նրա մեջ մի դրամատիզմ կար, հիմնավոր և սովորական-մարդկային մի դրամատիզմ, որ այստեղ լրացնում է նրա նկարչագեղ հոգու այլազանությունը, բայց մնում մշտապես ենթագիտակցության մոլթ ոլորտներում: Իր նվիրաբերություն և անկեղծության անընդունելի խորությունը վերադառնում էր հեռավորների և երբեմն էլ մոտավորների վրա՝ որպես մի դերասանություն, և նրա համոզեցուցիչ ճարտասանությունը միշտ հաղթանակում էր իր ընկերների մոտ՝ որպես մի ակամա համաձայնություն: Այստեղ պիտի փնտրել նրա հաշվական անընդունակությունը և սակայն համառ ու անդրդվելի տիրապետությունը և գործադրությունը՝ իր երբեք չսովորած արհեստի մեջ: Չունենար նա այդ խանդավառ անկեղծությունը և նվիրաբերությունը, նա մի քիչ ավելի լայն կարող էր բանալ գործի դռները և տեղ տալ ուրիշների էլ անփութություն, անզգուշություն և լայնաձեռնություն: Սրանց հետ կապվում է նաև ստեղծ-ստեղծ նրա մեջ փայլատակող աններողամտությունը, թեև նա անհիշադարության տիպար դասեր կարող էր տալ ընկերականության և մտերմական հարաբերության սիրահարներին: Ահա մի քանի գծեր էլ նրա մեջ տիրող դրամատիզմի: Բավական է, որ նա խոսելու առիթ ունենար, որպեսզի իսպառ ցնդեր այդ կենսախինդ կյանքից դրամատիզմի ավելորդ բեռը: Բայց նա, երբեմն, ինքն իրեն պատժում էր՝ դնելով իրեն այնպիսի պատվանդանների վրա, ուր չա-

տախտոսությունը, արհեստի բերմունքով, իսպառ արգելված է: Այդ դեպքում նա գնում էր իր ճանապարհը՝ բոլորովին վստահ ճշմարտության և արդարության հաղթանակին: Սրա վրա պիտի հիմնավորել նրա հայկական համառությունը և անգիջողությունը, որովհետև գործնական մարդու զորավոր բնազդը նրան հաճախ դարձնում էր զիջող և համոզվող այն տեղերում մանավանդ, ուր իր էության բռնկվող տարրերը բավական խոնավացել էին և գործելու անտրամադիր դարձել: Չէ՞ որ մի հանցանք կլինե՞ր ճշմարտության դեմ, գործի այդ վարպետի մեջ՝ զիջումը և տատանումը:

Սրանք բեկորներ են միայն նրա ամբողջական անձնավորության միաձուլյ կերտվածքից: Մարդկային առեղծվածների մեջ նա պիտի մնա մի առեղծված և անկարելի պիտի լինի հաշտեցնել նրա բարոյական հսկա հասակի վերնասլաց ուղղաձգության հետ նրա էջբերի և տարածումների անընդհատական տատանումները: Մշտական տեղատվությունների մեջ նա իր խելագար մակընթացությունն էր կատարում մշտապես, երբ նա վերջ դրեց այդ անհավասար պայքարին: Նրա պատմությունը անհասկանալի մի գիրք կարող էր լինել, բայց շատ գեղեցիկ մի արձան: Նրա նկարագրի այս ազգագրական և բնախոսական այլազանությունը մի անսահման դաշտանկար է փռում մեր առջև: Այդ դաշտանկարից տիրականորեն և վեհափառ ուսույուններով բարձրանում է ժողովրդական հերոսը և հասարակական գործչի այն բազմազույն տիպը, որ իր անապատի աղբյուրներն է ցամաքեցնում իր անդուլ մահով: Այս մեծության հասկացողությունը միայն մեզ կարող է հաղորդակից դարձնել այն մյուս մեծության:

Երևան, 30 հունվարի 1919

Վ[արագդատ] Տ[եղոյան]

III

Արամի հետ հայ ժողովուրդը կորսնցնում է իր երեսնամյա հերոսամարտի գողտրիկ բեկորներից մեկը, ինչպես նաև ժողովրդական հերոսի ամենացայտուն տիպերից մեկը: Շուշվա ռեալականից մինչև Կարսի ուսուցիչը, Վանի դավադիր հեղափոխականը, Ժնևի «ուսանողը», Վասպուրականի հասարակական հսկան, Երևանի ինքնապաշտպանության խտացումը և Հանրապետության ներքին գործոց միստորը, նա ամեն տեղ էլ երևան է բերել իր հասարակական անձնավորության մեջ իր բնախոսական անձնավորությունը: Մի հանգստություն կլինե՞ր այս ըոպեիս մտածել նրա պատմությունը տալու

մասին: Բայց շատ թերի կմնար այդ անձնավորության պատկերը՝ առանց նրա մեջ խտացած հասարակական գործչի տիպը երևան բերելու, և հասկանալի կացուցանելու ժողովրդական հերոսի հոգեբանական կառուցվածքը: Որովհետև նրա բնախոսական ֆունկցիաների համադրությունից վերջիվերջո նրա մեջ կազմավում էր մի ուժեղ և ներդաշնակ հոգի, որ թեև անասելի գործությամբ ապրում էր վայրկյանը, բայց և անհաղորդ չէր իր անցածին և գալիքին, իր դերի, տեղի և հողի ինքնագիտակցության:

Նրա հասարակական գործունեություն հսկա հասակը մի անասելի ծաղր էր էվոլյուցիայի բոլոր օրենքներին. անկարելի է նրա պատմության համար ուրիշ ավելի լայն ընդհանրացում անել: Սովորելու անսահման եռանդի հետ միացած գործելու եռանդի մի ավելի մեծ անսահմանություն՝ նա հաճախ դրություններ է ստեղծել իր համար, ուր սովորել է միայն սովորեցնել: Այսպիսով նա շատ շուտ դարձավ առաջնորդ և «ղեկավար», նույնիսկ շատ փոքր տրամագծով վարած իր գործունեության մեջ: Հայ ժողովրդի անեզր ու անչափ կարիքները նրա մեջ գտան ծառայելու և նվիրվելու անսահման պատրաստակամություն, և նա ամեն տեղ եղավ այն, ինչ որ ինքն չէր կարող լինել և կատարեց գործեր, որ ինքն այլապես պիտի չուզեհար կատարել: Նրա մտաշենքի վրա ոչ մի լուսամուտ չէր բացվում, որովհետև ոչ մի պատ գոյություն չուներ: Աշխարհի ամբողջ լույսը ծծելու այդ բացված երախի մեջ անձրև էլ էր գալիս, ձյուն էլ, կարկուտ էլ: Փամիններ էլ էին փչում այնտեղ, գորավոր կործանող քամիներ, որոնք տակնուվրա էին անում ամառվա խաղաղ երեկոների մեջ կառուցված դասավորությունները և շենքերը: Երբ կազմակերպվեց այսպես ասած նրա աշխարհայացքը, կարելի է ասել այն ժամանակ նա աշխարհայացք չուներ: Նա դարձավ մի հավաքածո, բառի ամենալայն առումով և մարդկային բոլոր գործերի մեջ՝ մի անգուսպ «սիրող»: Բայց և խուլ գավառներում նա մի թանկագին և անտիպ հանրագիտարան էր, բացված բոլոր նեղյալների և հալածվածների առջև, որոնք դեռևս կարգալու ուժ կարող էին ունենալ: Նրա տունը մեր տունն էր, նրա սեղանը բոլորի սեղանը: Այնպես տանջվում էր նա իր անսպառուրեն և մշտապես տալու կամքից, որ շատ թանկ էր նստում իր անկեղծություն և գոհողության համբավի վրա: Բնականաբար նա դառնում էր չափազանց իրատես այն հարաբերությունների մեջ, ուր նյութ կար: Այնուամենայնիվ նա չէր դադարում անուղղելի մի բաշխող լինելուց և շատ խորն էր վիրավորվում բոլոր մերժումների հանդեպ:

Մի ճակատագրական անհրաժեշտություն էր նա պիտի դառնար «գիլ-լետան[տ]», ոչ այնքան յուր հմտությունների այլազանություններ, որքան իր բազմակողմանի կամքի և գործունեություն համադրությունը: Նա չէր ընդունում մերժում, ոչ թե որովհետև ուրիշներն էին կատարում իր հանդեպ, այլ որ ինքն էլ ինքն չէր լինի, եթե մարդկայնորեն հնարավոր մի գործի մեջ իր մասնակցությունը մերժեր ինքն: Անխուսափելիորեն նա պիտի բացարձակապես անընդունակ լիներ ընտրություն կատարելու, լինի գործի, բարեկամի, ուսմունքի, ուղղություն կամ ճանապարհի վերաբերմամբ: Այսպես էր, որ իր բնախոսական իրապաշտությունը մի անհաշտ հակասություն էր կազմում իր կենսափխինգ հոգեբանության բարձրաթուխ իդեալիզմի հետ: Ճիշտ այդպես էր դարձյալ, որ իր գաղափարապաշտության աններելի լավատեսությունը ուժգին բխումներ էր առաջ բերում իր կենսաբանական, երբեք չբավարարված, ձգտումների հետ: Մի քանի փաստեր ցույց են տալիս արդեն, թե նա հասել էր այդ հակամերժ գործությունների հաշտության, իր համար անբացատրելի մի փրկիսոփայական սկեպտիցիզմի մեջ: Այսպիսի անձնավորություններ գուցե շատերը շատ տեղ են տեսնում: Բայց անկասկած շատ քիչ կարելի է տեսնել, հայկական իրականությունից դուրս, հասարակական գործչի այն պատվամոռաց ինքնասիրությունը, որ նրա մեջ արձանացած մի կերտվածք էր դարձել, իսկ մեր իրականության մեջ սովորական հասարակական գործչին ամեն օր ներկայացող թեք մակարդակն է: Ինքն իրան մոռանալ՝ իր ձեռնարկած գործի սիրուն, ստեղծել է հայ վարժապետի թափթփած ու ցրված տիպը: Նրա մեջ ավելացել էր հասարակական գործիչը ընդհանրապես, որ իր գործի հաջողության մեջն է փնտրում միայն իր պատիվը. բնականորեն նա պիտի սովորեր արհամարհել: Բայց գիտե՞ր արդյոք, որ այդ արհամարհանքը միշտ մի գնահատություն պիտի համարվի, և չէ՞ր հավատում արդյոք, որ ընդօրինակելու շատ քիչ բան էր կտակում նա դրանով: Սրա վրա ավելանում է նաև գործավարության այն յուրահատուկ ձևը, որով նա տանում էր հասարակական գործերը: Հառաջագիմության համար մշտաբաց նրա հոգին մեզ հետհետ էր տանում իր այդ ձևերով. որովհետև ամեն տեղ լինելու և ամեն բանի մեջ լինելու իր գորավոր և անգիտակից ձգտումները նրան սովորեցնում էին ամեն տեղ և ամեն բանի մեջ լինել թերի, պակասավոր և անխնամ: Շատ բաներ էր կարդացել նա աշխատանքի բաժանման մասին, բայց ուր որ նա լինում էր, աշխատանքի բաժանումը կամ ոչնչանում էր, կամ շատ անհաջող ձևով կատարվում: Սրանից հետո տարօրինակ պիտի չթվի երբեք, որ նա անընդունելի էր համա-

րում ոչ միայն հասարակական կյանքի մեջ թագավորող անհրաժեշտ հիերարխիան, այլև նույնիսկ գործի մեջ. նա տեղ չէր տալիս մեծ ու փոքր, վերև ներքև, շուտ և ուշ հասկացողություններին: Մեծ միտումներ էր ցույց տալիս նա դեպի անարխիզմը, բայց ոչ թե ապիկար ու գործի անընդունակ անարխիզմը, այլ գործունակ և գործունյա ան-իշխանությունը՝ աշխարհի և մարդկանց դրած սահմանների և պատենչների հանդեպ: Մի անբացատրելի միապետություն կար այդ անիշխանության մեջ՝ գործին նվիրվելու և զոհաբերվելու մի համառ կամեցողություն: Այստեղ էր, որ նա կատարյալ ինքնամոռացման փայլուն օրինակներ էր տալիս, բայց իր մեջ փոթորկվող հակասությունների ձեռքից նա անընդունելի հաշտություններ էր ստեղծում, իր անձնասիրության և ինքնասիրության անգիտակից հարձակումներ և ռեակցիաներ, որոնք անկասկած վերև հիշված սկեպտիցիզմի նոր արտահայտություններն էին:

Մի տարօրինակ խառնակցություն էին կազմում նրա մեջ չարի ու բարիի դրացությունը: Հասարակական գործը շահում էր նրա չարությունից, ճիշտ ինչպես վնասվում էր նրա բարությունից: Մոգական մի փորձություն, չարի փրկիսոփայության: Բայց որովհետև նա ամեն տեղ անձնական էր և անհատական, այդ պատճառով էլ հասարակական գործը նրա մեջ անհատանում էր և անձնականանում ու հնարավոր չէր լինում չարը:

Դավադրության մեջ նա երբեք չկարողացավ վարպետ դառնալ իր շատ ընկերների պես: Բայց հեղափոխական ոգին նրա մեջ մեծանում էր օրեօր միշտ պայթելու պատրաստ ուժանակի պես: Նա կայսրեցներ ամեն շրջանակ. բայց նա դադարեց նա լինելուց, երբ այլևս չէր կարող պայթեցնել, այլ միայն պայթել, որովհետև օրեր եղան և մի քանի անգամներ, երբ նա դադարեց բովանդակություն լինելուց և դարձավ մի շրջանակ, որ պարփակում և ծրարում էր պայթուցիկ խոշոր բովանդակություններ: Այդ օրերում նա մի նոր մարդ էր, ժողովրդից հեռու և ժողովրդից դուրս: Ու նա ապշում էր, թե ինչո՞ւ ոչ ոք իրեն չի ճանաչում: Կազմակերպչական տաղանդի բացակայությունը նա լրացնում էր քաշելու և կապելու մի գորավոր մագնիսականությամբ, որ նրա մեջ կուտակվում էր, և մշտապես գործում էր գործունեության այն օրերում մանավանդ, երբ նա իրավամբ հարձակվում էր մեծությունների և կուռքերի վրա, ու «պատմության շարժիչ դերը անանուն և անհիշատակ հերոսներին» տալիս: Այն խոր երախտագիտությունը և քնքուշ ուշադրությունը, որ արտահայտում էր նա իր հին, մեռած և հեռավոր ընկերների վերաբերմամբ, նրա ա-

նօրյա կյանքի կամեցած բարձրացումներն ու վերացումներն էին հիմնավորում: Այստեղից և իր ամբողջ անձնավորության հիմնական արմատներիցն էին սնվում նրա կուսակցական և հասարակական գործի նույնացումները և նույնիսկ այլամերժ և եսասեր կուսակցականությունը: Եթե ընդհանուր հայկական տեսակետը քաղաքականորեն չէր կարելի հիմնավորել, կրոնականորեն անընդունելի էր, պատմականորեն չատ թույլ, աշխարհագրականորեն խիստ վերացական, տնտեսականորեն անկարելի, այն ժամանակ նա գտնում էր, որ միայն կուսակցականորեն հնարավոր էր այդ: Այդ պատճառով էլ նա չափազանց խանդոտ էր կուսակցական ինքնասիրության տեսակետից:

Ինչքան որ նրա անձնավորության բնախոսական կառուցվածքը հիմնաքարն է ծառայում նրա անձնավորության հասարակական կերպարանքին, նույնքան և խոշոր կապ կա այդ վերջինի և ժողովրդական հերոսի միջև: Ճակատագիրը և իրերի բերմունքները նրան մեծացրին չափազանց շատ, որպեսզի սպառեն նրա էության անգործ ուժերը: Բայց նա նորանոր հայտնություններ էր կատարում իր անձնավորության մեջ և դառնում կատարելապես տարբեր և անճանաչելի: Պատմության մեծ ըոպեններին չգիտենք՝ ի՞նչ խելապատույտ հորձանքների միջից, ջրկվում է մեկը, առանձնանում և կենտրոնացնում: Առանց քվեի, առանց համաձայնության և կանխամտածություն, ժողովրդի ընտրելին իջնում է երկնքից, ընկնում ժողովրդի առջև, դիմում դեպի մահը և գտնում փրկությունը այդ ճանապարհով միայն: Փոթորկի ժամին դեպի ծովն առաջնորդող խոյը մի աստված կլինեի, եթե ջրի միջից գոնե մեկին էլ փրկեր. մի աներևակայելի պատահականություն ծովի ճանապարհը կարող էր տանել կանաչ դաշտի մեջ, և ոչ մի մարդ չի մնա, որ հրաշքին չհավատա, կամ իր փրկությունը չգնահատե:

Բայց ժողովրդական մարդը ժողովրդական հերոս է դառնում ավելի տարօրինակ և անհասկանալի ճանապարհներով: Ինչ որ նա ուներ, շատ և շատ էր ամենաժողովրդական մարդը դառնալու համար Վասպուրականի մեջ: Բայց նա գիտե՞ր, թե ի՞նչ ուներ ժողովրդական հերոս դառնալու համար: Այդ ոչ ոք չգիտե, որովհետև դրան նպաստում են աշխարհի ամենատարօրինակ զորությունները՝ լուսությունը, անվճռականությունը, անգործականությունը, նույնիսկ վախը և շատ ուրիշ բաներ՝ պատմական վայրկյանին համապատասխան, որոնք մեկին գտնել են տալիս այն, ինչ որ ինքն չուներ, և ինչ որ ուրիշներն էին միայն դրել իր մեջ: Պետք է մեծ գործ կատարվի, իսկ մենք անանձնավոր գործ չենք ճանաչում և փնտրում ենք ու գտնում ան-

միջապես, և պատմությունը մեզ մատնանշում է. «Ահա այդ ցճեղ»։ Ժողովրդական հերոսը մի ասուլ է։ Նա պիտի երկարատև չլինի, թե չէ հանկարծ նա կ«մարդանա» և այդ դեպքում դա կլինի մի անկում և նա «կանմարդանա»։ Մեր օրերում մենք զրկված չենք ճշմարիտ ժողովրդական հերոսներ տեսնելու բախտից։ Բոլորն էլ մի մեծ դժբախտություն ունեն ժողովրդական հերոս լինելուց հետո էլ դեռևս ապրելու. ավելի լավ էր չծնվել։ Բայց անհերքելի ապացույց, որ 1915-ի գարնան նա Վանի մեջ մի իսկական ժողովրդական հերոս էր, և 1918-ի գարնան՝ Երևանի մեջ ծառայում է գարուններին հետևող ամառների և աշունների ժողովրդական անգուսպ ռեակցիան, որ ամբոխային հոգեբանության ցայտուն փայտանշանների հետ, ցույց էր տալիս ժողովրդական հերոսի ճշմարիտ մեծությունը։ Այդ ռեակցիայի օրերին միայն դուք կարող եք հասկանալ այն, ինչ որ փառքի և մեծության օրերին չէիք կարողացել հասկանալ։ Նրա մտքերի մեծ մասը դեռ չծնված գործ էին դառնում արդեն։ Հոգեբանախոսական և սոցիալական այս պատեհությունը եթե երկարատև է լինում, ժողովրդական մարդը ինքնին պատրաստ է արդեն։ Իսկ եթե պատմական վայրկյանը մարդուն դարձնում է հերոս, այն ժամանակ էլ մի քննեք թե ինչպե՞ս, այլ սպասեցեք նրա անկման օրերին, որպեսզի հասկանաք այդ ի՞նչպեսը։ Երբ իր մեծության օրերին նա զրկվում էր իր թշնամիներից, որոնք միշտ ավելի են նպաստել իր մեծության և փառքին, քան իր բարեկամներն ու ընկերները, այն ժամանակ նրա մեջ դուք կարող էիք շոշափելի թանձրություն տեսնել հոգեկան մի անսահմանության խտացումը, այն աստիճան, որ պետք էր լինում նրա հետ դուռ-ով խոսել, նրան խոստովանել, նրա առջև խոնարհվել, նրան կարոտել և պաշտել։ Այդ շուտով էր անցնում, սակայն, և ամբոխից ո՞վ էր, որ չէր մտածում, թե ինքն էլ մի ժողովրդական հերոս չէ և նա միայն մի բռնագրավող է։ Այս ռեակցիայի օրերին նրա անգուդական անհամեմատությունը ծանր փորձության էր ենթարկվում, ինչպես և իր ինքնագիտակցությունը լրջորեն վիրավորվում փոքրիկ նախանձներից և մրցակցություններից, որոնք դժբախտաբար ո՛չ օտարներիցն էին գալիս, ո՛չ էլ հակառակորդներից։ Նրա անձնավորության շուրջ եղած գնահատումների ծայրահեղ հակադրությունները ժամանակի մեջ, անհերքելի և էքսպերիմենտալ ապացույցներ են, որ նա մի ճշմարիտ ժողովրդական հերոս էր։ Նրան աստվածացնելուց և պաշտամունքի սեղաններ կանգնեցնելուց հետո, անուղեղ, անգլուխ և անսիրտ ամբոխը մի քանի անգամ էլ փորձել է նրան սպանել։ Բացի այդ, նրա մոտ գնացել են, երբեմն, իբրև քրմա-

պետի և կրոնական մի հովվի մոտ, առանց նրա կուսակցական և անհատական անձնավորութիւնը նկատի առնելու: Նրան դիմել են իբրև հոր և մտերիմի, որին ոչ թե պիտի խնդրել, այլ նույնիսկ հրամայել: Կարլայլի և Նիցշեի հերոսներից շատ քիչ տարրեր կային նրա մեջ, որովհետև նա իբրև պատասխան միայն մի անակնկալ նորութիւն կարող էր ասել կամ անել. մինչդեռ նա նոր խոսք և վարդապետութիւն չէր բերում, ոչ էլ ինքն իր համար ստեղծում իր Գողգոթան: Պատմութիւնն էր նրա մեծ բարեկամը, ինչպես նաև անցնող ժամանակը՝ նրա մեծ թշնամին: Բայց նրա ներշնչած ատելութիւնների և պաշտամունքների անսահմանութիւնը բոլորի, նույնիսկ փիլիսոփայողների ուշադրութիւնը կենտրոնացնում էր իրեն վրա և դարձնում անփոխարինելի մի գործիք սոցիալական կյանքի մեքենան շարժելու համար: Մի գաղտնի գորութիւն էր ամբարում նա իր մեջ, կամ մի անհասկանալի լեզվագիտութիւն: Նա հասկանում էր ամբողջի լեզուն և ժամանակն ու ամբողջը միայն, երբեմն, կարող էին նրա լեզուն հասկանալ: Այն ընդունելի և ցանկալի հասարակութիւնը, որ երբեք նրա մեջ ազնվական հավանութիւնների և հատկութիւնների չփոխվեց, մի ուրիշ փաստ է մեր օրերի և կյանքի մեջ փայլող այդպիսի ասուպների գորութիւն և նրա ժողովրդական կրքերի զսպանակը լինելու դժբախտութիւն և բախտավորութիւն: Այսօր, երբ մեր առջևն է ամբողջական մարդը, իբրև ուղղաձիգ և ուղղագիծ գործերի մի վարպետ, ինչպես նաև, իբրև թռիչքների, անկումների, սահումների և բարձրացումների զիգ-զազ գծերի մի անսպառ պատմութիւն, այսօր էլ մեր մեջ արթնացող զգացումները նրան առանձնացնում են թե՛ ատելութիւն, թե՛ պաշտամունքի համար:

* * *

Պատմական հեռանկարի մոտավորությունը անկարելի է դարձնում նրա ճշմարիտ արժեքը բնորոշելու: Բայց այն հանգամանքը միայն, որ ես չգիտեմ, թե ինձ պիտի հաջողվի⁶ երբեք սպառել նրա մասին իմ ասելիքները, այդ միայն իմ աչքին պարզում է նրա անձնավորության և հասարակական գործունեության տիտանական հասակը, որ լույսի չափազանց հեռավորությունիցն է գուցե այդքան երկարացել: Սակայն անժխտելի է այդ զարմանալի մարդու մեջ մեկտեղված հակամերժ ու հակադիր ուժերի և հատկությունների դրացիությունը և համադրությունը: Դրանք ստեղծում էին նրա անձնավորության մեջ մի դյուլթական գրավչություն, մի մոգական ձգողականություն, մի գեղարվեստական ներդաշնակություն և մի անեզր համայնատեսարան: Երբեք կարելի պիտի չլինի հագենալ այդ համայնատեսարանի և դաշտանկարի այլազանություններից, խոտոր և չեղ, մութ և լուսավոր, ծուռ ու շիտակ, անորոշ և պայծառ գծերից, ածուններից, ցորենի, տատասկի և խոտի արտերից, ակոսներից և առուներից, մշակած և անմշակ դաշտամասերի թովչական հարևանությունից, ջրվեժների, ձորակների և բլրակների, երբեմն էլ հեռվում մշուշի մեջ գծազրվող ձյունապատ գագաթների անասելի դյուլթանքից: Ով տեսել է դա՞գաղի մեջ հանգչող նրա դեմքի վեհափառ խաղաղությունը և հոյակապ գեղեցկությունը, նա այդ պիտի կապե իր առաջին ծանոթության հետ նրա հետ, որպեսզի ոչ թե խնդրելու, այլ հրամայելու համար կարողանա այնտեղ կարդալ,

«Տես գի՞րդդ գեղեցկացոյց գիս մահ արար յոյժ տարփելի...»

Բանաստեղծի խոսքերը, ուղղված ոչ թե Հրանդին, այլ իր մեծ սիրուհի Հայ ժողովրդին:

Երևան, 1 փետրվարի 1919

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Զեռագիր

Ժ. ՅԵՌՈՒ ԵՎ ՄՈՏ¹

Ես սիրում եմ Հեռուն: Եթե դա ճանապարհների Հեռուն է, ես սիրում եմ աչքերով գրկել այդ Հեռուն, և սրտով մոտենալ: Ես սիրում եմ տանջվել, որ երբեք չպիտի կարողանամ աչքերով գրկել և ձեռներով միաժամանակ՝ ցանկալի Հեռուն: Նրա անշարժ ծածանումները կազմում են իմ մտքի համար հարսանեկան առաջաստի դյուլթական անկողինը, որի մտապատկերը միայն իմ հոգին լցնում է երկնահոտ երանությամբ, և որի իրականության ճահճից ես պիտի փախչեի սարսափահար, ինչպես դյուլթական Հեռուն գտնելու համար պիտի փախչեի ամեն անգամ, երբ հասնեի նրան: Եթե դա հորիզոնի Հեռուն է, ես սիրում եմ ձուլվել նրա նրբերանգներում և իմ երկնագույն անհատականության տոնը կատարել առավոտ և երեկո, թուխ և ոսկեգոծ ամպերի հետ: Նրա մանրիկ և անսահման պիքները իմ սրտին երգում են մի մոգական սիմֆոնիա, որի ձայնը ոչ մի ականջ չի լսել դեռ, և որ սիրելու համար ես ավելի ու ավելի փոքրանում ու Հեռանում եմ: Երկնքի Հեռուն, ուր պետք է անպատճառ մի Աստված դնել, որովհետև ուրիշ ոչ մի գաղափար արժանի չէ այդքան վեհափառության: Երկրների Հեռուն, ուր չգիտես, թե ինչքան անծանոթ հրաշքներ կան պահված, ուր կանչում է քեզ անկարելի երջանկության անզուսպ ծարավը:

Նա անթիվ է, ես սիրում եմ բոլորն էլ: Ես մոլեգնաբար սիրում եմ ցանկալի Հեռուն և մի ահավոր ուռմբ կլիների բոլոր նրանց գլխին, որոնք Հեռուն կգարձնեին մոտ:

* * *

Ես սիրում եմ Մոտը: Ինչ որ մոտիկ է, խիստ մոտիկ: Ինչ որ խոսում է միայն սրտին: Ինչ որ ինձ հետ նույնացած է և տարբեր է ինձնից նրա համար միայն, որ ավելի զգալի դարձնե իր Մոտիկությունը: Ես սիրում եմ այն ներքին փոքրիկ վայրկյանը, որ կա իմ և ամեն բանի մեջ, որ ինձ մոտիկ է, լույսի կաթիլի պես վախկոտ և խուսափուկ, որ կարող է չքանալ նույնիսկ մի տերևի հրամանով. ես չգի-

¹ Այս ժ. գլուխը մասն է կազմում 10 գլխից բաղկացած աշխատության, որի գլուխների վերնագրերն են. Ա. Ազատության պահանջը, Բ. Կղզիների խանդոտությունը, Գ. Իմ անունը, Դ. «Խոսքեր», Ե. Հախճապակե ձեռքերտումներ, Զ. Առաջին անկումը, Է. Մի գիշեր, Ը. Զինակոչ, Թ. Զոհաբերություն. — Բ. Ս.

տեմ ինչպես գրկեմ այդ փոքրիկ վայրկյանը, որովհետև ամեն շարժում նրա համար մահ է: Այնքան փոքրիկ տեղ է բռնում նա, բայց այնքան խորն է նա, որ եթե ես տիեզերքի ծավալն ունենայի և երկնքի բարձրությունը՝ չէր կարելի ինձանից ամենափոքրիկ բանն իսկ հեռացնել, առանց ինձ ոչնչացնելու: Մոտիկ, ավելի Մոտիկ, ես չգիտեմ ոչինչ ավելի մոտիկ, քան արյունը, որ հոսում է երակներիս մեջ, կամ հրամանը, որ իմ կամքն է տանում նյարդերիս, կամ շարժումը, որ կենդանացնում է իմ մկանները, և կամ թե զգայնությունները, որոնք սիրելի առարկաների բովանդակությամբ բեռնավորված՝ շրջագայում են իմ մեջ: Աննյութ մտապատկերներ նյութական իրերի, որոնք իմ հոգու կյանքն են կազմում և իմ կյանքի սնունդը, հիշատակներ անցած դարերի և պատկերներ գալոց օրերի, որոնք թեև այժմ չկան, բայց այնքան մոտիկ են ինձ, այնպես խոսում են իմ սրտին. համբերության և տանջանքի դաշտանկարներ, նահատակության և երանության ոսկեղեն հեքիաթներ, որոնք իմ սեփական եսիցն ավելի մոտիկ են ինձ: Նրանք անթիվ են, ես սիրում եմ բոլորն էլ, ես մոլեգնաբար սիրում եմ, ինչ որ ինձ Մոտիկ է, իմ սրտում մի տեղ ունի և ես մի ահավոր ուժով կլիներ բոլոր նրանց գլխին, որոնք Մոտը կդարձնեին հեռու:

Եվ այժմ, բոլոր նրանք, որոնք թողին իրենց հայրենիքը, գիտակցում են նրանք, թե ի՞նչ արին: Նրանք Հեռավորը դարձրին մոտիկ և Մոտավորը հեռացրին նրանք: Այնպես թեթև, այնպես մանկական բռնեցին նրանք գաղթի անծայր ճամբան, և ոչ ոք չեղավ նրանցից, որ կամենար և համենար մի րոպե ավելի սիրելի անունների և երկրի առջև: Այնպես շուտ փախաք դուք այն ամեն բանից, որ ձեզ Մոտիկ էր, և այնպես շուտ որդեգրեցիք դուք այն ամեն բաները, որ ձեզանից այնքան Հեռու էին: Այնպես հեշտ դուք ոչնչացրիք ոսկեղեն Հեռուն և այնպես հեշտ դուք դատարկեցիք ձեր հոգու բովանդակությունը: Արևը ծագում է ձեզ համար անծանոթ բլուրներից և անանուն հորիզոնների ետև նյութում ձեզ համար տանջանքի գիշերը: Դուք հասաք և մոտեցաք ցանկալի Հեռուին և անկարելի փորձն արիք, ձեռներով գրկելու Անմերձանալին: Դուք երկինքը զրկեցիք իր Աստծուց և ձեր ստամոքսի փառքը թագավորեցրիք այնտեղ: Դուք հեռավոր երկրների մոգական քողը պատռեցիք և անասնական երջանկությունը փնտրեցիք այնտեղ: Եվ ահա, դուք, որ Հեռավորին մոտեցաք և Մոտավորից հեռացաք, և ահա, դուք ապրում եք: Դուք չեք կարող ասել, թե ինչքան երջանիկ եք դրա համար, ես չեմ կարող ասել, թե որպիսի անկում է այդ, ձեզ համար: Ես չգիտեմ, այժմ ի՞նչ է հոսում

ձեր երակաների մեջ, որովհետև ես գիտեմ, որ ձեր մոտիկ արյունը չի հոսում այնտեղ: Ես չգիտեմ, թե ո՞րն է ձեր հրամանը, որ ձեր կամքն էր տանում ձեր նյարդերին, որովհետև ես գիտեմ, որ դուք հրաման չունեք և ձեր նյարդերի մեջ թագավորում են խնդիրքը և աղաչանքը: Ես չգիտեմ թե, ո՞րն է շարժումը, որ կենդանացնում էր ձեր մկանները՝ ըմբոստության և հաղթանակի համար, որովհետև ես գիտեմ, որ այնտեղ ուստոստում է ձեր ստամոքսի կամքը: Իսկ ձեր զգայությունները և մտապատկերները, դուք արտաքսեցիք սիրելի և մոտիկ առարկաներն ու երևույթներն այնտեղից և լայն բաց արիք ձեր զգայությունների և մտապատկերների դռները ամեն բանի առջև, որ օտար էր և Հեռավոր: Դուք չկարողացաք սիրել ձեր սերերն ու գործովները, ու նոր սեր փնտրեցիք այն բաների մեջ, որոնք ձեզ համար չէին պատրաստված: Դուք չկարողացաք հասկանալ, թե ինչպես պիտի սիրել այն ատելութունները, որ ձեր սրտին մոտիկ էին, ու սկսեցիք նոր ատելութուններ որոնել ձեր սրտից հեռու, որովհետև դուք չհասկացաք, թե մի քիչ էլ սեր կա մոտիկ ատելութունների մեջ: Ձեր մեջ չըղաճալու էն նյութեղեն մտապատկերներ նյութեղեն իրերի, որոնք ձեր ստամոքսի կյանքն են կազմում և ձեր մարմինը պարարտացնում: Գալոց օրերը ոչ մի քող չունեն ձեր առջև բանալու և անցնող դարերը ոչ մի հիշատակ չունեն ձեզ վստահանալու: Ձեր շրջապատի մեջ մի բան չկա, որ ասի՝ ես ձերն եմ, դուք իմն եք: Ինչպես որ ձեր հոգու մեջ նիրհում է մի բան, որ մի օր ձեզ պիտի ասի՝ ես ես չեմ, ես ո՞վ եմ: Ձեր համբերության առջև բացվում են միայն փոփոխ դռները և ձեր տանջանքը ճաշից հետոյի լավագույն ծիծաղը միայն կարող է հարուցանել:

Օ՛, իմ եղբայրներ, այդ ի՞նչ արիք դուք: Ի՞նչպես գործեցիք դուք այդ ոճիրը, դուք՝ ձեր հանդեպ: Ի՞նչպես Հեռավորը դարձրիք դուք մոտիկ և Մոտավորը հեռացրիք դուք, ի՞նչպես:

[1919]

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Բնագիր: Ձեռագիր:

ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄՈՄԵՆՏԸ

I

Միության հնարավորությունը թվում է, թե միության իրականությունն է նաև, կամ նրա առաջին քայլը: Բայց, նույնիսկ վերացական ձևով, միության մոմենտի մեջ կան բազմաթիվ իրական դժվարություններ, որոնց անտեսումը կարող է վատ և ցավոտ մի իրականություն ստեղծել, միության բոլոր առավելությունները թերի և պակասավոր դարձնել և բաժանման բոլոր թերություններն ու պակասությունները իբրև ցանկալի առավելություններ ցույց տալ: Միությունը կատարվում է այնտեղ, ուր բաժանում կա և երևան է բերում ամեն անգամ էլ այն բոլոր խնդիրները, որոնք առհասարակ որևէ միության մոմենտում կարող են հանդես գալ: Միայն միության անկեղծ պաշտպանությունն է, որ պետք է չանտեսես այդ խնդիրները, զբաղվի դրանցով և ցանկալի լուծումը տա նրանց:

Սովորություն է եղել անհիշատակ ժամանակներից ի վեր «արհեստական» համարել այն բաժանումը, որ ստեղծել է ամբողջական հայ ժողովրդի մեջ հատվածներ: Անկասկած արհեստական են եղել այդ բաժանումները՝ պատմության անմիտ պատահականությունների կամ նույնիսկ անհրաժեշտությունների հետևանքները, բայց այն տեսակետից միայն, որ դրանք պետք է եղած չլինեին: Մի անգամ կատարված՝ դրանք հետզհետե պիտի կորցնեին իրենց արհեստական բնույթը, պիտի ստանային բնական հիմունքներ և հղի լինեին պատմական հետևանքներով: Ոչ ոք չի կարող ժխտել հատվածական, ինքնուրույն կյանքի գոյությունը դարերից ի վեր հայ ժողովրդի մեջ: Բայց իրականությունն անձանթությունը միայն «արհեստական» կարող է համարել Ղարաբաղի լեռների և Կիլիկիայի ծովափների վրա բնակող ժողովուրդների մեջ առաջ եկած բաժանումը, զանազանությունը և տարբերությունը: Ուրիշ ոչ մի փաստ էլ հարկավոր չէ, այնքան որ կարկառուն է այս մեկը, ապացուցանելու, թե ինչքան «բնական» է այդ արհեստականությունը:

Եվ այժմ, երբ պետք է ստեղծվի միացյալ և անկախ Հայաստանը, այդ միության և անկախության թեթևամիտ և անգիտակից հակառակորդները միայն կարող են իսկի խնդիր էլ չհամարել այդ միությունը, նույնիսկ անարժան՝ մի բոլոր իսկ զբաղվելու, հասարակական մի

Հարց դարձնելու, միության վարպետների առջև նրա դժվարությունները պարզելու և ցանկալի լուծում տալու այն խնդրին, որ շատերը կարծում են, թե միայն ուղեղների մեջ գոյություն ունի: Անշուշտ, Հայ ժողովրդի տառապանքները կատարելապես իրավունք ունեն ուրիշ տեսակի բարեկամներ ունենալու, քան այնպիսիները, որոնք կարծում են, թե խորհրդաժողովի որոշումները՝ դրսի աշխարհից, և մի քանի կարգադրություններ և հրամանագրություններ՝ ներսի աշխարհից, բավական են «արհեստական» բաժանումները ոչնչացնելու և մի կատարյալ միություն ստեղծելու:

Այս րոպեիս աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների ամենագլխավոր հարցերը արտաքին քաղաքականության սահմանների մեջն են դեգերում: Այդ այդպես է նաև Հայ ժողովրդի համար: Բայց շատ քչերն ունեն այդ արտաքինին գրեթե համահավասար մի ներքին հարց էլ, որպես Հայ ժողովուրդը: Այդ հարցը շատ մեծ է, դրա համար էլ շատերը իսկի չեն էլ տեսնում. ոմանք վախենում են, այդ պատճառով չեն տեսնում, ոմանք էլ հայտնի խելոքության պատճառով իրենք չեն ուզում տեսնել, որպեսզի ուրիշները չտեսնեն: Այդ երեք տեսակի չտեսնողներն էլ հասարակականորեն անպետք և վնասակար տեսնողներ են. նրանց օրգանական կամ մտավոր աչքի ընդունակությունների վրա չի կարելի չափել մեր իրականությունը:

Բայց, եթե մեր պահանջների համեստության համար հանդիմանության էինք արժանանում անցյալ օր, և պետք լինի մի օր էլ ավելի համեստանալ քան այսօրն ենք, այն ժամանակ դարձյալ միության խնդիրը կմնա իր ամբողջ մեծությամբ և բազմատեսակ դժվարություններով՝ դրված Հայ ժողովրդի առջև՝ իբրև մի ծանր և քրտնաջան խնդիր, որ պիտի լուծել ամենեն առաջ: Միայն դրա համար է, որ միության խնդրին մենք մոտենում ենք ավելի վերացական տեսակետով: Ամեն մարդ կարող է շոշափելի իրականության մեջ տեսնել այդ վերացականի թանձրացած օրինակները: Բացի այդ, մենք կարծում ենք, որ մեր պատմության մեջ միության վայրկյանն սկսվում է արդեն: Եթե ցանկալի հասկացողությունը պակասի, այդ ժամանակ կարելի է, իհարկե, ամեն բանին իր իսկական անունը տալ: Ինչպես նաև Հայ ժողովրդի միության խնդիրը մի ծանրակշիռ և ինքնուրույն հարց է, որ պետք է լուծվի՝ անկախ նրա քաղաքական հարցի լուծման եղանակներից և տեսակներից:

II

Արհեստական բաժանման բնական հետևանքները պարզ են ամեն մարդու համար էլ: Այն հանգամանքը միայն, որ ոչ մի բաժանում չի կարողացել ոչնչացնել հատվածների մեջ գոյություն ունեցող ընդհանուր անցյալը, հոգե-մտավոր բովանդակության և արտահայտությունների տեսակները, ապագա հեռանկարների նույնությունը, մի խոսքով ինքնուրույն ազգային գոյության բոլոր հիմունքները – այդ հանգամանքը միայն բավական է միության հնարավորությունը կատարելապես ցանկալի և բնական մի բան դարձնելու: Բայց դա բավական չէ երբեք՝ միությունը առանց դժվարությունների իրականացնելու, մի շարք խոչընդոտներն անտեսելու և առաջուց չքմեղանալու, թե կարիք էլ չկա մի խոհական, պարզ և շիտակ ներքին քաղաքականություն վարելու:

Միություն անհրաժեշտությունը, ինքնին, բաժանման ցավոտ իրականությունն է խոթում մեր աչքը շարունակ: Չի կարող այդ բաժանումից ավելի ցավոտ չլինել այն միությունը, որ ամենայն հավանականությամբ տեղի պիտի ունենա շատ տեսակետներով անհավասար մասերի միջև: Մեկը կարող է ունենալ որակական մեծություն, մյուսը՝ քանակական: Ինչպես տեղի պիտի ունենա այս անհավասար և անհամաչափ մեծությունների միությունը: Առարկություններ կարող են լինել այն դժվարության մասին, թե ինչպես պիտի ստեղծվի այդ հավասարեցումը, որովհետև առանց դրան չի կարող ճշմարիտ և օգտակար մի միություն կատարվել: Դժվար և անցանկալի մի բան է հարթահավասարությունը (Nivellierung) այդ անհամաչափությունների մեջ, որովհետև դրանով շատ բան պիտի կորցնել, այնպիսի բաներ, որոնք ծանր աշխատանքներով էին ձեռք բերված: Մյուս կողմից՝ շեշտված և պահպանված անհամաչափությունն էլ վիրավոր և անցանկալի խտրականություն կմտցնի արհեստականորեն բաժանված հատվածների մեջ: Հասարակական կյանքի մեջ ամենեն քիչ ունեցողի ունեցածն է, որ ամենքն էլ կարող են ունենալ: Ուստի, պետք է մի անկում կատարվի, որպեսզի հնարավոր լինի մի միություն. այդտեղ մարդկային կամքը մեծ դեր կարող է խաղալ. մինչդեռ նա բոլորովին անզոր է մի թուխք տալու, և այն էլ ժողովրդական զանգվածներին՝ ցանկալի հավասարեցման և միության համար:

Այս վերացական և ընդհանուր դժվարությունը շոշափելի իրականություն մեջ բազմատեսակ ցավոտ խնդիրներ է հարուցանում: Լեզվական, գրական, ընդհանուր դպրոցական և առհասարակ կուլտուրա-

կան բոլոր երևույթների մեջ չի կարող միություն առաջ գալ՝ առանց երևան բերելու ցավալի թյուրիմացություններ՝ արհեստականորեն բաժանված հատվածների ըմբռնման և կամեցողության մեջ: Մեր օրերի բառագիտությունը՝ օրինատացիա ընդհանուր և անորոշ մի վերնագրի տակ լուծում է այդ բոլոր խնդիրները նույն հեշտությամբ, որով սովոր են լուծել նախկին Ռուսաստանի սահմաններում բոլոր հասարակական հարցերը: Բայց դա լինելու է երկար ժամանակ մեր ներքին քաղաքականության ամենացավոտ հարցը: Մեկ կողմից հնարավոր պիտի չլինի մինչայժմյա բնական հակումներից և մեր սովորած ճանապարհներից հեռանալ: Մյուս կողմից՝ հեշտ չի լինի նոր ճանապարհի որդեգրումը, ինքնին դարձյալ օտար, մինչև սեփական ճանապարհ գտնելը: Միշտ իրավունք կունենա մեկը կարծելու, որ սեփական ճանապարհը կարելի է գտնել իր գիտցած հին ուղիներով: Մի հսկայական թյուրիմացություն այսպիսով իրավունք կունենա գոյություն:

Այսպիսի դժվարությունները ամենեն ավելի ցայտուն են դառնում կուլտուրական երևույթների մեջ, որովհետև այդտեղ միայն լավի և լավագույնի համար եղած գնահատումները գերազանցապես ենթակայական բնույթ են կրում, և չեն կարող քաղաքական ու տնտեսական հարցերի չափանիշով գտնել իրենց անհրաժեշտ լուծումը:

Հատվածական մեծությունների միության այս դժվարությունը պիտի ըմբռնել նաև այն դեպքում, երբ թե՛ որակական, և թե՛ քանակական հավասարություն կա, ու այդ ժամանակ հարց է դառնում՝ թե երկուսից ո՞րն է նախընտրելի, ո՞րը պիտի թողնել ու մոռանալ, ո՞րը վերցնել և յուրացնել: Բայց միության մոմենտում դեռ ուրիշ հավանականություններ էլ կան. քանակով շատը որակով քիչ կարող է լինել և ընդհակառակն: Երանի թե սրանց միությունը դժվարություններ չհարուցաներ, և մեր ինքնուրույն կյանքի կազմակերպությունը սկզբից ևեթ հնարավոր լիներ դնել կատարյալ հաստատուն հիմքերի վրա:

III

Ինքնուրույն պետական կյանքի երկարժամանակյա անվարժությունը առաջ է բերել բոլոր հատվածների մեջն էլ ազդային քաղաքական մի ինքնուրույն ապրելաձև: Բոլոր հպատակներն էլ հպատակ են, բայց բոլոր հպատակներն էլ ռուսահպատակ չեն, կամ թուրքահ-

պատահի: Միացյալ և անկախ Հայաստանը երկար տարիներ պիտի բազմամարդվի գերազանցապես թուրքաՀայերով և ռուսաՀայերով, մինչև որ մի օր այդ երկիրը բազմամարդեն առանց որևէ բարդություն հայեր: Այդ ժամանակ, իհարկե, տեղի կունենա վերջնական միությունը, այսինքն Հաջորդ սերունդի օրով: Բայց ներկա սերունդը ծանր պարտականություններ ունի իր վրա՝ հոգեկան, բարոյական և տնտեսական մեծամեծ զոհողություններ: Պետք է շատ բան մոռանալ, պետք է շատ բան էլ սովորել: Բայց ինչպես մեր, նույնպես և բոլոր ժողովուրդների ղեկավարող տարրերի մեջ կան ընդհանուր և անխորտակելի հատկություններ. նրանք ամեն տեղ էլ կատարելապես անընդունակ են թե՛ սովորելու և թե՛ մոռանալու: Նրանց տարիքը չի ներում այդպիսի դիմաշրջություն. հասարակական հեղաշրջումների մեջ նրանք չեն կարող օրգանական հեղաշրջման ենթարկվել: Ոչ ոք իրավունք չունի այդ պահանջելու նրանցից, թեև նրանք ցանկանում են ջերմապես, և առիթ չեն փախցնի երբեք իրենց այդ ցանկությունն ապացուցանելու: Մենք հասկանում ենք լիովին այս դրությունը և չենք էլ փորձում լուծել հարցը՝ առաջարկելով գտնել հայեր առանց բարդությունների: Դրանց թվի սակավությունը միայն անընդունելի է կացուցանում նրանց խաղալիք դերի արժեքը: Մենք չենք էլ փորձում հարցը լուծել այս ձևով, որ առաջարկենք իրար չեզոքացնող դրություններ ստեղծել, որոնք վերջապես մի ճանապարհ կարող են համարվել շատերի կողմից՝ ցանկալի միություն: Օրգանական միություն պետք է լինի, կամ միացում. և բավական է, որ դա մի հարց համարվի և պետք լինելիք բարյացակամությունը չպակասի դրա համար:

Բռնի և շտապ լուծումները ոչ մի լուծում չեն, ինչպես նաև հարցի գիտակցական անտեսումը և անուշադրությունը: Եթե մենք չենք ցանկանում, որ միացումը լինի ներքնապես և կամովին, այն ժամանակ դա կլինի արտաքինապես և բռնի, իսկ այդ նշանակում է՝ մենք մեր դժնապանին ենք հանձնում մեր ննջարանի կարգադրությունները: Այդ պատճառով է, որ մեր պահանջը հնչում է նույնիսկ հրամայականորեն այդ «անկարելիության» առջև. մոռանալ շատ բաներ և սովորել մի քանի բաներ:

Որովհետև երկրաբանական երևույթների հանդեպ չենք գտնվում, այդ պատճառով էլ մենք կարծում ենք, որ ամեն բան պիտի կատարվի հետզհետե և աստիճանաբար: Բայց մենք կասկածում ենք, թե կարող է անհրաժեշտ կամքը բացակայել, և այդ դեպքում միացման հարցը միայն արտաքին քաղաքականության հարց համարողները երբեք

չկարողանան հաշիվ տալ իրենց անմիտ եռանդի և անխորհուրդ գործերի հետևանքների մասին: Բնական է, ավելորդ կլինեն ինքնին այս մասին խոսելը, եթե մի քանի փնտանչական փաստերը ցույց չտային մեզ խորխորատ փորողների ձեռքի բաժը: Բայց լավ է դեռևս մնալ ընդհանուրի սահմաններում և «ընդունել», թե միացման հարցը միայն մեր արտաքին քաղաքականությանն է վերաբերում:

Հայ ժողովրդի պետական ընդունակության և ներքին օրգանական միացման մասին այս օրերի պահպանված խորհրդավոր լուսթյունը, սակայն, մի ուրիշ տեսակի փնտանիչ է միևնույն խնդրի լուծման դժվարության: Անցնող տարվա դեկտեմբերի 4-ը սպառել էր կատարելապես մեր հավատքը՝ մեր ներքին ուժերի, կամեցողության և ստեղծագործության մասին ունեցած մեր հավատքը: Մենք սովորում էինք, թե ինչպես ամեն բան պիտի հուսալ դրսից և ուրիշից: Բայց շատ կասկածելի է, արդյոք մենք հասել ենք այն ճամարտության, թե ով որ այս ծանրակշիռ պատմական վայրկյանում ժողովրդի հետ չէ, նա հետագայում չպիտի կարողանա օգտակար կերպով նրա հետ լինել: Բացի այդ, ավելի շոշափելի խոսելու համար, արտաքին քաղաքականության մեջ մեր միությունն դարձնողներին, եթե վիճակվի ներքնապես էլ աշխատել այդ միացման համար, ապա, ուրեմն, այդ պիտի լինի, թեև հայի ձեռքով, բայց արտաքինապես և բռնի: Այդ պատճառով է, որ մենք կարծում ենք, թե համազոր աշխատանք են կատարում աշխարհի տերերը և աշխարհի ժողովուրդները: Անօգուտ և անմիտ է մեկի ցանկությունը և որոշումը՝ առանց մյուսի ցանկության և որոշման: Այս հասկացողության պակասությունից առաջ եկան այն չմտածված և անմիտ արտահայտությունները՝ զանազան հրապարակախոսների և նույնիսկ կուսակցությունների կողմից, որոնք շփոթում էին ժողովուրդների ճակատագրի դարձման գործում գերակշիռ և համազոր դեր խաղացող ներքին և արտաքին ուժերի նշանակությունը, ու կարծում էին թե խաղաղության խորհրդաժողովը, կամ այս և այն անձնավորությունը կարող է անել նաև այն, ինչ որ միայն իրենք՝ ժողովուրդները պիտի անեն և ուրիշ ոչ ոք: Բայց այդ անհասկացողությունը մի զորավոր ապացույց է, թե միության մոմենտի մեջ կան այնպիսի մեծ դժվարություններ, որոնք միայն խոհական բարյացակամության և երկարատև ու համառ աշխատանքի շնորհիվ կարող են հրապարակից վերանալ, ու տգեղ և ցավալի երևույթները կանխել:

Անշուշտ մի որոշ ժամանակի համար հայ ժողովրդի միության հարցը միայն արտաքին քաղաքականությունն էր վերաբերում: Մի աններելի մոլեռանդություն կարող է այսօր էլ այդ ժամանակն անցած չհամարել: Բայց, ոչ ոք չի կարող ընդունել, թե այժմ հասունացած չէ նաև հարցի ներքնապես լուծման ժամանակը և եղանակը: Այն ժամանակ մենք իրավունք ունենք հարցնելու, թե ի՞նչ է կատարված այդ ուղղությամբ, ի՞նչքան գիտակցական վերաբերմունք է ցույց տրված նրա հանդեպ: Հայ ժողովրդի «բարեկամների» մեկ տեսակին են պատկանում նաև այնպիսիները, որոնք նրա միության մեջ չեն ընդունում նրա անկախությունը: Բայց նրանք, որ ա. ասելով բ. էլ են հասկանում, միություն ասելով՝ անկախություն են հասկանում, նրանք պարտավոր են հայ ժողովրդի գոյության հարցին մոտենալ այժմեն ևեթ, ու ամեն ուղղությամբ՝ զուգահեռաբար արտաքին քաղաքականության:

Հենց այն մոմենտում, երբ մեր դատը վճռվում է մեզանից հեռու, ճիշտ այդ պատմական վայրկյանում անհրաժեշտ է մեր դատի միջադեպին բնավորությունը տարածել նրա մասերից ամբողջության վրա և, ո՛չ թե խաղաղության խորհրդածողովից՝ հայ ժողովրդի վրա, այլ հայ ժողովրդից՝ խաղաղության խորհրդածողովի վրա: Այդ նշանակում է, որ մեր արտաքին քաղաքականության հարցը չի կարող ցանկալի լուծումն ստանալ, եթե նա ներքին քաղաքականության մեջ չի ստացել իր անհրաժեշտ լուծումը:

Շատերը կարծում են, որ ամեն բան վերջացած կլինի, եթե վերջանա Հայաստանի հողամասերի ամբողջական նվաճումը: Եթե այսպես կոչված դաշնակիցներից մեկը, կամ Հայաստանի հրամանառու (mandataire) պետությունը գրավե մեր պատվիրակների պահանջած հողամասերը: Եթե Կիլիկիայի հայկական բանակները իրենց նվաճումները տարածեն յոթը վիլայեթների վրա ու մինչև Ղարաբաղը: Կամ, եթե Արարատյան Հանրապետության* բանակները կատարեն այդ պարտականությունը: Հայ ժողովուրդը աշխարհի պատմության մեջ մի ավանդ է թողել, թե հողամասերի միացումով երբեք չի ստեղծվի ժողովուրդների միացումը: Այդ օրինակը մեզ շատ խրատական կարող էր լինել, եթե մենք հայ չլինեինք:

Շատերն էլ կարծում են, որ միության մասին խոսք չի կարող լինել, որովհետև «կողմեր» չկան, ոչ էլ շահերի այլազանություն: Արհեստականորեն բաժանումից առաջ եկած առարկայիկ պայմանները նրանց համար միության ոչ մի խոչընդոտ չեն: Բնական է, որ միությունը մի դաշինք չի կարող լինել, ոչ էլ մի պայմանագրություն:

Բայց նա պետք է լինի գործունեություն և հասկացողությունների համերաշխություն ոչ թե կուսակցությունների, այլ en bloc [ամբողջովին] ժողովուրդների միջև: Պետք է ստեղծել առաջին հերթին ներկայացող կամքերի համերաշխություն՝ առաջին հերթին ներկայացող մասերի համերաշխություն: Որովհետև միություն մոմենտը այնպիսի բարդ նրբություններ ունի իր մեջ, որ ամբողջական միությունը չի կարող կատարվել, եթե մասնակի միացումները չեն կանխապատրաստել ամբողջականը:

Միությունների օրգանական, անմիջական աշխատանքը նույնքան ավելի հզորություն մեր առջև է դրված, որքան արտաքին միջամտությունը նրա մեջ մեզ անցանկալի կարող է համարվել: Դա տեղի, հողի և ժամանակի ինքնագիտակցության պահանջն է: Փարիզից եկողները կամ վերադարձողները այդ չեն հասկանա և մեզ կմիացնեն իրենց այդ անհասկացողությամբ: Այդ ժամանակ ուշ կլինի արդեն, և մենք միացած կլինենք գուցե ոչ թե ստեղծագործական աշխատանքի, այլ հապճեպ ու հակաժողովրդական փորձերի դեմ պայքարելու համար: Մինչդեռ, եթե մենք համոզվել ենք, թե թուրքը շատ է հեռու և անզոր, թե մեր արտաքին քաղաքականությունը լուծում է մեր դարավոր հարցը, թե այդ հարցի ներքնապես լուծման համար շատ քիչ բան է արվել, կամ գրեթե ոչինչ, ապա, ուրեմն, մենք պետք է անմիջականորեն ձեռնամուխ լինենք անելու, ինչ որ մինչև այժմ չենք կարողացել, լրացնելու, ինչ որ մինչև այժմ թերի է մնացել: Շարունակել այս դրությունը այլևս անկարելի է: Առողջ գատողության համար անընդունելի է կառավարությունը, որ ժողովրդից հեռու է կազմվում և գտնվում, որ Կիլիկիայի մեջ է կազմվում ամբողջ Հայաստանի համար, կամ Արարատի ստորոտում: Բայց մենք չենք էլ ցանկանում կենսունակություն և բարյացակամություն ներկայացնող որևէ կառավարության առջև դժվարություններ հարուցանել սոսկ այն պատճառով, որ նա, իրերի բերմունքով, ժողովրդից հեռու է առել իր սկզբնավորությունը, կամ նրա մասերից մեկի մեջ: Այդ կլինեն մեր ասածների կատարյալ անհասկացողություն: Մենք միայն ուզում ենք, որ նա ավելի ուժեղ լինի, ավելի ժողովրդական, ավելի իրավատեր և ավելի հաստատուն:

Երևան [21.IV.1919]

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

ԾԾ II

ԴԱՏԱՐԿ ՏԱԿԱՌՆԵՐ

(Մի հատված կուսակցությունների սոցիոլոգիայից)

Ամենամեծ դատարկ տակառները հասարակական կյանքում են գտնվում: Ամեն մարդ գիտե դատարկ տակառի պատմությունը: Յուրի տակառներ, սպիրտի տակառներ, ոսկու տակառներ, դատարկ տակառներ — այդ միևնույն է, բոլորն էլ տակառներ են: Բոլորն էլ նույն մեծությունը կարող են ունենալ, բայց բոլորն էլ միևնույն ձևն ունեն անպատճառ, միևնույն շերտերը, օղակները, հատակը և բերանը: Զառիվայր և խորդուբորդ տեղերից ճամփորդելիս միայն նրանք մատնում են իրենց ներքին արժեքը, այլապես ամեն մարդ պարտավոր է ընդունել, որ բոլոր տակառներն էլ տակառ են և բաղմահարուստ, հավասար թե՛ որակով, և թե՛ քանակով, ընդունակ միևնույն տարողության և բովանդակության:

Կուսակցությունների սոցիոլոգիան անթիվ նմանություններ է երևան բերում տակառների հետ: Փոքր կուսակցությունները կատարելապես դատարկ տակառներ են, չըջապատով, ձևով և մեծությամբ նման լիքը տակառներին, դատարկ տակառների նման մեծագույն և աղմկահույզ, լիքը տակառների պես հավակնություններ ունեցող և ծանրագլուխ: Արժե մի քիչ կանգ առնել փոքր կուսակցությունների սոցիալական ծագման և նկարագրության վրա, որովհետև նրանք էլ, երբեմն, կույր պատահականության շնորհիվ, երբեմն էլ կուսակցություններին հատուկ տրամաբանության շնորհիվ դառնում են իրականության և դրության տերերը ու մեր ճակատագիրը վճռում միևնույն համարձակությամբ և հանդգնությամբ, ինչ որ մեծ կուսակցությունները:

Կուսակցություններն, առհասարակ, ժողովրդի մեջ առաջ եկած հասարակական խմբակցություններ են՝ կոչված որևէ հասարակական իդեալի իրականացման համար աշխատելու: Փոքր կուսակցություններն էլ այդպես են:

Նրանք ունենում են իրենց տարիքը, որ ժամանակի ընթացքին մեծանում է: Բայց երբ կուսակցությունները երկար ժամանակի ըն-

թացքին մնում են մանկական տարիքի մեջ և իրենց տարիները մեծացնելով՝ չեն մեծացնում, սակայն, ոչ իրենց ծավալը, ոչ բովանդակությունը, ոչ էլ ազդեցությունը շրջանը, այն ժամանակ նրանք, ուրեմն, չեն էլ մեծացնում իրենց հասարակական դաստիարակությունը և խելքը: Այս փոքրահասակությունը դառնում է մի կատարյալ դատապարտություն նրանց համար, այն աստիճան, որ բոլոր տհաս խելքերի և մանուկների պես սկսում են վիճել իրենց մեծության և փորձառության մասին: Կազմված պետք է լինել ժողովրդի մեջ, ինչպես բոլոր կուսակցությունները, բայց կտրված լինելով նրանից իրենց փոքրության պատճառով, նրանք դուրսն են մնում ժողովրդից և մի տարօրինակ դրություն ստեղծում իրենց համար. ուզում են ժողովրդին ծառայել, բայց ժողովուրդը չի ընդունում նրանց ծառայությունը: Եվ այսպես, իրենց փոքրությունը նրանք սկսում են բացատրել ժողովրդի տգիտությունը և չհասությունը: Շփոթում են պատճառը և հետևանքը. ոչ թե փոքր են, դրա համար էլ ժողովուրդը չի հետևում իրենց, այլ որովհետև ժողովուրդը չի հետևում իրենց, դրա համար էլ փոքր են: Մի մշտական մխիթարություն նրանց փրկում է իրենց անքում գոնե, թե բոլոր մեծ սկզբունքների և վարդապետությունների պես իրենք ևս պետք է սկզբում քիչ հետևողներ ունենան, փոքր ժողովրդականություն և դեռ հալածվեն: Բայց ինչպես երևում է, նրանք այնքան մեծ ժամանակի պետք ունեն, որքան մի մեծ կուսակցություն պետք չունի ծնվելու, մեծանալու, իր գործը կատարելու և վերջանալու համար: Այդքան ժամանակի ընթացքում, ուրեմն, նրանք քրիստոնեական մարտիրոսների դերը պիտի կատարեն և դրանից հետո միայն ծառայեն հասարակության, երբ գուցե իրենց սկզբնական իդեալներն իրականացնելու այլևս կարիք չլինի: Այդ մտահոգությունն է ահա, որ ինչպես բոլոր կուսակցությունների, նույնպես և փոքր կուսակցությունների ծրագիրը դարձնում է անիրագործելի իդեալների մի ժողովածու: Կուսակցությունները իրավունք չունեն մեռնելու և ամենից առաջ փոքր կուսակցությունները, որոնք իրենց ամենօրյա մահը՝ անհաջողությունը, անգործությունը, անկենսունակությունը տեսնելով, անմահության երազներ են տեսնում և ծրագիրներ կազմում:

Մեր օրերում կուսակցությունները ախտավոր զարգացման հասան: Նրանց վիճակվեց ոչ միայն հասարակական կարծիքի դեկավարությունը, ոչ միայն հասարակական գործերի վերահսկողությունը և քննադատությունը, ոչ միայն ընտրությունների ժամանակ իրենց իդեալները քարոզելու, առաջարկելու և պաշտպանելու պարտակա-

նությունը, այլև ամենից առաջ ու ամենից ավելի պարզապես հասարակական գործերի ղեկավարությունը և տնօրինությունը: Մեր օրերում կուսակցություններն են երկրի տերերը և կառավարողները: Այս ծայրահեղ զարգացումը մեծ մասով կուսակցություն գաղափարի ախտավոր ըմբռնումիցն առաջ եկավ: Այդ ախտավոր ըմբռնումը կայանում է ոչ թե այն բանի մեջ, որ մեծ կուսակցություններն անցան գործի գլուխը. այդ այդպես էլ պիտի լինեի քաղաքական ազատություններ վայելող յուրաքանչյուր երկրի մեջ: Այդ ախտավորությունն այն է, որ ասում է, թե բոլոր կուսակցությունները հանրօգուտ կազմակերպություններ և հաստատություններ են: Անկարելի է լինում որևէ լեզու կուսակցության վնասակարությունն ապացուցանել: Այդպիսի մի փորձ ձեռք կբերեի կուսակցական, միակողմանի և նեղմիտ մարդուն վայել մեղադրանքներ: Բայց մի բոլոր ենթադրենք, թե բոլոր կուսակցությունները, հաջորդաբար, իրար ետևից, զանազան ընտրությունների ժամանակ շահեին, և այսօր այս կուսակցությունը լինեի գործի տերը, վաղը՝ մյուսը, և այլն: Ի՞նչ կլինեի այդ երկրի վիճակը: Ոչ միայն այդ հաջորդականությունը և փոփոխությունը պիտի ջնջեր հասարակական գործերի մեջ լինելիք անհրաժեշտ կայունությունը և շարունակելիությունը, այլև իր հակասություններով անվերջ հեղափոխություններ պիտի ստեղծեր, և հասարակության ծառայելու անժխտելի սկզբունքը պիտի դառնար հասարակության պատժելու անհերքելի պատուհաս:

Բայց կուսակցական ըմբռնումի ծայրահեղ ախտավորությունը մարմնացնում են փոքր կուսակցությունները: Բավական է մի թերթ ունենալ, փույթ չէ թե ընթերցողները մի քանի տասնյակ են միայն. բավական է մի երկու ժողովներ կազմակերպել, փույթ չէ թե ունենալ զիրենք մտերիմների և ազգականների շրջանից դեն չեն անցնում, և վերջապես բավական է պատերին թռուցիկներ կպցնել իրենց ստորագրությամբ և խոսել իրենց մեծադուրդ ծրագիրների մասին, խոստանալ դրախտներ, որ ոչ բիբլիական, ոչ էլ մահմեդական հանճարները չեն կարողացել երևակայել, ծանուցանել իրենց գաղափարների մեծ ընդունելիությունն ու ժողովրդականությունը ուրիշ երկրներում և հատկապես Ռուսաստանում — բավական է այսքան տեխնիկան, որպեսզի մի կուսակցություն գոյության իրավունք ունենա և մտածի, դատե ու պահանջե, ինչպես անում են, մտածում, դատում և գործում մեծերը: Կուսակցական ըմբռնումի այս ախտավորությունը ոչ միայն աննկատելի է մնում իրենց համար, և իրենք էլ համոզվում են իրենց ասածին, այլև վերջիվերջո մեծ կուսակցություններն էլ վարակվում

են ընդհանուր ախտից և հանրօգուտ հաստատություն համարում նաև փոքրերին:

Շնորհիվ այդ ըմբռնումին դարձյալ մի սոցիալական տարակերպություն է ստեղծվում, որով մի կուսակցություն սնուցանում և ապրեցնում է իր հակառակորդ կուսակցության: Փոքր կուսակցությունները հատկապես դառնում են այսպիսով մակաբույծներ, որոնք սնվում են՝ սպանելով իրենց սննդատու աղբյուրը: Այդ երևույթը տեղի է ունենում ոչ միայն այն ժամանակ, երբ կուսակցությունները ընդհանուր համաձայնության են գալիս գործերը ղեկավարելու, այդ դեռ ուրիշ հետաքրքիր գծեր է երևան բերում, այլև այն ժամանակ, երբ իրար դեմ բացարձակ թշնամությամբ են գործում: Չունենալով ժողովրդականություն և մեծ ծավալ՝ փոքր կուսակցությունները հատկապես ապրում են այն հույսով, թե մի օր մեծերը կկորցնեն իրենց ժողովրդականությունը, և իրենք կլինեն այն պատրաստի ամանները, որոնց մեջ հեշտությամբ հոսելու է քվեատու ամբոխը: Մեծ կուսակցությունների սխալները փոքր կուսակցություններին ապրելու նյութ և պաշար են տալիս այսպիսով: Եվ, որովհետև, ժողովուրդը «գոյություն ունի» միայն կազմակերպված կուսակցությունների մեջ, այդ պատճառով էլ կուսակցության ներքին արժեքը ղեկավարող անձնավորությունների ներշնչած վստահությունը և գործունեության փաստը է, որ ժողովրդին տանում են մի կուսակցությունից դեպի մի ուրիշ կուսակցություն: Ընդհակառակն, մտածում են փոքր կուսակցությունները, հենց որ անցավ մի որոշ շրջան, երևան եկան մեծ կուսակցության սխալները և տեսանելի դարձան ամենքի համար, այն ժամանակ մենք կհաղթանակենք: Ոչ ոք չի ուզում ընդունել, թե փոքր կուսակցությունների հենց ամենամեծ վարկաբեկությունն է այն հանգամանքը, որ իրենք պիտի մեծանան, ժողովրդական և կենսունակ դառնան միայն այն պատճառով, որ մեծ կուսակցությունները սխալվում են: Սովորական և առօրյա կյանքի երևույթներից մեկն է տեղի ունենում այստեղ, քո ընկերոջ և բարեկամի, քո նմանի վարկաբեկությունն ու անկումն է միայն քո փառքը և բարձրացումը պատրաստում: Հեռու լինելով դիտավորյալ կերպով բացատրելուց այս երևույթը՝ ինձ թվում է, որ կուսակցություններին և խմբակցություններին հատուկ է այս սոցիալական ընթացքը, որի մեջ ընկնում են բոլորն էլ, գուցե անգիտակցաբար:

Բայց շատ ավելի հետաքրքիր երևույթների ենք հանդիպում, երբ կուսակցությունները մի ընդհանուր համաձայնության են գալիս՝ գործերի ղեկավարության համար: Այդ համաձայնությունը բազմա-

թիվ աստիճաններ կարող է ունենալ, բայց ամենատարօրինակ երևույթները հանդես են գալիս այն ժամանակ, երբ համաձայնությունը կատարյալ է, և գործերի համար ղեկավարող մարմիններ են կազմվում այսպես կոչված պարիտետի (parité – զուգություն, նմանություն) հիման վրա: Մեծ կուսակցությունները այդ համաձայնության մեջ կատարած իրենց սխալը ծածկում են մեծահոգության և հասարակական գործի մեջ ունեցած իրենց անսահման զիջողության ու ներողամտության քղամիներով: Բայց այդ համաձայնությամբ կազմված մարմնի մեջ մեծը դառնում է փոքր, և փոքրը՝ մեծ: Դրանով քաջակերվում է ոչ միայն օգտակարը, այլև վնասակարը, անհամապատասխանն էլ համապատասխան է, աննպատակահարմարն էլ նպատակահարմար, շատն էլ քիչ է, քիչն էլ շատ, ոսկին հող է և հողը՝ ոսկի, երգն էլ աղմուկ է, աղմուկն էլ երգ: Այս արմատական և ամենայն տարբերություն և արժեք ոչնչացնող հավասարությունը թողնենք թե հասարակական գործի համար ինչպիսի անդունդներ և գերեզմաններ է փորում: Բայց, վերջիվերջո համոզում է գոնե մեծահոգիներին և փոքրոգիներին կուսակցական ըմբռնումի վերև նկարագրած փստավորությունը: Որովհետև կազմակերպչական ընդհանուր համաձայնությունը ինքնաբերաբար ստեղծում է անվերջ անհամաձայնություններ և մի վատ եզրակացության բերում բոլորին էլ՝ թե հասարակական գործի մեջ համաձայնությունը չարիք է, այնտեղ հնարավոր է աններողամտություն և ուժի ու տիրապետության փառքը միայն: Այդպես չեն անում նրա համար միայն, որ փոքրերի հանած աղմուկիցն ազատեն իրենց ականջները և մի ավելորդ անգամ ապացուցանեն կուսակցությունների ինքնանպատակությունը՝ անկախ իրենց դերից և պարտականություններից: Բացի այդ, դրանով արդարանում է նաև փոքր կուսակցությունների գոյության իմաստը ուրիշ տեսակետից էլ: Փոքր կուսակցությունները հանրօգուտ հաստատություններ են, ոչ միայն նրա համար, որ ապագայում կարող են մեծանալ, այլև նրա համար, որ վերահսկողություն կատարեն մեծերի վրա, քննադատեն նրանց գործերը և գործելակերպը ու մի երջանիկ պատեհություն ձեռք բերեն մի օր էլ պարիտետն իրականացնելու և դրա շնորհիվ լինելիք ընտրությունները ղեկավարելով, մի վերջին ճիգ գործ դնելու, մեծանալու, շատ քվեներ ստանալու և ժողովրդական դառնալու: Այն օգուտն էլ կա, դրանցից բացի, որ հասարակական գործերը մենաշնորհ չեն դառնա որոշ խմբակցությունների, որոշ սկզբունքների և անցյալի տեր մարդկանց ձեռք: Եվ վերջապես պարիտետը և նման պատահականությունները կարող են շատ օգտա-

կար ուժերի, որոնք կուսակցական տարբերությունների համար միայն հասարակական գործից հեռացել էին, նորից բերել գործի մեջ և հնարավորություն տալ ոչ միայն բոլոր կուսակցություններին, այլև բոլոր կենսունակ և գործելու, ծառայելու տրամադիր անձնավորություններին՝ նվիրվելու հասարակական գործին, մանավանդ նրա ծանր և դժվար մոմենտներում:

Ահա այսպես է, որ կուսակցություններն իրականացնում են սոցիալական բազմաթիվ տարակերպություններ, դառնում ինքնանպատակ և, հանդուրժելով իրենց մարմնի վրա գտնվող մակաբույծներին, կուսակցություն գաղափարը, երբեմն դարձնում են հոմանիշ սոցիալական մակաբուծության, որ ծնվում ու զարգանում է սոցիալական մարմնի վրա և նրա հաշվին ապրում:

Կուսակցություն գաղափարի այդ ակնառիկ ըմբռնման շրջանում այսքան խոր և ուժեղ հիմունքներով իրենց գոյությունն են արդարացնում ոչ միայն փոքր կուսակցությունները, այլև փոքր, շատ փոքր անհատական խմբերը և փոքրիկ եսամոլ անհատականությունները: Կուսակցականորեն գործելու տրամադիր ամեն անհատ իրեն կոչված է համարում մի նոր կուսակցություն հիմնելու և հասարակության տալու այն, ինչ որ մյուս բոլոր կուսակցությունները չկարողացան տալ: Բայց սա միայն փոքր կուսակցությունների տրամաբանական վախճանն է և ուրիշ երևույթ: Այդ մասին առայժմ չենք խոսում:

Բնական է, հասարակության մեջ տիրող կարծիքների այս շրջանում անկարելի է լինում որևէ կուսակցության ավելորդությունն ապացուցանել: Փոքր կուսակցությունների հաղթության և ոսկեդարի շրջանում մարդու արժեքը չափվում է միայն կուսակցականությամբ, և հասարակական մարմնի մեջ եղած ավելորդ և անպետք տարրերը դառնում են անհրաժեշտ և պետքական:

Մեր հայկական իրականության մեջ գործող սոց.-հեղափոխականները և սոց.-դեմոկրատները կատարելապես ներկայացնում են փոքր կուսակցությունների բոլոր առաքինությունները: Նրանք ապրում են ոչ միայն ի հաշիվ մեծ հակառակորդ կուսակցության, այլև ի հաշիվ այն մեծ կուսակցությունների, որոնք ուրիշ երկրներում մեծ են և ժողովրդական, և որոնց դժգույն արտացոլումները և արձագանքներն են իրենք Ասիայի այս անկյունում: Տարիների փոքրահասակությունը նրանց մեջ արմատացրել է ոչ միայն փոքր կուսակցություններին հատուկ բոլոր հիվանդությունները, այլև փոքր կուսակցությունները դարձրել է փոքրիկ մարդկանց կուսակցություններ:

Ոչ մի պայմանով նրանք չեն համաձայնվում մեծ և ուժեղ դառնալու: Սկզբունքների աղանդավոր պահպանումը նրանց ավելի հանրօգուտ գործ է թվում, քան ուժ և ազդեցություն ձեռք բերելն ու գործադրելը: Թեև շատ սովորական երևույթ է, որ հակադաշնակցականությունը նրանց և դեռ շատ ուրիշների էլ միացնում է իրար հետ, և դրանով եղծանում նրանց սկզբունքների կուսական անարատությունը: Բայց որովհետև նրանք ապրում են ապագայի մեծության երազներով և ներկայի երջանիկ պատահականությունների գնով, այդ պատճառով էլ նրանք հանրօգուտ գործ են համարում աղմուկը, դատարկ տակառների աղմուկը: Հասարակական գործի մուրացկաններ և արկածախնդիրներ են դառնում նրանք ակամա, հենց այն պատճառով միայն, որ փոքր են և չեն ուզում, չեն կարող մեծանալ, ժողովրդական և լայն կուսակցություններ դառնալ: Ակամա նրանք մնում են սովերում, երբեմն մեծ հակառակորդների, երբեմն էլ այսպես կոչված «մայր կուսակցության»: Փոքր կուսակցություններին հատուկ հոգեբանական և սոցիոլոգիական նրանց կացությունը ավելի ամրապնդվում է, իհարկե, բոլոր կուսակցություններին հատուկ հոգեբանությունամբ, այսինքն նրանք ավելի ու ավելի համոզվում են իրենց օգտակարության և ինքնանպատակության, ինչքան քիչ են գործում, ինչքան անհաջող և անժողովրդական են դառնում, ինչքան իրենց դատարկ բովանդակության աղմուկը շոյում է իրենց ականջները և, մի խոսքով, ինչքան դեռ ոչնչությունը հնարավոր է կուսակցություն լինելու մեծադյուրդ ամանի մեջ պարփակել: Բայց այդ ոչնչությունը նրանք երբեք չեն նկատում, չեն տեսնում և միշտ մեծ գործերի գլխին կանգնած են տեսնում իրենց և ափսոսում, որ մարդու սով ունեն: Նրանք չեն ընդունում, որ քվեի սովը առաջ է բերում առհասարակ մարդու սովը, և անկարելի պիտի լիներ կուսակցությունների բացարձակ օգտակարության մասին տարակարծիք լինել, եթե փոքր կուսակցությունները չապացուցանեին անժխտելի կերպով իրենց ավելորդությունը և անպետքությունը: Անշուշտ, կուսակցությունների սոցիոլոգիային է վերաբերում այն հանգամանքը, որ դատարկ տակառների աղմուկը վրդովմունք է առաջ բերում և ազդում մարդկանց գործերի վրա: Այսքան քիչն էլ բավական է, որ փոքր կուսակցությունները համոզվեն իրենց օգտակար և անհրաժեշտ դերին: Ո՞վ կարող է, սակայն, նրանց համոզել, թե այդքանը բավական չէ մի կուսակցություն հիմնելու և համառորեն նրան պահպանելու համար: Փոքր կուսակցությունների սոցիալական դիրքը և նշանակությունը այսպիսով մի ճակատագրական դատապարտության է ենթարկվում ի-

րենց դերի շնորհիվ: Նրանց ազդեցութեան շառավիղը, առանց որևէ թվի կամ գործակցի ամբողջովին ծածկում է նրանց շրջագիծը: Եվ ինչպես զորավոր և ուժեղ անհատականութիւնները իրենց կնիքն են դնում մի կուսակցութեան վրա, այնպես էլ մի կուսակցութիւնը իր կուսակցական անհատականութեան կնիքն է դնում յուր անդամների վրա, իսկ փոքր կուսակցութիւնները միայն մի անհատական-կուսակցական կնիք ունեն` փոքրութիւնը և երկարատե անչափահասութիւնը. մի ավելորդ ապացույց` փոքր կուսակցութիւնները փոքրիկ մարդկանց կուսակցութիւններ են: Ծնված ժողովրդի մեջ, ժողովրդին ծառայելու` նրանք արմատախիլ են լինում, ժամանակի ընթացքին, ժողովրդից և դառնում նրա գլխին մի կատարյալ չարիք, այդ անգոր կղզիացման և առանձնացման մեջ նրանք ոչնչանում են առանց հալածանքի, բայց իրենց փոքրութիւնն արդարացնող հալածանքը կա առնվազն նրանց գլխում, որոնք, իրենց սոցիալական անչափահասութիւնը բոլորովին անտեսելով, իրենց հասարակական գոյութիւնը դարձնում են մի հարց, հասարակական մի պրոբլեմ, որ լուծելու համար այս անգամ պետք լինի գուցե մի նոր կուսակցութիւն հիմնել:

[Անթվակիր]

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

ԱՅՍՕՐԿԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

I

Պատմութիւնը լռութեան վայրկյաններ շատ ունի: Իրար հակադրված գրութիւններ, երբ շարունակութիւն կկազմեն, կանցնեն անպատճառ այնպիսի վայրկյաններ, որոնց մասին չեն հետաքրքրվում շարունակութիւնը տեսնողները, և որոնց մասին լռում են բազմաթիւ պատճառներով՝ ապրողները: Այդ վայրկյանի մեծութիւնը և ոչնչութիւնը միանգամայն անկարելի կդարձնեն որևէ խոսք: Մարդ չի գտնվում իրականութեան հանդեպ, որ պետք է լրացնել, այլ հնարավորութեան մի անսահմանութեան առջև, որ ամեն վճռականութիւնից կգրկե գաղտնիութիւնը: Մի ընդհանուր բառով կոչմար կարելի է անվանել այդպիսի վայրկյանը: Զգում ես մեռնելդ, և սակայն ապրում ես, ու ինչքան մեծ է լինում մեռնելուդ զգայնութիւնը, նույնքան և ամուր փակչում ես կյանքի թելերին: Անընդհատական պարտութիւնները այն աստիճանին են հասնում, որ թշնամուն այլևս հաղթելու բան չի մնում. այսինքն լրացած են մահվան ամեն պայմանները և, սակայն, ապրում ես, հաղթանակի հոլոս էլ չի մնում այս կյանքից զրկված կյանքին, և կենդանութեան կոչերը հնչում են չափազանց կեղծ:

Հայ ժողովրդի պատմութիւնը այս փաստի ապացույցն է: Մեծ ազգերը քիչ ունեն կոչմարի այդպիսի վայրկյաններ: Այժմ Ռուսաստանը թերևս կարելի լինի ասել այդ պայմաններումն է. իր շարունակական պարտութիւնները թշնամուն չեն տալիս ոչ մի հաղթանակ: Բայց Ռուսաստանը շատ տեսակի անելիքներ չունի, իսկ հայերը ... այդ մասին ո՛չ այսպես: Մեր մտածողութեան տրամաբանական կառուցվածքը երբեք այնպես չէ, որ մենք կարողանայինք հասկանալ, թե Գերմանիան կարող է հաղթել: Այդ պատճառով պատմութեան այս վայրկյանը պիտի անցնի անհասկանալի գալիք սերունդին, ավելի ճիշտ՝ լուռ: Իսկ մե՞զ համար: Ավերված և կոտորված Հայաստանի տեղ մենք կունենանք այլևս Հայաստան. այս հարցը ավելի շուտ կապված է անթիւ պատահականութեան հետ, քան մեր ուղեղի տրամաբանական կառուցվածքի հետ: Պետրոգրադի գրավումը Ռուսաստանի պարտութիւնը չէ, բայց Բեռլինի ոչ միայն գրավումը, այլ անգամ գրավման կասկածը կարող է Ռուսաստանի վերջնական հաղթութիւնը լինել: Ահա թե ինչու համար Ռուսաստանն անպարտելի է, իր հաղթանակի մասին կարող է վստահ երազել և համարձակ քայլել պատմութեան այս լուռ վայրկյանից:

Սակայն, մեր այս լռության վայրկյանը իսկական կոշմարն է: Հայկական հույսերի միջնաբերդերը ընկան կամ ընկնում են: Հնձվում է հայությունը՝ որպես հասունացած ցորենի դաշտը, և ինչ որ չի մանրացվում, կոտորվում հնձած դաշտի վրա, գնում է, տարվում է ավելի «ապահով» տեղ՝ ուրիշ ձևերով, ավելի բնական ձևով մանրվելու և կոտորվելու համար: Այդ դաշտերը, ուր հայությունն էր բանում, դատապարտված են ամայության և հատկացված խոտի ու տատասկի: Մահվան ուրազանն է շնչում Տավրոսի գագաթներից, մինչև ալևոր Մասիսի փեշերը: Ազգությունների մեծ ճանապարհին թափված անեծքները ոչնչացնում են այժմ այդ ճանապարհը, և մենք՝ վայրկյանի ամբողջ գիտակցությամբ, լռում ենք, պետք է լռենք. պատմության լուռ վայրկյանն է: Երջանիկ են նրանք, որ այս ողբերգության ականատեսները եղան և դեռ ժպիտ ունեն ապագային նայելու: Ո՛ւր են միսթարություն կայարանները, որոնց վրա բեռեփնք լռության այս վայրկյանից մեր կարոտի սլաքները: Միթե՞ այս լռությունը վերջակետ չէ, վախճան չէ ամեն կյանքի, ամեն հույսի: Ե՛վ, զուր են, կեղծ են քաջալերության և կենդանության բոլոր շարժումները:

Մեր մտքի ավերակների մեջ մի հաստատուն սյուն կա: Ամուր բռնենք այն:

II

Որովհետև իսկապես ազգությունները չեն մեռնում կոտորածներից և համաճարակներից: Խորհրդավոր քողով ծածկված են մարդու, ինչպես և ազգությունների կյանքի երկու ամենամեծ անցքերը՝ ծնունդը և մահը: Նրանք, որոնք Ալբանիայից և քրդական հորդաններից ուզում են ազգություն ստեղծել, նույնքան ձախլիկ արհեստավորներ են, որքան նրանք, որոնք Լեհաստանի և Հայաստանի մահն են գուշակում: Մենք կհասկանանք այդ մարդկանց հոգեբանությունը: Աղետի մեծությունը և ծանրությունը փոքր տարողությամբ մտքերի համար կյանքի վախճանն է: Այդպիսիները այսօրվա այն հերոսներն են, որոնք վաղվա մասին ոչ մի գաղափար չունեն: Սակայն, այս աղետի գիտակցություն ունեցողներից բոլորն էլ եթե այդպես չեն, բայց անհերքելի է, որ մենք պատվավոր չենք անցնում լռության այս վայրկյանից: Մեր Հայրենիքի ավերակները կվերականգնվեն միայն այն ժամանակ, երբ մենք մեր միտքը կազատենք ավերակներից:

Ըստ որում ես գրում եմ նոր, գալիք սերունդի համար 1915 թվականի Հայ ժողովրդի պատմությունը.— մենք հաղթեցինք թուրքերին մեր կրած մշտական շարունակական կոտորածներով և պարտություններով: Գալիք սերունդը զարմանքներ չպիտի ունենա այս տողերի

Համար. կարծատեսները պարագոքսի սերը պիտի փնտրեն այդտեղ: Նա արեց, ինչ որ կարող էր: Մենք զեռ չարինք, ինչ որ կարող էինք: Մենք այն ճամփորդն ենք, որ ինչ շարժում էլ անի, կորցնելիք բան չունի այլևս: Մեր անզորություն մեջ միայն զգացինք մենք մեր ամենակարողությունը: Այժմ միայն մենք գիտենք, թե ինչքան շատ Հայ ենք մենք: Հայ ապրելու, Հայ լինելու այդ խոշոր կամքը մենք կթաղենք ամեն անգամ, երբ մենք մահվան և վախճանի մասին կխոսենք: Պատմության այս վայրկյանը տանենք իր լուծության վեհափառությունամբ և աշխարհի ճշմարտությունների մեջ Հասկանանք վերջապես «որպես թե»ի ճշմարտությունը, որովհետև Հաջողությունը և Հաղթությունը նրան կպատկանեն վերջիվերջո, ով իր գործը կշարունակե սկզբնական թափով, որպես թե ոչ մի անհաջողություն և պարտություն պատահած չլինեն:

Մենք զարգարված էինք Հաղթություն առարկաներով: Թշնամին խեց մեզնից ամեն բան, և այժմ անշարժությունը և ողբը կատարյալ իրավունք կուտան Հաղթողին իր պտուղները վայելելու: Նա ծանրաբեռնված է այժմ մեզնից խլած Հաղթություններով, մենք, որ այլևս - կորսցնելիք չունենք, կարող ենք ձեռք բերել ամեն բան: Այս Հավատքը կյանքի Հավատքն է, ապրելու միակ պայմանը: Ով այս պայմանը չի լրացնում, նա, իհարկե, պիտի ողբա միայն: Բայց ինչ որ մեր բարի պատմագիրները տասնևհինգ դար ողբացին, մենք քսաներորդ դարի մեջ պիտի նվաճենք միայն: Նրանք էլ գուշակեցին տասնյակ անգամներ մահն ու վախճանը: Եվ շատ լավ արին. այն ինչ որ իրենց անվան պատիվ չի բերում, այդ կազմում է մեր պատմական փորձառություն Հիմնաքարը: Եթե Հայ կամքը այնօր էլ ապրեր այսօրվա գիտակցությամբ, այնօր էլ կարելի պիտի լիներ իրադրո՞ծել - մենք Հաղթեցինք թշնամուն մեր կրած մշտական և շարունակական կոտորածներով և պարտություններով:

III

Հայ կամքի այս անսպառելի ուժը ամեն քայլափոխին, ամեն պատահականության առջև նոր պարտականություններ երևան կբերի: Ինչքան մեծ են Հարվածները, ինչքան շատ են լինում փորձությունները, այնքան շատ էլ մենք զգում ենք մեր Հայ լինելը: Պատմություն այս վայրկյանը հղի է նոր, ստեղծագործական պարտականություններով: Մենք այնքան քիչ Հայ էինք կարծում մեզ մի ժամանակ, որ երբ Հայ ժողովրդի փրկության գործը ենթարկվեց այսօրվա ողբերգության, մենք կարծեցինք այլևս, որ մինչև այդտեղն էր մեր Հայ լինելու կամքը: Գաղթականական Հոգսերը, իհարկե, մի քայլ էլ առաջ տարան մեր այդ կամքը, մի քիչ էլ մեզ շարունակել տվին Հայ

լինելու էքսպերիմենտները: Բայց այդտեղ չէ, որ մենք պիտի կանգ առնենք: Մշուշային և անորոշ ձևով զգում ենք բոլորս, որ պիտի շարունակել: Բնագրական է այդ զգացումը և դեռ չկազմակերպված, պարզ և տարրական մտածողության հետևանքն է այդ, որ երբեք ինքն իրեն հաշիվ տված չէ իր գործի մեծության համար, որ երբեք իր գործի մեծության տեսական հիմքեր չի տվել: Պարզ ձևով հարցն այսպես է.

– Հայ ժողովուրդը կոտորվելուց և գաղթելուց հետո հայ ժողովուրդը այլևս գործ չունի:

Սակայն, մենք երբեք չպիտի երթայինք Եգիպտոսի հայ ժողովուրդը փրկելու, ինչ պայմաններումն էլ լինեք նա: Երբեք Ամերիկայի հայ ժողովրդի փրկության հարցը չի կարող եղած լինի, ինչպես եղել է Հայաստանի հայ ժողովրդի փրկության գործը:

Հայ ժողովրդի փրկությունը չկա Հայաստանից դուրս:

Եվ եթե հայ ժողովրդի փրկությունը չեղավ Հայաստանի փրկությունը, այդ նշանակում է, որ Հայաստանի փրկությունը պիտի լինի հայ ժողովրդի փրկությունը:

Այսքան խորն են ազդության արմատները: Մարդկային ուժերով կարելի է վերջացնել մարդկային արժեքները: Բայց ավելի քան մարդկային արժեք կա այն բանի մեջ, որ մարդկային ուժերով չի կարելի ոչնչացնել:

Ես երևակայում եմ ոչ թե մեկ-երկու ամիս, կամ մեկ-երկու տարի, այլ ամբողջ հարյուր տարի Հայաստանը այնպես անապատ և ավերակ, ինչպես այսօրն է: Բայց Հայաստանը չպիտի դադարի այն ժամանակ էլ Հայաստան մնալուց: Արհեստական մի ստեղծագործություն չէ այն, մարդկանց քմահաճույքի արդյունքը, որպեսզի մի այլ քմահաճույքով վերջացվի այն: Հազարավոր տարիների հայկական դրոշմը կա այնտեղ՝ լեռների և դաշտերի, գետերի և ծովերի, քարերի և հողերի վրա: Ով էլ լինի Հայաստանի ապագա բնակիչը, իր վրա մի բան պիտի վերցնե հայկական՝ իր գյուղը, կամ քաղաքը, իր ճանապարհը կամ դաշտավայրը: Հա՞յն է միայն, որ այնտեղ պիտի չկարողանա հայ մնալ:

Շատ խախուռտ պատճառաբանություն է ազդության այսպիսի հասկացողության հանդեպ թվի հարցը: Թուրքը, որ գաղթեց անվերադարձ կերպով, պակաս կոտորածների չենթարկվեց, և երբ Հունաստանն ազատվեց, իր որդիների երկու երրորդը կոտորվել էր արդեն:

[Թերի է, անթվակիր]

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդատ Տերոյան]

[ԱՆՎԵՐՆԱԳԻՐ]

11.IV.31

Ոչ մի բան այնքան դժվար չէ, որքան ճիշտ դատողություններ հայտնել այն ժամանակի մասին, որի մեջ դու ապրում ես: Մի պատահական գրքի մեջ հանդիպեցի այս մտքին, և գտա, որ ոչ մի ժամանակաշրջանի այնքան չի պատշաճում այդ խոսքը, որքան մերինը:

Ահա, երկրորդ տասնամյակն ենք մտնում անհուսալի վախճանով, ինչպես առաջինն էր: Ըստ որում, չէ՞ որ ամեն օր հղի էր իրեն չնմանվող մի այնպիսի վաղվանով, մի այնպիսի օրով, որ, իսկապես, բովանդակությամբ կատարելապես արդարացնում էր մեր սարսափներն ու վախերը, բայց իր էությունամբ, իր ընդհանուր ձևով, իր անընդհատ կրկնվող չափազանցություններով, իր մտացածին, անիրական, շինծու, արվեստարկյալ բնավորությամբ անընդհատական կրկնություն էր միևնույն անհույս և անլույս փորձերի: Փորձեր ասում ենք և մոռանում ենք, որ գործ ունենք քիմիկոսների հետ, որոնք տասնյակ տարիներ փորձում են ջուր ստանալ՝ քլորի և ածուխի միացումից: Ո՞վ կարող է ասել՝ անկարելի է. ֆիզիկոսների հետ, որոնց շինած օդանավերի շարժիչ ուժը մարդկային ձայնն է. կենսաբանների հետ, որոնք հրամաններ են տալիս ժառանգականության. բնախոսներ, որոնք սիրտը պետք է ոչնչացնեն, որովհետև գալվանիզատոր են տեսել մի դուռը բաց աշխատանոցի մեջ: Ահա ձեզ փորձեր, որոնք շարունակվում են տասնյակ տարիներով, և չգիտես, թե երբ այդ փորձերը կվերջանան այս կամ այն կերպ: Լինի, որ մեկը արգելի այդպիսի փորձեր անելը, շատ հասարակ ձևով ցույց տալով, որ դրանք արվել են արդեն, և ով որ ուզում է դեռևս շարունակել, նա պետք է դուրս գա աշխատանոցից: Լինի որ իրենք իսկ «փորձագետները» հասկանան այդ բանը, որովհետև որոշ տարիքի մեջ այդպիսի անկարելիությունները հնացած և մաշված ուղեղները միայն կընդունեն: Բայց քանի որ այդ փորձերը կրկնվում են անհուսալիորեն, տասնյակ տարիներով, ապա և պետք է որ այս տարիք առածներն արդեն կարողանան լավն ու վատը, չարն ու բարին, կարելին և անկարելին իրարից տարբերել: Սակայն, այդպես չի լինում. նույն անդրդվելի համառությամբ փորձերը շարունակվում են:

Բայց մի ուրիշ տեսանկյունից նայելով՝ գուցե կարողանանք որոշ ճշմարտություններ գտնել, մի քանի հաջողություններ տեսնել, որոնք արդարացնեն տասնյակ տարիներով կուտակված, կրկնված և կրկնվելիք սխալները, ու այդպիսով ազատվենք միակողմանի լինե-

լուց մեր դատողութիւնների մեջ՝ այս ժամանակաշրջանը հասկանալու և վերագնահատելու հարցում:

Ինքնին սխալ և թեթևամիտ հայացք է կարծել, թե կյանքն ամբողջ մի սխալ է և մասնակի սխալների անընդհատական ու անվերջանալի մի շարք կարող է կյանք ստեղծել: Եթե սխալը տեականորեն շարունակվում է և հարատևում, պետք է, ուրեմն, փոխել ճշմարտութեան չափանիշը և այն դարձնել այնպես, որ նրա մեջ մտնի նաև այդ սխալը՝ իբրև ճշմարտութիւն, գուցե վատորակ, անկյանք ճշմարտութիւն, բայց ճշմարտութիւն: Թեև ճշմարտութիւնն այդպիսի հատկանիշներ չի կարող ունենալ, բայց անհասկանալի որոնումի տրամաբանութիւնը պահանջում է այդ գոհողութիւնը: Այդ կարող է մեզ օգնել ոչ միայն լուսաբանելու համար մեր տեսութեան տեսունակութիւնը, այլև մեր հայեցողութեան աշխարհը՝ վերաբերմունքը և դիրքը:

Ամեն մարդ գիտե, թե ինչ խոշոր դեր են խաղացել պատմութեան մեջ այն յուրատեսակ «խենթ»-երը, որոնք իրենց ժամանակի համար անկարելի համարված փորձեր են կատարել: Առանց այդ խենթ հավատքի և նվիրվածութեան, կյանքի մեջ գոյութիւն չէին ունենա ոչ գիտութեան և տեխնիկայի ամենաբարձր գոյութիւնը և հաղթանակները, ոչ էլ գրականութեան և գեղարվեստի բազմաթիւ ստեղծագործութիւնները: Պետք է հազարավորները իրենց կյանքը տալու փորձով հարթելին օգուտ թռչելու մարդկային խելագար ցանկութեան ճանապարհը: Մեր օրերում չէ միայն, ուրեմն, որ անկարելին նվաճելու փորձեր են արվում: Այդ միշտ եղել է և միշտ էլ կլինի, քանի կյանքի հոգի ու զարկը բախում է սրտի վանդակը անսովոր ուժգնութեամբ, քանի գլուխը պայթում է իր ստեղծագործութեան տիեզերքներով: Բայց մարդու մեջ անկարելին նվաճելու այս աստվածային թռիչքը, ինչքան էլ բազմաթիւ օրինակներով կարելի լինի թվել, միշտ էլ պիտի տեսնենք մեր դեմ կանգնած մեկ հատիկ անհատ: Մի քաղաք չկա, մի քաղաքիկ չկա, մի խմբակ չկա, երկու անձնավորութիւն չկա, որ միանային, իրար խոսք տային՝ իրենց կյանքի գնով նվաճելու անկարելին: Այդ խենթութիւնը, որ աստվածային է անհատի մեջ, միայն մեկի մեջ, շատ զվարճալի կլինեք երկուսի մեջ, երեքի մեջ: Բացի այդ, երբ ես իմ կյանքը դնում եմ անկարելին նվաճելու համար, այդ, կասկած չկա, ամբողջ մարդկութեան բարօրութեան նվիրվելու ցանկութիւնն է իմ մեջ խոսում: Բայց նմանութեան որևէ եզր կմնա՞ այլևս, եթե ամբողջ մարդկութեան բարօրութիւնը պետք լինի գոհել նվաճելու համար մի խենթ գլխում ծնված այդ անկարելին: Այստեղ գործ

ոււնենք ոչ թե անկարելին նվաճելու սրբազան խենթության, այլ հանցավոր կուրուծյան և աններելի տգիտության հետ:

Ո՞րտեղ է ուրեմն այս համառորեն շարունակվող սխալի ճշմարտությունը: Նա կա, պետք է նրան գտնել, որովհետև ահա մեր ձեռները կրակի մեջ են, և չեն այրվում, ահա ես ընկա էյֆելի աշտարակից և ողջ-առողջ քայլում եմ դեռևս: Պատկերներ չեմ ուզում տալ, որքան համապարփակ ընդհանրացումներ: Որովհետև մասնավոր փաստերը պետք պիտի լինի կուտակել ժամանակագրական ամբողջությամբ՝ ստանալու համար մի ընդհանրական հայացք: Մինչդեռ այս հապճեպ, մասամբ նաև եզոպոսյան բարբառումի մեջ ո՞վ է, որ չի հասկանա, թե մեր կառքը գնում է տասնյակ տարիներ ամբողջ իր քառանկյունի անիվների վրա: Մենք կտրել ենք այն ճյուղը, որի վրա նստել էինք, և սակայն չենք ընկնում: Ասում են, ով իր ձեռքում սվին ունի, նա ամեն բան կարող է անել, բացի նրա վրա նստելուց: Սակայն մեր տերերը հաղթական ինքնամոռացությամբ նստել են սվինների վրա և ձեռքներին էլ սվին ունեն:

Այս րոպեիս ես ավելի շատ հակված եմ պատմության պրագմատիստական մեկնաբանությունը որոնելու հենց այսօրվա համար: Պատմության երեկը բոլոր տեսակի վարկածների համար էլ հիմնավորման լիառատ փաստեր կարող է տալ: Դրա համար էլ ես միշտ հիշում եմ կատարված փաստի անհերքելի ճշմարտությունը: Տվե՛ք այդ փաստը՝ լրությամբ կատարված: Նրա հիմնավորումը, արդարացումը, սխտեմավորումը և մեթոդականացումը կդառնա հասարակ արհեստավորների գործ: Այդ մարդիկ կսկսեն ամբողջ մարդկության սովորեցնել, թե ինչպես հնարավոր է անկարելին, թե ինչպես հոգ են այն մարդիկ, որոնք կարծում են, թե հոգի օրենքները չի կարելի տարածել մարդկանց վրա: Ի՞նչ օրենքների մասին ենք խոսում: Մարդկային իրականությունը օրենք չի կարող ունենալ, այդ ազատության թագավորությունն է, որտեղ անհրաժեշտության ստրուկներն իրենք կամքը կթելադրեն՝ իբրև բնության և գիտության օրենքներ:

Ինչքան էլ մեծածավալ և խորապես հիմնավորված լինի պատմական անհրաժեշտության մոլենետիկների մեթոդոլոգիան, այնուամենայնիվ դա ծառայելու է վերջիվերջո ինքնահերքման միայն: Ըստ որում, եթե ճշմարտության պահանջած բոլոր պայմանները լրիվ չափով կան, սակայն, տվյալ պայմանից և հանգամանքներից չի ստացվում սպասված արդյունքը և փոփոխությունը, ապա ուրեմն մենք գործ ունենք «կատարված փաստի» ճշմարտության հետ, որի տեսությամբ համար անթիվ հակասական փաստեր կարելի է բերել: Ահա

այդ պատճառով է, որ պատմութեան պրագմատիստական ըմբռնողութիւնը շատ պատշաճ մի գործիք է անցյալի համար, որոշ չափով պիտանի՝ նաև ներկայի համար, բայց նա օրենքներ չի կարող տալ, ոչ էլ օրինաչափ ընդհանրացումներ՝ մի հատիկ փաստից ավելի: Եւ ինչո՞ւ պետք է այլ կերպ էլ լիներ: Չէ՞ որ ներկա ժամանակի գնահատականը կատարելիս մենք ճշմարտութեան կարող ենք քննարկել մոտենալ այն դեպքում միայն, եթե մենք գործ ունենանք մի ամբողջական երևույթի հետ, որի սկիզբը, զարգացումը, հասունացումը, անկումը և վախճանը իրենց լրիւ կերպարանքով ձեռքի տակ լինեն: Մինչդեռ «ներկա ժամանակի», ընդհանրապես կատարվողի վերաբերմամբ, մենք չենք կարող այդ պայմանները լրացնել: Ներկա չկա, այդ կամ անցյալ էր, կամ լինող ապագա. այս երկուսի միջև կանգնած մի մարդ չի կարող հասկանալ երբեք, թե իր սեռած մոմենտը ինչ չափով է իր վախճանին մոտենում: Գուցե դեռ սկզբի քայլերն են, որովհետև ժողովուրդներ կան, ինչպես նաև պատմական երևույթներ, որոնք տասնյակ և հարյուրավոր տարիներով մի սկիզբ են սկսում և վերջացնում են այն ժամանակ, երբ ամեն մարդ կարծում էր, թե դեռ իր զարգացման և հասունացման օրերը չի տեսել, ուր մնաց թե անկման կամ վախճանին մոտեցած լինեն: Այսպես ուրեմն, մենք ձեռքի տակ չունենք ամբողջութիւնը և դրա համար էլ չենք կարող նրա ճշմարտութիւնը գտնել:

Սակայն, անհրաժեշտ է իր ժամանակը հասկանալ՝ առանց նրա ճշմարտութիւնը որոնելու անգոր փորձերի առջև կանգ առնելու: Պետք է կուտակել տրամաբանութեան բոլոր փաստերը, որոնք իրենց ինքնահակասութիւններով ստեղծում են ներկա ժամանակի գոյութիւնն ու գոյութեան իրավունքը:

Միշտ հիշում եմ մտքերի այս կապակցութեան ընթացքում մի աղեղի պատմութիւն: Ասում են, շատ լարելուց՝ կշարգվի, շատ լարելուց՝ կթխանա: Իր ներգործութեան ուժը այն չափի որոշման մեջ է, որով նա պիտանի է դառնում, և առանց որի նա կամ անպետք է կամ անգոր, այսինքն շատ քիչ լարումը հավասար է շատ-շատ լարումին: Եւ ահա, այս երկու դեպքում էլ վրիպումն անխուսափելի է: Իմ բարեկամ Ա.-ն ահա մի այդպիսի աղեղ է: Չափի բացակայութիւնը նրա էութիւնն է կազմում, ամեն բան որ չափ է, նրա մեջ չկա, և նրա մեջ կա միայն ամեն ինչ, որ չափազանցութիւն է: Ստուգաբանորեն նրա ազգանվան մեջ նույնիսկ չափազանցութիւն է գտնվում: Որտեղ նա կա, այնտեղ չափազանցութիւն կա: Նրա բարութիւնն, իր սովորական չափազանցութեան մեջ, հիմարութեան սահմաններն է մտնում, և

այդ է պատճառը, գուցե, որ ներելի է դարձնում նրա չարությունը, որ արդեն բարբարոս և դաժան մարդակերության զարգացած տիպարն է ներկայացնում: Ճիշտ խոսելու ցավագար չափազանցությունը նրան դարձնում է սուտ խոսելու կատարելագործված մի արհեստանոց: Լավագույն ապագայի երազները նրան ձգում են վատթարագույն կենցաղի մեջ: Նյութապաշտության Ավետարանը ձեռքին՝ նա դառնում է ցնորամիտ իդեալիզմի առաքյալը: Բարձունքներից է ճառում այն ժամանակ, երբ ընկել է անել խորխորատները: Բոլորին ուզում է փրկել և առաջին հանդիպողին կործանում է: Որովհետև, նա կարծում է, որ եթե մարդասպանությունը կատարվում է կատարելագործված ձևերով, դա բարձրագույն առաքինություններից մեկն է:

Չափի զգացումի այս բացակայությունը և չափազանցության ներկայությունը ամեն բանի մեջ, ակներև են դարձնում նրա հոգու ամենախոր ծալքերը: Ինչքան էլ նա ուզենա պաշտպանվել, ինչքան էլ նա ուզենա դրան հակառակ բազմաթիվ փաստեր բերել, դարձյալ ճշմարտությունը պայծառ կերպով փայլում է այդ քողերի տակից: Աստված որոնելու խելացնոր և հուսահատ փորձերը չէ՞ին, որ նրան գլորեցին անաստվածության խորխորատը: Ընդհանուրի պաշտամունքը չէ՞ր, որ նրան դարձրեց մասնավորի դահիճը: Ապագայի երազները չէ՞ին, որ նրան կուրացրին ներկայի հանդեպ: Միստիցիզմի էությունը ոչ թե դերբնական բովանդակության մեջ է, այլ շատ իրական ձևերի մեջ: Կարելի է միստիկ ապրումներ ունենալ մի կոշիկի վերաբերմամբ, որոնք նույնքան իրական կլինեն, որքան ս. Թերեզայի սեռական հարաբերությունները Քրիստոսի հետ: Դա հոգեկան ապրումների գունավորման մի տեսակն է, որ այդ աստիճանին հասնում է բազմաթիվ ելեէջներից հետո: Դոգմատիզմը զարգանում է բավական աննպաստ պայմաններում, պարագլուխների մեջ այդ դառնում է շատ հեշտությամբ *idée fixe*, երբ մի շատ անմեղ միտք աշակերտներ և ունկնդիրներ է ունենում: Նրա դոգմայացումը այլևս ժամանակի խնդիր է հատկապես այն դեպքերում, երբ այդ միտքը՝ որպես գործնական կյանքի ուղեցույց, պետք է դառնա և հավատացյալներ ունենա: Ահա այդ հավատացյալների և քարոզչի միջև ստեղծված անթիվ փոխազդեցությունները, ներշնչումները և ինքնաներշնչումները առաջ են բերում անհատների մեջ այդ մտքի քարացումը, որը, սակայն, հուժկու կյանքի բոլոր ստորոգումներով օժտված, մեծանում է անընդհատ, ծավալվում, խեղդում շրջապատի բոլոր այլ մտքերը, կամ կենաց և մահու պայքար մղելով՝ դուրս վռնդում բոլոր հակառակորդներին, իսկ դեռևս դիմացողներին և կենդանի մնացողներին

ստրկացնում է, ոչ թե կամազուրկ, այլ կամակատար և հաճոյակատար աղախիները դարձնում: Հեռվից նայողի վրա այն տպավորութունն է թողնում, որ անհակասական և կուռ տրամաբանության վերջին նվաճումն է սա, սիստեմ կոչվելու միակ արժանի փիլիսոփայությունը, որ իր համատարած և ամենաթափանց լույսով բացատրում է բոլոր իրերն ու երևույթները, բոլոր ժամանակներն ու տարածությունները, բոլոր խնդիրն ու առեղծվածները: Ունենալով այսքան հսկայական հարստություն, որ կուտակված է մի մտքի մեջ, այլևս կարելի⁶ է ժլատ լինել, այլևս կարելի⁶ է այնքան չար լինել, որ չուզենաս բոլորին տալ այդ լույսը, թեկուզ բոլորի կամքին հակառակ: Փրկել բոլորին, բոլորին հակառակ: Ահա ֆանատիզմը պատրաստ է արդեն՝ իր լրիվ հասունության մեջ: Եվ ստեղծվում է մի բարոյականություն, որ հակառակ մտածելն անպատշաճ է, հետադիմություն է: Այս աստիճանին հասնում է նա, իհարկե, բազմաթիվ զարտուղի ճանապարհներով, շատ արցունք և արյուն թափել տալուց հետո, շատ անգուսպ բռնություններից հետո: Բայց, երբ անգիտակից կերպով բոլորի վրա թագավոր է այլևս աշխարհի և մարդկանց բոլոր գործերը թերահավատ լրջությամբ գնահատելու իմաստությունը, երբ, իրերի բերմունքով, ընդհանուրի սեփականությունն է դառնում մեծ իմաստունների կենսահայեցողությունը, թե այս կամ այն գաղափարի պաշտպանությունը չարժե այն եռանդը, որ նրա ծագման պատճառն է եղել, որ նրա զարգացման զոհերն է կուտակել, այն ժամանակ միահեծան թագավորում է խավարը՝ իր բոլոր հետևողական հետևանքներով, խավարի կյանքը, խավարի ճշմարտությունը, խավարի տրամաբանությունը, խավարի բարոյականությունը և խավարի գեղարվեստը: Արդյոք ուժ, ժամանակ և եռանդ կունենա՞մ խավարի այդ բոլոր բնագավառները մտնելու և անշահախնդիր պատմաբանի նման նկարագրելու՝ ինչ որ տեսնում եմ, ինչ որ դեռևս կարելի է տեսնել այդ համատարած խավարում:

20.IV.31

Մեր դարը գիտության դար է կոչվում: Մի թշվառ և բազմաչարչար գաղափար: Արտագրելը նույնպես գիտություն է, եթե անճանաչելի է դառնում դրանով բնատիպը: Որևէ կույտ կազմելը նույնպես գիտություն է, եթե դրան բարձրաճուխն մի անուն կարողանաս գտնել: Բայց ամեն բանից ավելի գիտության հատկանիշը ընդհանրացման և պատկերավորության մեջ է: Կամ այլ խոսքով ասած՝ որևէ բան, եթե տրվում է իբրև տեսություն, մտնում է թեորիայի տակ,

այն ժամանակ դա դառնում է գիտություն: Թեորիա ասում ենք և կանգ առնում. ի՞նչ բան է այդ բանը: Շատ հասարակ մի բան. պետք է յուրաքանչյուր հասարակ դեպք այնքան ընդհանրացնել, որ վերածվի մի ամբողջական սխեմայի և արտահայտել լրիվ չափով բոլոր մասնակի երևույթները: Օրինակ, չպետք է ասել բամբակ, այլ տեխնիկական բույսեր: Մեր երկրում սով չկա, մեր երկրում կա միայն ապրանքային սով: Մի տարօրինակ, անորոշ և երազական գրություն, որի մեջ զրկանքի կատարյալ բացակայությունն ապացուցելու կարիք չի թողնում ոչ ոքի համար: Մարդ սպանելը ոճրագործություն է հասարակ տեսակի, իսկ արտահանությունը: Սա անշուշտ սխեմա է, դարավոր կոլտուրական կյանքի վերջնագույն նվաճումը, արտահանել փոխանակության համար կամ վաճառքի համար մեր երկրից ամեն բան, երկրի խորքերից՝ իր հարստությունները, ավազից՝ ոսկի, երկրազնդից էլ, կամ կյանքից էլ՝ մարդը, կյանքը: Սա արդեն ոճիր է: Սա թեորիա է, կոնսական ուղեղները մարդակեր դարձնելու թեորիա:

Այս տեսակի գիտությունը հարազատորեն պատշաճում է մակերեսային պրագմատիզմը: Բավական է, որ պատմության անհասկանալի խաղերից մեկն իրականանա թեկուզ մի վայրկյանի համար, այլևս անհերքելի փաստերով հիմնավորվում է մի պատմահայեցողություն, որի առաջին խնդիրը դառնում է ամբողջ աշխարհին հրավիրել աշակերտելու: «Ես կանեմ, ուրիշները կապացուցեն դրա անհրաժեշտությունն ու անխոստափելիությունը», - ասում էր խորամիտ հեգնանքով մի թագավոր փրկիսոփա: Մարդկային և աշխարհային գործերի վրա ավելի լուրջ են նայում տկարամիտները միայն, հավիտենապես տՀաս երիտասարդությունը միայն: Պետք է ներել ոսկեղեն տարիքի այդ խենթությունը՝ որպես չափազանց մարդկային մի թուլություն: Ժամանակը և իրերը նրան կտան համեստություն ավելի, քան թե պետք էր: Այս ավելին կործանարար է, սակայն, հասունության անընդունակ հոգիների համար: Ըստ որում, իշխանության երազներին հաջորդող համեստությունը այն աստիճան գորավոր մի հարված է լինում, որ ապրողները դատապարտվում են հավիտենական ստրկության: Ահա թե ուր է տանում մեր օրերի գիտությունը:

Սակայն, այստեղ չէ միայն, որ հանգչում է մեր օրերի գիտության բնորոշ գիծը: Այդ անունը տալը միայն բավական էր, որ այս մտքերն ուղղվեին անմիջապես դեպի մի մարդ, ուր աշխատանքի բովանդակությունն ինքնին պարտադրում էր գիտություն փնտրել և գիտականություն: Աղավաղումն այնտեղ այնքան վիթխարի չէ, որովհետև ամենավատթար պայմաններում անգամ, չի մեռնում ավելի լավ, ավե-

լի գիտականորեն անելու, ինչ որ այժմ արվում է շատ վատ և կեղծ հասկացողությամբ: Հենց նրա արտաքին հատկանիշների այս քննադատության մեջ պարզ երևում է, որ միայն ժամանակի և փորձառության պակասն է զգացնել տալիս այդպիսի գիտության թերությունները: Բայց միթե՞ կարելի է մի ժամանակի հասնել, երբ որևէ գիտություն չունենա այլևս նման տեսակի թերություններ: Ինքնին հասկանալի է, որ նրա էության բաղկացուցիչ մասերն են կազմում մշտապես կատարելագործվելու, միշտ փոխվելու և փոխելու, կայուն և անշարժ վիճակը հաղթահարելու, առաջադիմության անունով նույնիսկ հետադիմելու հատկություններն ու ունակությունները: Մարդկությունը կոչված է ծառայելու և սպասավորելու այդպիսի գիտության, միակը, որ կա և լինելու է: Ահա այժմ միայն մենք կհասկանանք մի այլ իրականություն, որ ոչ մի կապ չունի առաջինի հետ, և որ, սակայն, համատարած թագավորում է՝ իբրև միակ գիտությունը: Դժվար է նրա բնորոշումը տալ՝ առանց սայթաքումների մեջ ընկնելու: Նրա բռնակալությունը չէ, որ ատելի է, ոչ էլ նրա տրամաբանության ուժը, որ խորտակե: Ուժերի անպատշաճ վատնում համարելով՝ ասել, թե ինչպիսի աղավաղումներ է բերում նա կյանքի մեջ գիտության անունով, պետք է բավականանալ միայն՝ նրա ամենաէական մի բնույթը մատնանշելով: Այստեղ պիտի խոսել նրա հենարանի մասին միայն և ուրիշ ոչ մի բանի մասին: Բայց ինչ հենարանի մասին խոսք կարող է լինել, երբ ուզում ենք սահմանավորել մի գիտություն: Նրա հենարանը, անշուշտ, տրամաբանությունն է, ինդուկտիվ, գուցե նաև դեդուկտիվ մեթոդով կառուցված մի սիստեմ, ուր պատմական փորձի բազմաթիվ փաստեր ամեն քայլափոխին ճշգրտում և հաստատում են նրա բոլոր առաջադրանքները, և այս վերջինները ինքնահոս առատություն բխում են ինքնին, առանց ծանր մտաշխատանքի, առաջիններից: Ամեն մարդ իրավունք ունի հակառակը մտածել և հակառակը բերել, բայց ո՞վ է, որ չի վախենա ջարդուփշուր անելու իր գլուխը այդ ամրակուռ գրանիտի վրա: Նա հենարանի կարիք չունի, ինքն է իր հենարանը: Բավական է ծանոթանալ նրա սիստեմին, որպեսզի անմիջապես անձնատուր լինեն ամենահամառ հետողներն անգամ: Այստեղ մտածում ես. այդպիսի մի գիտություն, անշուշտ, ստեղծում է իր համար կողմնակի հենարաններ: Հասարակական կարծիքը, բոլոր առաջադեմ մտածողները, առաջադիմության ընդունակ բոլոր գլուխները դառնում են նրա աշակերտները, պաշտպանները և հենարանները: Բայց այդ աստիճանին հասած գիտությունը արդեն հնացած է լինում. ծնվել է արդեն նորը, որի մասին ոչ

ոք գաղափար չունի, թեև այս հնության մեջ դեռևս գորավոր լռութ-
յամբ բորբոքվում է նրա ճշմարիտ երկրպագուների սիրտը. նրանք
գտնում են, որ սա այն չէր, ինչ որ է, և այն չէ, ինչ որ էր: Շուրջը
թափառող այս թշվառ գոյությունները ո՛չ նրա ներկայի վրա կարող
են ազդել, ո՛չ էլ նրա պատմական արժեքը որոշել: Նա այն բաց դուռն
էր, որի միջով անցնողը սովորում է միայն հաղթահարել քարացում-
ները և վերջնականները: Պետք է, սակայն, վերադառնալ՝ բնորոշելու
մեր օրերի այդ տարօրինակությունը: Զարմանալի է, ի՞նչ սահման
տալ մի գիտության, որի հենարանը գինված ուժն է: Այդ անկարելի
է: Խոսքի շնորհքը չպետք է ի չար գործածել: Նա մնում է մշտապես
անսահմանելի, որովհետև ավելի կոպիտ ծաղր չի կարող լինել, քան
պնդելը, թե այս գիտության պատվանդանը այն պետությունն էր: Ե-
թե պատմության այդպիսի գվարձասիրությունը մի օր չէ, մի այլ օր
հնարավոր դառնա և իրական, ապա, ուրեմն, այդ հակադրություննե-
րի միավորումը երկու եզրերի ստույգ մահվան փոխադարձ պայմանը
կդառնա:

Առաջին միտքը, որ կունենա այս տողեր կարգացողը, անշուշտ
այն կլինի, թե շատ անճաշակ են գիտության և փիլիսոփայության
շուրջ հյուսված այս ֆանտազիաները: Շատ ճիշտ է, խորհուրդ կտամ
չչարունակել, որովհետև ավելի արտառոց չափերի է հասնելու այդ
ֆանտազիան հետագայում: Հենց այս բուպիս այդտեղն ենք հասել,
ուր պետք է երևակայել մի պետություն, որի գլուխը կանգնած լի-
նեն ինժեներները: Շատ բնական է, որ յուրաքանչյուր մասնագի-
տության սպասավորը բացարձակ և անհանդուրժող մտքեր ունենա
իր գիտության մասին՝ համարելով այն միակ օգտակարը, միակ գի-
տությունը և միակ սովորելու արժանի գիտությունը: Մյուս հարա-
կից գիտությունների հանդեպ կարելի է հանդուրժող վերաբերմունք
ունենալ այն չափով միայն, որ բոլորն էլ ծառայեն առավել կամ
նվազ չափով հանրապարտադիր դարձնելու այս մեկը՝ մյուս բոլորի
համար և մյուս բոլորի միջոցով: Ապրելու և առաջադիմելու միակ
պայմանը դառնում է՝ իր ընդարձակ մանրամասնությունների մեջ
ուսումնասիրել ինժեներական գիտությունը: Եթե գրականության
ուսանողը չգիտե, թե ինչպես են կամուրջ շինում, ինչպիսի նախագ-
ծեր կան դրանց համար, ինչպիսի նյութեր կարելի է օգտագործել, ով
տվեց առաջին անգամ այդպիսի գիտական նախագիծ, ինչպես էին
դրանք անցյալում և ապագայի համար ինչ հեռանկարներ կան և
այլն, և այլն — նա չի կարող գրականության ուսանող լինել: Բայց չէ՞
որ ինժեներական գիտությունը միայն կամուրջ շինելը չէ: Ամեն տե-

սակի կառուցումներ մտնում են նրա մեջ և դեռ ավելի, ոչ միայն նա-
վեր, երկնահոսք տներ, երկաթուղիներ, այլ նույնիսկ միջանցքներ,
խոհանոցներ և հավաքներ: Զուր կլինի փորձել բոլորը թվել: Եվ, սա-
կայն, մեր գրականության ուսանողը այդ բոլորը պետք է սովորի:
Տիրապետող բարոյականությունն աններելի է համարում որևէ սխալ
կամ թյուրմեթոդություն այս ասպարեզում: Իր մասնագիտության
մեջ նա իրավունք ունի ոչ մի բան էլ չիմանալու, չգիտնալու, մանա-
վանդ, եթե նա կարողանա անգամ իր մեռած ծնողներից թույլտվությո-
ւուն բերել այդ մասին: Կարևորը իր մասնագիտությունը չէ, այլ այն
մյուսը, տիրապետող, պետական գիտությունը, ինժեներագիտությունը:
Ովքեր, որ դեռևս դժվարանում են այսքան հասարակ ճշմար-
տություններ հասկանալուց, նրանց պետք է միանգամ ընդմիջտ հաս-
կացնել, որ մարդը իր գոյության բոլոր վայրկյանների մեջ գտնվում
է ինժեներագիտության անխուսափելի պայմաններում: Առանց այդ
գիտությունն ուսումնասիրելու անկարելի է ապրել: Քնած ես, ան-
շուշտ մի սենյակի մեջ ես, մահճակալի վրա, ահա երկու ինժեներա-
կան կառուցումներ: Անգամ, եթե դաշտումն ես քնած, պետք է դու
լավ հասկանաս, ճանապարհի վրա է գուցե կամ թունելի մոտ. ահա
ուրիշ ինժեներական կառուցումներ: Էլ չենք խոսում արթուն վիճա-
կի մասին, երբ չես կարող մի քայլ անել՝ առանց ինժեներագիտությո-
ւան հետ շփվելու և նրա ամենաօգտակար, ամենաանհրաժեշտ իմաս-
տությունների կարիքն զգալու: Անգամ, եթե դու աշխարհից հեռա-
նաս, լինի՝ օդանավի մեջ ուղեհաս անցկացնել կյանքդ, թե գերեզմա-
նում, ամեն տեղ դու հանդիպում ես ինժեներագիտության, որ քեզ
ասում է՝ առանց ինձ դու ո՛չ ապրել կարող ես, ո՛չ էլ մեռնել: Խոսքը,
իհարկե, գիտակից մարդկանց մասին է, որոնք չեն կարող տգիտաբար
անցնել այս ամենատարած գիտության կողքով: Իսկ անգիտակիցների
համար առաջին աշխատանքը, որ կատարվելու է, պետք է լինի ինժե-
ներագիտության տարրերը տալ ամենից առաջ, հետո սկսել գրաճա-
նաչություն: Պարզ պետք է լինի միանգամ ընդմիջտ, որ կարգալ-
գրելը այն չափով միայն արժեք ունի, որ բոլորին էլ հաղորդակից
դարձնե ինժեներագիտության: Եվ, եթե երեխաներն անգամ հաղոր-
դակից չլինեն ինժեներագիտության, կարելի՞ է միթե մտածել, թե
մենք վերջապես մտել ենք քաղաքակրթության ճամփի մեջ: Մեծ ին-
ժեներների անունները նրանց համար պետք է դառնա ամենասիրելի
անունը և նրանց կենսագրությունը՝ հայտնի, դպրոց մտնելուց առաջ
նույնիսկ: Այսպես, ահա բոլոր տարիքները և սեռերը, բոլոր մասնա-
գիտությունները և գիտությունները պետք է ինժեներագիտության

Հզոր շնչով վերակենդանանան, վերապատրաստվեն և վերակառուցվեն, որպեսզի հնարավոր լինի նոր կյանքի հիմքը դնել և նոր կյանք կառուցել: Եվ, սակայն, նոր կյանք կառուցող այս գիտությունը իր ծնողների կամքով հնանում է ծնված ընդհանրապես: Պետք է նորը պատրաստել և նորի նորը, և այսպես շարունակ տասնյակ տարիներ ամբողջ: Չէ՞ որ աշխարհում ոչ մի բան չկա քարացած, անշուշտ, ուրեմն, նորի այս պահանջը առաջադիմություն և ներուժ ապրումների հետևանք է: Ու այսպես, միլիոնավոր սերունդներ, տասնյակ տարիներով կսովորեն նորի հնություն մեջ հավիտենապես քարացած, քարացնող և քար այդ գիտությունը՝ քաղաքակրթության համար, առաջադիմության համար:

Օրինակի համար էր ասված վերևում գրականությունը: Որպեսզի այդ օրինակը չափազանցություն չհամարվի, կարելի է մի քանի ուրիշ օրինակներ էլ բերել:

Գեղարվեստը, սակայն, ավելի բախտավոր վիճակի մեջ չէ: Նա էլ պարտավոր է այդ աղախնական պարտականությունը ստանձնել: Ո՞վ կարող է տարօրինակ համարել, որ կառուցումների մեջ ևս գեղեցկություն կա և գեղարվեստ: Սակայն, երբ միակ գեղեցկություն է ստեղծվում, և այն էլ հրամանով, որ իր մանրամասնությունների մեջ ճշտում է առաջուց նրա բոլոր չափանիշները, որ առաջուց հետադիմական և վնասակար է հայտարարում այն ամենը, ինչ որ այդ ֆորմուլայի և բանաձևի տակ չի մտնում, ինչ որ արդեն սահմանված թվով նյութեր չի մշակում և այն էլ հատկապես որոշ ուղղությամբ, որոշ, հաստատուն մտայնությամբ, անշեղ և անսայթաք ուղիղ գծի վրա կանգնելով և առաջուց որոշված նպատակին առաջնորդելով, մի գեղարվեստ, որ գեղարվեստ չի լինի, մեր ժամանակի պահանջները չի բավարարի, հին կլինի և հետադիմական մի խոսքով, եթե ստրկական ճշտապահությամբ չի ենթարկվի մեր սարսափելիորեն ամենագետ և ամենակարող ինժեներների չափին ու ձևին:

Ոչ ոք չի դարմանա, անշուշտ, եթե պահանջվի, որ մաթեմատիկան նույնպես ծառայե միայն այդ միակ սրբազան գիտության. չէ՞ որ սա նրա հիմքն է: Սակայն, եթե հրաման տվողները մանկամիտ բանաստեղծներ են, որոնք հրամայում են մաթեմատիկային՝ ստրկական հաճոյակատարությամբ ծառայել միայն ու միայն զարգացնելու մանկական գրականությունը, առաջուց որոշում են այն ճանապարհները, որով պետք է ընթանա մաթեմատիկան՝ հասնելու համար առաջադրված միակ սրբազան նպատակին, որոնք հայտարարում են հետադիմություն և չկամություն, սրանց անխուսափելի հետևանքներով, որևէ ա-

ռարկություն կամ գանգատ, թե այդ հնարավոր չէ: Պատասխանը պատրաստ է՝ դուք մեզ հետ չեք, դուք չեք կարող նոր կյանք կառուցել: Մեր հակառակորդներն ու մեզանից առաջ ապրողները միայն այդպես կարող են խոսել: Այն ժամանակ բացվում են բազմաթիվ միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցներ, որոնց միակ պարտականությունը դառնում է պատրաստել մի նոր և առողջ սերունդ, որ կարողանա նոր կյանք ստեղծել՝ մաթեմատիկան ծառայեցնելով մանկական բանաստեղծություններ գրելու: Ինձ մի մեղադրեք անհեթեթության համար: Այդ մեկն անկարելի է սիրել, դրա համար էլ ես այս դարի որդին չեմ:

Բայց այդ ի՞նչ բան է, այդ ի՞նչ ուժ է, որ կարող է որոշ տեսակի մարդկանց մեջ կուտակվել այնքան առատությամբ և ուժածին հատկություններով, որպեսզի կարողանա իր նմանների հոգու, մտքի, սրտի, զգացմունքների և նյարդերի վրա ճնշում գործ դնել և բռնություն՝ իր առաջադրած նպատակներին հասնելու համար: Այդպիսի ուժեր պատմությունը ճանաչում է իր խորը և խավար անցյալի ծայրերում, ուր համենայն դեպս գիտություն մասին ոչ մի խոսք չկար և չէր էլ կարող լինել, երբ մարդիկ դեռ այդ ուժի անունը հագրվ գտած՝ նրա իրական հետևանքների, ներքին էություն և հոգեկան բովանդակության մասին ոչ մի գաղափար էլ չունեին: Պատմական և գիտական վերլուծությունը նրա տեղն ու արժեքը որոշել է այնքան ճշգրտությամբ պատմության մեջ, որ թվում է, թե մեր օրերում, գիտության և առաջադիմության անունով խոսող որևէ մարդ այլևս չի կարողանա հանդուրժել նրա ներկայությունը և ներգործականությունը՝ մեր օրերի անգամ ամենափոքր խնդիրների և հարցերի լուծման մեջ:

Սակայն, չպետք է մոռանալ, որ պատմությունը ճանաչում է միայն կրոնական դոգմաներ: Արդյոք մենք չենք հասել այն կետին, երբ ժամանակ է այլևս, որ պատմությունը ճանաչի նաև գիտության դոգմաներ:

Ահա մեր օրերի ամենից առատ նյութը, ապրանքը, որ առանց որևէ փոխհատուցման կարող ես ձեռք բերել: Այնքան համատարած և համապարփակ է դարձել այդ անփոխարինելի և անխուսափելի գյուտը, որ նրա ներկայությունը չես էլ զգում, ինչպես օդի ներկայությունը չես զգում: Դու չնչում ես դոգմա, ուտում ես դոգմա, ապրում ես դոգմա և մեռնում ես դոգմա: Որովհետև մեր դարը գիտության դար է, այդ պատճառով էլ մեր օրերում դոգմայի անունը դոգմա չէ: Երկու էական հատկանիշներ կան դոգմայի համար. «Այսպես ասաց վար-

դապետը», և մյուսը՝ փորձաքար-հատկանիշը. «Իսկ եթե այդպես չէ»։ Ճշմարիտ գիտությունը առաջին հատկանիշը երբեք չի կարող ունենալ։ Նա ոչ վարպետներ ունի, ոչ էլ վարդապետներ և ինչ որ էլ նրանց անուանով ասվում է, այդ միայն լինում է այնքան պայմանականորեն և վերապահությամբ ասված, որ ոչ ոք չի կարող նրա հավանականության մասին դոգմատիկ մտքեր ունենալ։ Հենց այդ ձևն ինքնին ամեն ընդհանուր պատասխանում է երկրորդ հատկանիշին։ Մի համայնքի կամ խմբակցության կողմից ընդունված և հայտարարված ճշմարտությունը բավական չէ դեռևս դոգմա ստեղծելու համար։ Պետք է որ այդ ճշմարտությունն ունենա նաև անհանդուրժողություն, աններողամտություն, բացարձակություն, պարտադրություն և բռնակալություն։ Ինչքան ճշմարտությունը մի խմբակցության կողմից ընդունվում է ազատորեն, այնքան և նրա տարածումը կատարվում է բռնակալությամբ, և հենց այս վերջին հանգամանքն է որ անվրիպելի ցուցանիշ է ծառայում՝ գտնելու որևէ դոգմա մարդկային անթիվ ճշմարտությունների արսենալում։ Հենց նույն պատճառով էլ մեծ հանգուցություն կա ժխտական և հաստատական դոգմատիզմի մեջ։ Ի՞նչը չէ կարևորը, այլ ինչպես։ Հոգեկան այն առանձնահատուկ տրամադրությունը, որի մեջ գտնվողը ստանում է իր ներքին քննադատական բոլոր ուժերը և տեղ թողնում միայն մի ճշմարտության, որ միահեծան թափափորում է և հրամայում, լուսաբանում է և մեկնաբանում, ու իր այս ինքնազործունեության մեջ այնքան ուժ և եռանդ է կուտակում, որ ելնում է ամբողջ աշխարհը նվաճելու, երկրի կերպարանքը փոխելու, նոր դարաշրջան սկսելու և նոր պատմություն, — անշուշտ այս վիճակը ինքնին անբնական չէ, ստեղծագործական մեծ հնարավորություններ է ընձեռում և գործնական կյանքի զորավոր զսպանակներ կարող է դառնալ։ Բայց, այստեղ դոգմային միացած է հավատքի շնորհքը, մինչդեռ մի ուրիշ բաղադրությամբ նա կարող էր մանիա դառնալ և ախտավոր մի հիվանդություն։ Թողնելով այս երկու ծայրահեղությունները՝ մենք մնում ենք դոգմայի տեսական արժեքի վրա, և այստեղ է, որ մենք պարզ ու պայծառ տեսնում ենք, որ դոգման ուղիղ հակադրություն է գիտության։ Մինչդեռ գիտության մեջ որևէ տեսական նվաճում ծառայում է գլխավորապես իբրև հիմնաքար՝ նորանոր նվաճումների և առաջադիմության։ Դոգման ընդհակառակն մի կանգառնել է, մի քարացում, որի միակ նպատակը ինքն իր վրա, իր մտքի և մտածողության, կամքի և զգացողության վրա, ինչպես նաև ուրիշների վրա բռնություն գործ դնելն է, բերելու, ենթարկելու և բռնադատելու համար ամեն ինչ, ա-

մեն երևույթ, ամեն միտք և մտածողություն, ամեն մարդ և պատմություն, իր իսկ ներքին այդ բռնակալի կամքին և քմահաճույքին: Եվ, որովհետև ամեն մարդ ընդունակ է իր մտածողության մեջ բնականորեն տալ դոգմային, ուստի և պարզ է, որ որոշ տեսակի մարդիկ միայն կարող են դառնալ դոգմաների ստրուկներ: Չարժե այստեղ այնքան հեռու գնալ՝ վերլուծելու համար այդ որոշ տեսակի մարդկանց հոգեկան կառուցվածքը: Սակայն, առաջին հայացքից իսկ պարզ երևում է, որ սահմանափակ մտածողության, նեղմիտ և նեղսիրտ հոգիների մեջ դոգմաները գտնում են իրենց հարազատ բնականորեն և աճում հասարակածային ճոխ բուսականության փարթամությունում:

Եթե կամենայինք իշխող դոգմաների գործունեությունը նկարագրել, այդ միայն բավական կլիներ մեր ամբողջ դարաշրջանի պատմությունը գրելու չափ: Ուստի և մի երկու օրինակ գուցե ավելորդ չհամարվի այստեղ:

Մեր օրերում այնքան է ընդհանրացել դասակարգային պայքարի տեսությունը, որ իսկապես դարձել է համատարած դոգմայի բնորոշ օրինակը: Սոսկ գիտական ճշմարտության որոնումը նույնիսկ կարողացել է շատ շատերի գբաղեցնել այդ հարցի շուրջ: Դոգմա դառնալուց հետո նույնիսկ, դեռևս կան, որ բավարար չափով չեն հագեցել այդ խնդրի մեջ ճշմարտություն որոնելու փորձերից, և, որպես թե բավական չէր որևէ գիտական առաջադրություն, որ դոգմա է դառնում, իսկույն տեսնել, թե այլևս ոչ մի բան չկա այնտեղ որոնելու, դեռևս շարունակում են նրա մասին եղած ընդհանուր վարկաբեկման և համապարփակ գերազնահատության ծայրահեղություններից բարձր կանգնել և որոշել նրա տեղը, ազդեցության չափը, գործունեության շառավիղը և ուժի տարողությունը պատմության կամ պատմական խնդիրների լուսաբանության մեջ: Երբ նա դեռ դոգմա չէր, իր օրում, երբ ծնվեց իբրև մի ենթադրություն կամ վարկած, անշուշտ նա մի նվաճում էր այդ ուղղությամբ աշխատողների մտքի համար: Բայց, որովհետև այդ նվաճումը դարձավ նույն մտքերի համար վերջնական մի հանգրվան, որից դեն գնալու տեղ այլևս չի մնում, այդ պատճառով էլ նա դարձավ հենց այդ գյուտ կատարող մտքերի համար մտքի արգելակ և հետադիմության, քարացման և ճահճացման մի գորավոր գործիք: Այս անխուսափելի ճակատագրին ենթարկվում են բոլոր դոգմաները, անգամ եթե նրանց բովանդակության էությունը կազմված լինի մի բանով, որ ոչ մի բան չէ, այլ միայն մշտապես մի լինող բան է: Դեռ միայն ընդհանուր ձևական

սահմանների մեջ անկարելի է միատեղել առաջադիմության մեծ գաղափարը որևէ դոգմայի հետ, նույնիսկ եթե մի դոգմա էլ առաջադիմության գաղափարը համարվի: Սակայն, ով որ այս մեկն ընդունում է, այն մյուսի համար այլևս տեղ չի մնա իր ընդունարանում: Բայց եթե մենք վերցնենք այդ դոգմայի երկու տարրերն առաձնապես, մենք ականատես կլինենք նորանոր դոգմաների, որոնք իրենց ներքին հակասություններով երբեք չպիտի կարողանան մի միավորություն և մեկություն կազմել, առանց պայթեցնելու առողջ բանականության ամենալայնարձակ և դիմացկուն պատերը:

Դասակարգեր հասարակության մեջ: Մի՞թե հնարավոր պիտի լինի հերքել այդ հասարակ և պարզ դիտողությունը: Քարը, հողը, բույսը, կեն...

[ձեռագրի 35-38 էջերը պակասում են]

...արդեն ինքնին մեր օրերի ամբողջական պատմության մեծ երգի-ծաբանությունը կլինեն, որ հազիվ թե իր գրիչը կարողանա գտնել այդ համատարած սուգի և սարսափի մեջ:

Ուրիշ խոսքերով եթե ամփոփենք, մեր միտքը, դասակարգի մասին, պիտի ասենք, որ նա կամ սոցիալական իրականության հարիւր մի ստորոգություն չէ հատկապես նրանց համար, որոնք անդասակարգ մարդկություն են ուզում, պարզապես այն պատճառով, որ մարդու ցանկությունը միայն բավական չէ բնությունը փոխելու և գոյությունը անգոյություն դարձնելու: Կամ թե նա սոցիալական իրականության ընդհանուր հարաբերականության մի տարրն է միայն, որ ոչ պատմության կրողը կարող է դառնալ, ոչ էլ փոխողը կամ փոխվողը և մշտապես կլինի, ուր որ մարդկային խմբավորություն լինի:

Դասակարգային պայքարի տեսության մի եզրը դեռևս մնում է: Անկարելի է հերքել պայքարի գոյությունը՝ առանց բռնադատելու մարդկային իմացականությունը: Կյանքի գաղափարը ինքնին արդեն մեր դարում դարձել է մի համադրական գաղափար, որի տարրերից մեկը կազմում է պայքարը: Այնպես ընդարձակ ծավալով է նա բռնել ամեն տեղ, որ նույնիսկ մահից հետո դժվար է երևակայել, թե պայքարը կվերջանա, լինի մարդու անվան և գործերի շուրջ, լինի անշնչացած դիակի շուրջ: Պայքարի գաղափարը շատ քիչ բանի կարիք ունի՝ լրիվ չափով բռնելու և ծածկելու համար գործունեության գաղափարը: Կյանքի լավագույն սահմաններից մեկը, մտքի կողքին, գործն է, և ուր գործ կա, այնտեղ նաև պայքար:

Սակայն այս պարզ ու հասարակ ճշմարտությունն աղավաղվել է մեր օրերում և աղավաղվել է հատկապես մեր երկրում: Գործունեություն և կյանքի այդ սկզբունքը դարձել է անգործության և մահվան սկզբունք: Իսկապես, գոյություն գանազան աստիճանների վրա պայքարի հետևանքը լինում է երկու մրցող կողմերից մեկի կամ մյուսի անգործությունը և մահը: Այս այն է, ինչ որ մարդուն մարդ է դարձնում և տարբերության նշանը դնում: Կամ պարագիտը պետք է մեռնի, կամ նրա կրողը, մոլախոտը կամ ընտրված ցանքը, անտառը կամ ժայռը: Բայց մենք չենք կարող ասել նույն բանը, երբ ամեն տեսակի տարբերություններով օժտված երկու մարդու տեսնում ենք, իրար դեմ կանգնած, որևէ ասպարեզում: Այդպիսի մարդկություն եղել է գուցե: Բայց ապրել է մարդու այն տեսակը, որ այդ սկզբունքին չի հետևում: Վերջիվերջո մարդասպանությունը մի գաղափար է, որ ստեղծել ու արժեքավորել, նորմավորել է մարդու այն տեսակը, որ իր ամենախոր բնույթով դրան հակառակ է: Բայց այդ տեսակին պատկանողներից ոմանք իրենց ամբողջ տեսակի համար հավիտենական պատիժ են դարձել՝ այն աստիճանի հասցնելով իրենց ներողատուությունը մարդասպանների հանդեպ, որ այս վերջինների կողմնակիցները դեռևս մնում են և մշտապես էլ կմնան կիրառելու համար իրենց տեսակի բնորոշող գիծը՝ մարդասպանությունը: Բնությունը երկու տեսակի պայքար է ճանաչում ճշմարիտ՝ իրական և բնական: Բայց այս ճշմարտությունը, այս իրականությունը այս բնականությունը չէ, որ հնարավոր են դարձրել մարդու գոյությունը աշխարհի վրա շատ ավելի ճշմարիտ և շատ ավելի բնական, և այս մյուսը, որ մարդու հնարավորության հետ հիմնավորել է ավելի բարձր ճշմարտությունը, ավելի կատարյալ բնության հնարավորությունը, պայքարի հետևողական և տրամաբանական վախճանն է, որ լրիվ կերպով ցույց է տալիս այդ գաղափարի հրեշավորությունը՝ մարդկության մեջ և անհեթեթությունը բոլոր այն սխտեմների մեջ, որոնց հիմքն է կազմում նա: Պայքարը որպես առաջադիմության մեթոդ

[Ճեռագրի 42 էջը վնասված է]

...մարտավորման մեջ մի իրականություն, որ ամենից առաջ բնական է: Եվ, սակայն, այդ ֆանտազիան կատարվում է բնագիտության և մատերիալիզմի անունով: Միամիտ և մեկամիտ այդ մտածողները, սակայն, խորամանկ են դառնում ժամանակի ընթացքին և սկսում են աստիճաններ շինել, թղթե աստիճաններ, որոնց վրա հանգչելու է երկաթակուռ և քարակույտ մի հսկա շենք: Հենց այդ աստիճանների ներկայությունը միայն բավական է հասկանալու համար, թե ինչքան

չինծու, արվեստակյալ, անբնական և անհիմն է իրենց այդ կառուցումը, թե բնությունը, ապա և պատմությունը այդպիսի կաղապարներ և աստիճաններ, միաձեռնություններ և միօրինակություններ չի ճանաչում, թե անալիզի արժեքը սինթեզի մեջ է, և թե մարդը չպիտի պոկել բնությունից՝ նրան հասկանալու համար:

Ավելի զվարճալի է այս գիտությունը, երբ այդ մեթոդը դառնում է այսօրվա և վաղվա ուղեցույցը: Մի պարզ խոսք կա, որի նուրբ հեղանքը մեր այս օրերի ամբողջ պատմությունն է տալիս բոլոր նրանց համար, որոնք ամեն քայլափոխին դասակարգային պայքարի անժխտելի փաստեր են ցույց տալիս ինձ, քեզ, բոլորին և բոլորին: Այդ ասում է. Cet animal est tres mauvais, quand on l'attaque il se defend. Ափսոս որ լրիվ չափով չի կարելի այն տալ թարգմանության մեջ, որ այսպես կլինի. Այս անասունը շատ գարշելի է. երբ հարձակվում ես, պաշտպանվում է: Տեր Աստված, մի՞թե հնարավոր է այսպիսի այլանդակութուն, ոչնչացնել, ոչնչացնել: Բոլոր նրանք, որոնք իրենց մտքում մեկից ավելի միտք տեղավորելու հարմարություններ չունեն, նրանք չեն կարող հասկանալ, թե ուրիշ ինչ անուն կարելի է տալ այն հսկայական ուժին, որ թագավորություններ է կործանում և հեղափոխություններ առաջացնում, կուլտուրաներ ծնում և սպանում, մի խոսքով պատմություն է ստեղծում, ճիշտ ինչպես նրանք չեն կարող հասկանալ, որ մարդկային պայքարն անասնական ոչնչացնող պայքար է: Մարդկային պայքարն, ընդհակառակը, համերաշխության և համակեցության ավելի սերտություն և ուժգնություն է ստեղծում, որևէ կերպ իրարից տարբերվողներին՝ որևէ կերպ միավորելու համար միայն կարող է իր գոյության իրավունքը պաշտպանել: Բայց, քանի որ մեր միտքը չի կարող հաշտվել այն պատկերացման հետ, թե մարդկությունը կարող է ոչնչանալ հենց իր գործունեությունից շնորհիվ, ապա և ամեն մարդ, որ նախապաշարումներ չունի, իսկույն կհասկանա, որ մարդկությունը իր գոյությունը պահպանում է գլխավորապես իր գործունեության շնորհիվ, այն ներքին զգացմունքի, ձգողականության, կապի և փոխադարձ ու անգիտակից համակրությունից շնորհիվ, որ և՛ սեր է ստեղծում և՛ ատելություն, և՛ միասնություն և՛ բաժանում, և՛ համագործակցություն և՛ պայքար, և՛ մարդու կյանք և՛ մարդու մահ: Այս ասված է նրանց համար, որոնք ո՛չ - մարդ են ճանաչում, ո՛չ էլ մարդկություն, և դրանց տեղը դրել են կենդանաբանական ուրիշ տեսակներ, որ դեռևս չի ուսումնասիրված և դասակարգված:

Հապճեպ ընդհանրացումների այս գիտությունը իր արմատները խրել է ուրիշ տեղ: Ուրիշ տեղից է սնունդ առնում մեր այս իրականությունը, որ կարողացել է այնքան ձևակերպված և կաղապարված սխտեմով իշխել բոլոր մտքերի և կամքերի վրա՝ ստեղծելու համար մեր օրերի անհեթեթությունը, թարսությունը և չրջվածությունը: Արդարև, դրանց բոլորի ծնող-մայրը մեր օրերի համատարած մատենալիզմն է, որ անվիճելի է դարձրել այս իրականությունը և նրա հասկացողություն թափանցումը:

[Երևան] 11 սպրիլի 1931
Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդատ Տերոյան]

ՊԱՆԳԵՐՄԱՆԻՉՄԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նամակ պ. Հանրի Բերգսոնին

Սիրելի բարեկամ!

Գերմանիզմի վրա գրած Ձեր սքանչելի տողերը գտնվում են ամենքի ձեռքում: Ես չեմ կարծում, որ մի ավելի թափանցող դատողություն լինի Գերմանիայի վրա, իր նկարագրի, իր մեթոդների, իր ոճիչների մի ավելի ճշգրիտ բացատրություն: Դուք ապացուցեցիք ինչ որ նա դարձել է՝ մի գիտնական բարբարոսություն, և թե ինչո՞ւ նա այդպես է դարձել: Սակայն, բավական է նկարագրել, ինչպես և ձաղկել այդ ընթացքը: Ես վախենում եմ, որ գիտակցության ուղղված մի պերճախոս և հուզիչ կոչ չպիտի հաջողի համոզել նրանց, որոնք խիստ զգայուն՝ ուժի բանականության, հավակնում են տեղի տալ միայն բանականության ուժին: Արդ, այդ ուժը, Գերմանիան դեռ հպարտանում է իր ձեռքի տակն ունենալով: Նա զինվորագրեց իր գիտնականներին, ինչպես իր զինվորներին: Նա մտադրվում է, թե՛ իր կարողությունը ցուցադրել, և թե՛ դրան արդարացնել, ներկայացնել լավագույն կազմակերպությունը, ինչպես նաև բարձրագույն մշակույթը: Գիտությունը նրան միայն միջոցներ չի տալիս, այլ մի վարդապետություն, և ճշմարտությունը, թե աշխարհի կառավարությունը պիտի անցնի իր ձեռքը:

Պանգերմանիզմի այս իրազեն պատմությունը հատկապես հայթայթել է իր տարրերը: Եվ իսկապես, մենք չպետք է ժխտենք, որ Գերմանիան XIX դարում եղել է պատմական ուսումնասիրությունների մեծ օջախներից մեկը: Սկսած այն օրից, երբ Պերցը 1819 թվին հիմնում էր Monumenta Germanie-ների ընկերությունը՝ գրողների, գիտունների, ճարտարագետների և հնախույզների ամբողջ մի pléiade հարձակվեց անցյալի վրա: Նա ցուցակագրեց, déchiffre, վերլուծեց՝ ուսումնասիրելով բոլոր ժողովուրդները, և հարուցանելով բոլոր առեղծվածները: Ի՞նչ պիտի լիներ մեր երախտագիտությունը, եթե Գերմանիան միայն հիշատակարանները պեղեր, բնագիրները վերականգներ և հրատարակությունները բազմապատկեր: Բայց ինչպե՞ս անգիտանալ նաև, որ այս աշխատանքից գիտությունը միայն չօգտվեց: Դեռ 1858-ին Գիզերբեխտը գրում էր. Գերմանական գիտությունը հարստացրեց և լուսավորեց եվրոպական բոլոր ժողովուրդների

պատմութիւնը: Խորութիւնը, անկողմնակալութիւնը, ճշմարտի սերը, որ նա ներկայացնում է, բոլոր ազգերին երախտագիտութեան ստիպեցին ...: Փոխարենը, ուրիշների որոնումներին ի՞նչ պարտի մեր սեփական պատմութիւնը: Մենք կարիք չենք զգում պատասխանելու: Եվ Գիգերերեստը ավելացնում էր. «Ազգային մեծութեան սքանչացումը եղավ այն սկզբունքը, որ մեր պատմական գիտութեան թույլ տվեց ստեղծելու մի նոր կյանք»: Այսպես, այս լայնածավալ որոնումի մեջ, Գերմանիան մեկ կողմ էր դնում և անզուգական համարում իր տիտղոսները: Պատմութիւնից խնդրելով իր անցյալի հայտնագործունեութիւնը՝ նա այնտեղ էր փնտրում նաև իր ապագայի գաղտնիքը, չսահմանափակվելով սովորել՝ ճանաչելու համար, նա պատրաստվում էր գործի: Թե ինչ չափով էր մեծ պատմաբանները՝ Գերվինուս, Ռանկե, Գիգերերեստ, Վայից եղան այն ժամանակ միութեան քաղաքականութեան բանվորներն ու «մարգարեները», իրենք իսկ մեզ ասում են այդ: Մենք այժմ գիտենք, թե ծավալումի քաղաքականութիւնը ինչքան պարտական է իրենց հաջորդներին: Կայսրականութիւնը ավելի լավ տեսաբաններ չունեցավ, քան Թրայչքեն և Լամպրեստը: Նրանց միջոցով, իրենց աշակերտների միջոցով վերջապես կազմակերպվեց պատմութեան մի ամբողջ փիլիսոփայութիւն, որ իբրև մի փաստ, մի իրավունք և մի օրենք է հայտարարում փոքր ժողովուրդների ոչնչացումը, Գերմանիայի համաշխարհային գերիշխանութիւնը, և գերմանիզմի հաղթանակը:

Ի՞նչպես կազմվեց այս փիլիսոփայութիւնը: Ի՞նչ արժեքն: Ո՞ր է առաջնորդում նա: Գուցե այսպես ավելի լավ կարողանանք տեսնել, թե ի՞նչ դարձավ «Մեծն Գերմանիայի» պատմական միտքը, և որո՞նք են իր իրավունքները՝ մարդկային ոգու դաստիարակիչը կանգնելու:

I

Սա հատուկ է տեսութիւններին, որոնք թափանցում են մի ժողովրդի հոգին և թարգմանում նրա հավակնութիւնները՝ պատրաստվելու հետզհետե իր պատմութեան խորքերում: Այս մտավորութիւնը (idéologie) մի օրվա գործ է, նա մի տարուց ավելի պետք ունեցավ կազմվելու համար, և մի մարդուց ավելի, գործավորների մի ամբողջ պատրաստեցին նրա մասերը, ինչպես և վերջացրին ամբողջութիւնը: Նա մեծացավ քաղաքական և ընկերային այն վիճակի հետ և միջոցով, որ նրա ծնունդը տեսավ: Այնպես, ինչպես նա այսօր ներկայանում է, նա հետևանքն է այն գաղափարների, որոնք, եկած հո-

րիզոնի զանազան կետերից, վերջիվերջո միացան: Մի լուրջ վերլուծություն մեզ թույլ պիտի տա դրա տարրերը գտնելու:

Առաջինը ցեղ (race) գաղափարն է:

Կարելի է ասել՝ իր ծագումից ի վեր, Գերմանիան ունեցել է ազգագրական այս համայնականության խառն զգացումը: Բայց այդ զգացումը ճշտում և զարգանում է այն վայրկյանին միայն, երբ իր բաժանումներին և իր անկարողության գիտակից՝ նա փնտրում է միություն մի սկզբունք, որ իրան հավաքի: Ցեղը չէ՞ այն իդեալ պատկերը, ուր նա ինքն իրան գտնում է այն ջարդված հայելու մեջ, որ ներկայացնում էր այն ժամանակ իր քաղաքական կառուցվածքը: Իր գրողները XVIII դարի վերջերում հայտարարեցին և փիլիսոփաները XIX-ի սկզբներում նորից մոտեցան այդ վարդապետության, որ հատկապես պատմական դպրոցի գործն է: Վայից, Գիզերերխտ, Զիբել, Հետո Լամպրեխտ ահա ցեղի մեծ տեսաբանները: Եվ ի՞նչ գտան նրանք...: Մի նախնական ցեղ: – Մնված Հին Հնդեվրոպական աղբյուրից՝ մենք բռնում ենք նրա ճյուղերից ամենահինը: Թանկագին նվաճում, որի պատմությունը հարստացրեց լեզվաբանությունը: Երբ ճիշտ է, որ կան «բազմաթիվ բառեր, գերմանական ժողովուրդներին ընդհանուր՝ որոնք չեն գտնվում ուրիշ ժողովուրդների լեզվի մեջ», այդ բառերը չեն կարող ուրիշ տեղից եկած լինել, քան «մի նախնական գերմանական ժողովուրդից»: Հեկքելը (Haeckel) պիտի նկատի հետո՝ «գերմանական լեզուներ այն բանն է, որից դուրս են եկել արիական բոլոր լեզուները»: – Մի գուտ ցեղ: – Արևելքի մեծ կայսրությունները, Հելլենիզմը, Հռոմեական աշխարհը, արդի ժողովուրդները խառնուրդներ են: Նա է անխառն: Օտարականի ոչ մի կեղտ: Նա ցրվեց՝ առանց թույլ տալու, որ ներս խուժեն: Նա նվաճեց՝ առանց նվաճված լինելու: Հին Գերմանները, որոնք իրենց կարծում են աստվածներից իջած, չունենի՞ն միթե ազնվականության այս զգացումը: Իր հերթին էլ, անցյալի երևույթների մեջտեղից՝ նորագույն գիտությունը նշմարում է ցեղի տեական, որոշիչ գծերը, նրա ֆիզիկական և բարոյական ֆիզիոնոմիան: Նա մեծ է, խարտյաչ, խաղաղասեր և զգայնիկ (sentimental): «Գերմանացիները, – նկատում է Վայից, – ոչինչ պարտական չեն այն ժողովուրդներին, որ իրենք գտնում են առաջուց հաստատված այն հողի վրա, որ իրենք գրավում են...: Իր պատմության սկզբիցն իսկ գերմանական ժողովուրդը ցույց է տալիս այն հատկություններն ու ընդունակությունները, որոնց շնորհիվ նա հաճախ կանչվում է՝ միջամտելու աշխարհի գնացքի մեջ»: Դեռ լսենք Լամպրեխտին. «Իր ծագումիցն իսկ՝ ցեղի գիտակցությունը

Հաստատվում է Համայնական մի մշակույթով, և իր որոշիչ գծերը այն բաներն են արգեն, որ նա միշտ պահելու է՝ զինվորական ուժը, դաշինքների հավատարմությունը, զգացումի խորությունը, մարմնի և ոգու ուժեղությունը, իմաստությունը, գործունեությունը, կամքի ուժեղությունը»։ Կայսերական Գերմանիայի և Տակիտոսի Գերմանիայի միջև միայն աճումի տարբերությունը կա։ Այս իդեալը, որ այնպես շուտ պետք է անհետանար ուրիշ ժողովուրդների միջից, Արմինիուսի անտառներումն էր ծնվել՝ այլևս չկորսվելու համար։

Ցեղը, ահա Համայնական էակը, որի ծագումը գտավ և ճակատագիրը պիտի գծե պատմությունը։ Ղեկավարը (demiurge), որ անգործարանավորից կամաց-կամաց պիտի դուրս բերի գործարանավորը։ Դարերի հարկադրած հաջորդական և առաջատվական ձևափոխությունների մեջ՝ նրա շնորհիվ հարատևում է միության մի սկզբունք, որ առաջ է գնում, ինչ էլ որ լինեն երևութական պատուվածքները, անիշխանությունը և անկարգությունը։ Նախնական Գերմանիային նա տվել էր մի «ազգային գիտակցություն»։ IX-ից մինչև XIII դարը նա գծագրում է նրա արտաքին կառուցվածքը, գծագրում նրա սահմանները, հաստատում նրա լեզուն և կանգնեցնում նրա կառավարությունը՝ դքսություններ և տոհմեր գալիս են ձուլվելու ազգի իդեալ միություն մեջ։ Մի հետաքրքիր դիտողություն է այն, որ անում է Ռանկեն՝ Գերմանիայի պատմությունը հակադրելով Իտալիայի պատմության։ «Մեր ազգի կյանքը, - ասում է նա, - հանգչում է մասնավորի և ընդհանուրի ներհակության վրա, բայց երկրորդն է եղել միշտ ամենաուժեղ տարրը»։ Եվ այսպես, Իտալիայի պատմությունը իր տեղական մասերի պատմությունն է, Ֆլորանսի, Հռոմի, Վենետիկի պատմությունը. մինչդեռ գերմանական տերությունների պատմությունը ոչ մի գաղափար չի տալիս Գերմանիային հատուկ կյանքի մասին, որովհետև նրա մոտ մասնականությունը (particularisme) ծծվում է ամբողջության մեջ։ XV դարից հետո, էվոլյուսիոնը շարունակվում է։ Սրբազան կայսրության ավերակների վրա հիմնվում է մի գերմանական կայսրություն, ինչպես որ կաթոլիկությունից պոկվում է մի գերմանական քրիստոնեություն։ Բայց այդ տեղն էլ, ցեղն է, որ ինքն իրեն հաստատում է իր հաստատությունների, իր հավատի, ինչպես և իր արվեստի մեջ։

Ավելի ազգային մի հումանիզմ չեղավ, քանի հումանիզմն էր բանաստեղծների և գրագետների, որոնք Արմինիուսին Գերմանիայի խորհրդանշանը դարձրին, և երբեք Լուտերը հաջողելու չէր, եթե իր

Հավատքը ներկայացրած չլինեն, որպես գերմանիզմի մի հակահարված՝ լատինության դեմ:

XVIII դարում այս անհատականությունը կենտրոնանում է գրականության և փիլիսոփայության մեջ: Այսուհետև մի հանճար կա, ինչպես և մի գերմանական ժողովուրդ: Այս նոր Գերմանիային ի՞նչն է պակասում: Քաղաքական միությունը: Նրան այլևս չի բավարարում միտքը լինել, կամ երազը, բանաստեղծությունը կամ գիտությունը: Նա ձգտում է կազմակերպության: Հայտնի է արդեն, թե Հեղափոխության փոթորկի և ազգային պատերազմների մեջ (11) ինչպես մեծացան իր հոլոսերը, և թե ինչպես դրանց իրականացրեց գերմանական տերություններից ամենից գերմանականը՝ Բրուսիան: Կայսրությունը, իր պետի, իր բանակի, իր հարստության հետ, անգամ իր հաստատության և վարչական կազմակերպությունների բարդությամբ ցեղի անհրաժեշտ լրացումն է, իր կյանքի ծաղիկը, իր «մշակույթի» բողբոջումը: Այսուհետև ցեղը պատրաստ է կատարելու իր կոչումը:

Գերմանիայի պատմությունն, ուրեմն, ցեղի հերոսապատումն է: Մի ուրիշ գիծ կա նրան հատուկ: Իր կազմության շարունակության մեջ, կարելի է ասել, որ ցեղը ենթարկվում է մի կրկին շարժման:

Առաջինը՝ ներսից դեպի խորքը: Մինչդեռ բոլոր ժողովուրդների մոտ առաջադիմությունը կատարվում է ծծումով, օտար տարրերի ձուլումով, որոնք գալիս են հարստացնելու նրանց հաստատությունները, ինչպես և իմացականությունը՝ ընդհակառակն գերմանական ցեղը կամեցավ ամեն բան միայն իրեն պարտական լինել, և իր հորերից միայն ջուր քաշել (ne puiser que dans son fonds): Ո՛չ մի փոխառություն դրսից: Իրավունք, կառավարություն, փիլիսոփայություն, կրոն, ամեն բան նրա մեջ միատարր է: Իր պատմությունը մերժումի մի երկար ջանք է: Գերմանիան ոչինչ չի վերցրել կելտերից: Հռոմի հետ չփման մեջ՝ նա ետ է մղում նրա հանճարը, ինչպես նրա բանակաները: Միջին դարում նա ազատագրվում է այս երկու համաշխարհայնություններից՝ կայսրության աստված պետական հղացումից և եկեղեցու՝ հռոմեական հղացումից (conception): Նորագույն ժամանակների մեջ Ֆրանսիայի դեմն է պաշտպանվում նա: Մեր գրականությունը, մեր փիլիսոփայությունը, մեր հեղափոխությունը կարող են թափանցել այնտեղ, նա դրանց պիտի առաջնորդի իր սահմանների վրա: Արտափակության (exclusion) այս կարողությունը, ահա գերմանիզմի առաջին շարժումը, այն, որ իրեն կղզիացնում է: Ահա և երկրորդը՝ տարածումի կարողությունը, որ նրան մղում է արշավելու:

Դեպ արևմուտք կամ արևելք, դեպի Հյուսիս կամ հարավ իր սահմանները տարածում է մի կանոնավոր տատանում յուրաքանչյուր դարաշրջանին: Կեսարից առաջ Գերմանիան առափնում է Հռենոսը: Նրանից հետո, և ամբողջ հինգ հարյուր տարվա ընթացքին նա կայսրության վրա է արձակում իր խիստ լիքն ժողովուրդները: Կիմերներ, Տևտոններ, Սուևներ, Ալումաններ, Ֆրանկներ, Բուրգունդներ, Վիսիգոթներ, Վանդալներ, ահա հորձանքը, որ ողողում է Արևմուտքը և պիտի բեղմնավորե նոր եվրոպան: IX-ից XIII դարում հորձանքը դառնում է դեպի արևելք, ետ է մղում Սլավներին, առաջանում է էլբայից մինչև Օդեր, Օդերից մինչև Վիստուլը և անսահման տափաստանի ափերին, որ տարածվում է դեպի Հյուսիս, նա թողնելու է շուտով իր զինվորական կամ կրոնական մնացորդները (atterissements), մինչդեռ վերադառնալով դեպի Գաղղիան՝ նա թափանցում է Առգանի ծալքերում, կամ Սկովդիայի ստորին նահանգներում: Մոտավորապես նույն ժամանակներում գծագրվում է մի ուրիշ հոսանք: Ահա նա անցնում է Ալպերը, կլանում է Իտալիան, և գնում է Հռոմի պատերը ծեծելու: Հետո իր տեղատվության հետևանքով նա բարձրանում է դեպի Հյուսիս, դեպի Բալթիական ափերը և Սկանդինավիան: Ռիգայից մինչև Ռուեն, Դրոնթայից մինչև Լոնդոն՝ վաճառականը շարունակում է ասպետի գործը: Բայց Գերմանիան միշտ տեղափոխվում է: Կանգ առած այն ժամանակ նոր պետությունների առջև, որոնք նրան սղմում են – Լեհաստան, Շվեդ, Հոլլանդիա, Ֆրանսիա – նա չի հապաղում նորից շարժվելու: Տատանումը վերսկսում է իշխանների նվաճում, և ոչ այլևս ժողովուրդների տեղափոխություն: Դեպի արևելք Բրուսիան ընդլայնվում է ի հաշիվ Շվեդի, հետո Լեհաստանի, կամ Ավստրիան առափնում է հունգարական դաշտը կամ Բալկանները: Դեպի արևմուտք, գերմանական մղումն է վերջապես, որ ետ է քշում Ֆրանսիային: Այսօր նոր կայսրության համար այս հին հորիզոնները անգամ խիստ նեղ են թվում: Այն կողմ նա տեսնում է այն հեռավոր աշխարհները, որոնց հասնելու թույլ կտա իր տնտեսական առաջադիմությունը: «Ազգային» պետությունը կերպարանափոխվում է «տարածական» պետության: Եվ ահա իր՝ փախստականների, գաղթողների, առևտրականների և ծովագնացների ժողովուրդը դիմում է դեպի երկու ծովերը՝ Ատլանտյանը, նոր աշխարհի այս Միջերկրականը, Խաղաղականը՝ նոր աշխարհների ժամադրավայրը:

Երբ մի փաստ կրկնվում է այս համառությունամբ, պետք է զգուշանալ, որ նա չհաստատվի իբրև մի օրենք: Այս հաջորդական ծավալումները ցեղի բնական աճումն են, և հետևանք թե՛ բնակչության ա-

ռատութեան և թե՛ սահմանների շարժական առաձգականութեան: Եվ ահա թե ինչն է սահմանավորումն նրան վերջապես: Երկրից կանխակա, անհատից բարձր, նա է և միայն նա, որ ստեղծում է ազգությունը: Հետևաբար «Գերմանացին Գերմանիայից դուրս մնում է Գերմանացի»: Նա իր հետ տանում է իր հայրենիքի իրավունքը՝ կապված իր անձի հետ «լեռների, ձորերի, գետերի և ծովերի ընդ մեջեն...»: Այս կապը, որ նրան միացնում է ցեղին, ոչ մի պայմանադրությամբ չի կարող քանդվել: Ինչ նոր օրենք էլ որ նա ընդունի, նա պահում է իր օրենքը: Իր ազգային դեմքը անջնջելի է: Հետևաբար, ուրեմն, ինչ երկրումն էլ նա տեղավորվի, «Գերմանական հայրենիքը» երբեք չդիմապատ չի լինի իր հողին և կապված իր սահմաններին: Նա մեկ երկրով չի չափվի, նա իր որդիների տիեզերականությունն է: Այսպես, ամեն տեղ, ուր անցյալի մեջ ցեղը հաստատվել է, ամեն տեղ, ուր ներկայի մեջ նա սկսում է հաստատվել, իր տիրապետությունը մնում է: Գերմանիաներ են Շվեյցարիա, Բուրգոյնը, Լորեն, Բելգիա, Լեհաստան, Հոլլանդիա, որոնք իրենն են եղել մի անգամ: Գերմանիաներ են այն աշխարհները, որոնք ընդունում են և պահպանում այսօր յուրայիններին: «Այնտեղ է Գերմանիան, ուր գերմանացիները երկնքի Աստծու փառքն են երգում, ուր հազարավոր շրթունքների վրա արձագանքում են գերմանական երգերը...»: Մենք սկսում ենք նշմարել այն կետը, ուր ցեղի և կայսերականության գերազանց անհատականության վարդապետությունները գալիս իրար են միանում: Ինչպե՞ս պիտի տիեզերական սկզբունքը վերագրե իրեն այս մի հատիկ ցեղը, որի ամբողջ անցյալ աշխատանքը ուղղված էր Հռոմի, եկեղեցու և Ֆրանսիայի ներկայացրած տիեզերականության դեմ: Այս փաստը չի բացատրվում միայն ազգային զգացումի հրեշավոր աճումով: Նրա ծագումը գտնվում է մի ուրիշ տեսության մեջ՝ զարգացման տեսությունը: (15):

Ոչ մի գաղափար այնպես ընտանի չէ նորագույն գիտության, և ոչ մեկն ավելի թանկագին չէ Գերմանիայի համար: Վերջին դարի դեռ սկզբիցը՝ փիլիսոփայությունը գործադրում է այն պատմության վրա: Շելլինգը չէ՞ր ասողը. «Պատմությունը Աստուծո մեկ հայտնագործությունն է, և այս հայտնագործությունը գլուխ է գալիս մի հաջորդական զարգացումով»: Հատկապես Հեգելն է, որ պիտի նկարագրե այս էվոլյուսիոնը: Եվ իսկապես, մենք դժվարանում ենք այսօր հասկանալու, թե որոնք եղան այդ փիլիսոփայության հմայքը, գրավչությունը և ճառագայթավորումը: Նա մեզ համար այժմ ներկայացնում է միայն մի դատարկ հետաքրքրություն, նա գրեթե մի կրոն ե-

ղավ: Նա միայն Գերմանիային չմոլորեցրեց, ամեն երկրների մեջ նա ունեցավ աշակերտներ, ինչպես և առաքյալներ: Եվ Գերմանիայի մեջ իր առաջին, իր ամենաջերմ հավատացյալները եղան նրանք իսկ, որոնք պետք է ամենից առաջ պաշտպանված լինեին դրական մեթոդներով՝ ընկերաբանները և պատմաբանները: Մենք նրան տեսնում ենք Բաուրի և Դրոյզենի մոտ: Նրա ազդեցությունը զգալի է Կարլ Մարքսի և Լամպրեխտի վրա: Մենք չենք զարմանում: Ինչ որ մոլորն էր այս փիլիսոփայության մեջ, դա իր սկզբունքն էր, գաղափարը, այս անսահմանավորելին, որ սահմանավորվում է, այս բացարձակը, որ ինքն իրեն ստեղծում է՝ անցնելով տրամաբանությունից՝ բնություն և բնությունից՝ ոգուն: Ինչ որ պարզ էր, այդ էլ այն գործադրությունն էր, որ անում էր Հեգելը պատմության վրա, պատմություն, որ դառնում էր միություն, ուր իր զարգացումը լրանում էր իրերի ամբողջության մեջ՝ հղացված որպես մի կարգ և ուղղված դեպի մի նպատակ: Առաջին անգամ լինելով՝ մի գործը և խորաթափանց միտք տալիս էր իրականության մի բանավարական բացատրություն: Էվոլյուսիոնի այս գաղափարով հեգելեանիզմը վերանորոգում էր պատմությունը, գեղարվեստի, կրոնի, փիլիսոփայության կամ քաղաքագիտության պատմությունը: Գերմանիայի ամբողջ պատմական մտածողությունը դրանով թափանցվել է կարծեք: Արդ, ինչպե՞ս է հղանում հեգելեանիզմը՝ այդ էվոլյուսիոնը:

Նրա օրենքներից առաջինը սահմանավորել է Gervinius-ը. «Պատմությունը հետևում է մի անփոփոխելի ուղղության: Իր խոշոր գծերով նա գնում է մի տրամաբանական և առաջուց կարգավորված ընթացքով»: Մի հաստատուն գնացք, մի տեսակ ուղղաձիգ, որպես նախադասությունների մի շարք՝ մեկը մյուսից բխող, մեկը մյուսն ապացուցանող. նա այդ է ամենից առաջ: Փաստերի ժխտը կարգավորվում է մի հատակագծով: Միշտ աշխատանքի, միշտ հառաջադիմության մեջ՝ պատմության ներկա գաղափարը այն խմորն է, որ մղում է նրան, ինչպես բանականությունը, որ դեկավարում է նրան: Մեծ քաղաքակրթությունները նրա կայարաններն (etapes) են: Ժողովուրդները, որոնք շարք առ շարք գալիս անցնում են աշխարհի բեմից, դիմադրում են նրա ստորոգելիները, ավելացնում են նրա վրա մի նոր կատարելություն, իրենց դերը վերջացրած՝ նրանք ետ են քաշվում: Մի բարձրագույն ձև փոխարինում է նրան, որ անհայտանում է, մինչև այն օր, երբ իր բոլոր սահմանավորումները տրված լինելով, գաղափարը լրանում է բացարձակի մեջ, այսինքն կատարյալ գիտակ-

ցությունը, որ տիեզերքն ստանում է իր ազատության: [Լինելով]¹ տրամաբանական, այս զարգացումը անհրաժեշտ է: Գաղափարն ընթանում է դեպի իր նպատակը՝ մի անդիմադրելի թռիչքով, և այս թռիչքը քաշում տանում է աշխարհը: Վայ նրանց, որոնք դիմադրում են նրան: Նրանք պարտվում են, ջախջախվում, դատապարտվում անհաջողության և մոռացության: Փառք նրանց, որոնք նրան են ծառայում: Նրանք մասնակից են նրա կյանքին և հպարտանում են նրա հաղթանակով: Նրանք պատմության մեծ անուններն են, թեև նվազ մեծ իրենց կամեցողությամբ, քան իրենց արածով, որովհետև իրենց համագործակցությունը կույր է, ինչպես և ճակատագրական՝ իրենց կոչումը: Կեսարը երազում էր միայն իր թշնամիներից իր վրեժը հանել և հասարակական իշխանությունը ձեռք ձգել...: Իր մասնավոր և անհատապաշտ մտադրությունների մեջ բեղմնավորվում էր աշխարհի ապագան: Մարդն իրեն կարծում է պատմության տերը, նա նրա գործիքն է միայն: Նա աշխատում է միայն իրենից դուրս կամեցված նպատակների համար, և այն միջոցներով, որ իրեն ծանոթ չեն: Մեծ թովչությունը, որ մեզ գործածում է՝ առանց մեզ իր գաղտնիքի մեջ դնելու, բավական խորամանկ է մեր աչքերը մթագնելու համար: Նրան օգնում են մեր կրքերը, մեր շահերը, մեր բնազդները, պտտցնելով նրա հավիտենական հայացքների հաղթանակի շուրջը՝ մեր մի ժամվա հուզմունքը: Զգտելով ազատության՝ պատմությունը ազատության դատարկությունն է: Եվ վերջապես, եթե ճիշտ է, որ մենք պատմության մեջ գործ ունենք անհատականությունների հետ, որոնք ժողովուրդներն են, գաղափարը չի կարող իրագործվել անհատի մեջ, ոչ էլ գեղարվեստի, փիլիսոփայության, կրոնի մեջ, որոնք բացարձակի հատվածական և անկատար մտապատկերն են տալիս: Նա իր լիության հասնում է միայն պետության մեջ:

Պետությունը պատմության եղանյութն (substance) է: Նրան չերևակայենք իբրև մի պայմանադրություն, կամ անհատների մի կամայական ստեղծագործություն: Ինչպես Բնությունը և Ոգին: Նա «անհրաժեշտ է և աստվածային»: Ինքնին և իրանով բանավարական (rationnel) նա տիրում է միությունների վրա, որոնք իրան բաղկացնում են և իր հետ նույնանում, ինչպես ինքն էլ նույնանում է նրանց հետ: «Նրա օրենքներն իր անդամների իրավունքներն են, իր հողը, իր լեռները, իր լույսը և իր ջրերը՝ նրանց հայրենիքը: Իր պատմությունը նրանց պատմությունն է: Իր բոլոր ինչքերը նրանց

¹ Փակագիծը հեղինակինն է.՝ Ռ. Ս.

սեփականությունն են, որպես թե նա էր նրանց այդ արտոնությունը տվել իր կողմից: Նրանց կամեցողությունը իր կամեցողությունն է: Եվ այս համայնականությունն է, որ մի ժողովրդի ոգին է կազմում»: Բայց, փոխադարձաբար, անհատը ճշմարտության, բարոյականության և ազատության ընդունակ է, ինչ չափով, որ նա մասնակից է պետության, որովհետև ճշմարիտ ազատությունը, այսինքն ամեն սահմանի բացակայությունը, պետությունը միայն ունի: Այսպես են վճռվում այն ներհակությունները, որոնց առջև կանգ էր առել Կանտի մորալիզմը: Ել ոչ մի պայքար անհատի և պետության մեջ: Պետությունը, ներկայացնելով անհատը, լինելով մասնավոր գործունեությունների սկզբունքն ու նպատակը, յուրաքանչյուրի հնազանդությունը մի պարտականություն է, և նա ունի մի բացարձակ իրավունք իր բոլոր անդամների վրա: Ել ոչ մի ընդգիմություն քաղաքականություն և բարոյականության մեջ: Ապրելն է պետության առաջին գործառնությունը: Նրա գոյությունը պիտի լինի, ուրեմն, «հրամայականը, որ ծառայում է իբրև կանոն իր գործերին»: Այդ պաշտպանելու և ընդարձակելու համար՝ նա ուժ ունի: Նա կարող է պատերազմ հայտարարել, «երբ իր շահը վնասվել է կամ վտանգվել, երբ նա դրան կորստի մեջ է տեսնում, նաև երբ ներքին երկար հանգստից հետո, նա մղվում է դուրս գալու ինքն իրանից և գործելու դրսումը»: Հաջողությունը արդարացնում է ամեն բան: Ժողովրդին դեմ, որ տիեզերական է ներկայացնում, «ուրիշ ժողովուրդների կամքը ոչ մի իրավունք չունի»:

Մեծափառ մի համագրություն, որի շղթայավորումը պիտի մոլորեցներ տրամաբանական բացառումների (abstraction) ծարավ ոգիներին, և որի եզրակացությունները պիտի շոյեին իր մեծության պաշտամունքն ունեցող մի ցեղի հպարտությունը: Երբ պատմությունը մի առաջադեմություն է, եթե առաջադեմությունը կատարվում է միայն պետության միջոցով, [ուրեմն]² մի ժողովուրդ պիտի գա, որ բոլորից հետո, լինի բացարձակի իրականությունը: — «Արևելքը գիտեր (և դեռ գիտի) թե միայն մեկն է ազատ. հունական և հռոմեական աշխարհը՝ թե մի քանիսն են ազատ. գերմանական աշխարհը գիտի, որ բոլորն են ազատ»: Ինչ որ Գերմանիան իր պատմության ծագումիցն իսկ հայտնագործում է մարդուն, դա այն իդեալն է, որ մարդը փնտրում է: Միանալով քրիստոնեության՝ նա ազատագրում է ոգին, վերածնելով հին ընկերությունը՝ նա այնտեղ սփռում է անձնա-

² Փակագիծը հեղինակինն է. — Ռ. Ս.

վորության նոր գաղափարը: Միջնադարում շարունակված էվոլյուսիոնը կատարվում է նոր դարաշրջանում: Բարենորոգության (Reforme), փիլիսոփայության, ազգային անկախության և բրուսական տերության միջոցով Գերմանիան վերջապես մարմնավորում է «ազատությունը»: Եվ միայն ինքն է նրան մարմնավորում: Անգլիայի Համար ազատությունը մի առանձնաշնորհություն է, Ֆրանսիայի Համար՝ մի անհատապաշտություն, միայն Գերմանիան է տալիս նրան իր ամբողջական բացատրությունը՝ միացնելով անհատը պետության հետ, մասնավորը տիեզերականի հետ: Մենք հասել ենք պատմության ամենաբարձր վայրկյանին, ուր «Ոգին զգում է իրեն ազատ, կամենալով ինքն իրեն, իր Համար՝ ճշմարիտը և Հավիտենականը...: Գերմանական ոգին նոր աշխարհի ոգին է»: Գերմանիայի մեջն է խտանում և սպառվում մարդկության զարգացումը:

Այս բանաձևերից մի քանիսը չենք տեսնում մենք գիվանազեսների և հրապարակախոսների հայտարարությունների մեջ: Ինքնին արդեն այս մտավորությունը պարունակում էր կայսերականության մի ամբողջ Հղացումը, ուժի փառաբանությունը, պետության աստվածացումը, Գերմանիայի ապոթեոզը: Բայց շուտով դա անբավարար պիտի լիար: Դա ոչ այլ ինչ էր Համենայն դեպս, քան թե մի մտավորություն (idéologie): Արդ, մոտավորապես 1860-ին գաղափարապաշտության դարաշրջանը փակվում է: Միության աշխատանքից, Բիսմարկի գիվանագիտությունից և բնագիտությունների առաջադիմությունից մղված՝ Գերմանիան դառնում է օգտապաշտ և իրապաշտ: Բնազանցությունը չի բավարարում այլևս իրան: Իր այս գաղափարների և հավակնությանց Համար պետք է փաստերի հաստատուն կռվանը: Բնության և կյանքի գիտությունները տիրապետում են ոգիներին: Ի՞նչ փուլի, թե նոր ինտելեկտուալիզմը պարզապես խեղդում է բնաստեղծության և Հայեցողական (spéculative) մտքի թռիչքը: Իր հերթին՝ պատմությունը բաժանվում է զուտ փիլիսոփայությունից՝ փակչելու Համար կենսաբանության: Եվ սակայն, կերպարանափոխելով իր մեթոդները՝ նա չի փոխում իր ուղղությունները: Ցեղի և զարգացման երկու տիրական գաղափարներին կենսաբանությունը ընդհակառակն տալու է մի նոր ուժ՝ նրանց միացնելով կենսական մրցման և ընտրության (concurrence vitale et la selection) իր տեսությունը:

Շատ հետաքրքիր է, որ այս հանդուգն Հղացումը փոխ է առնված Անգլիայից: 1859-ին Դարվինը գրել էր իր հռչակավոր գիրքը Տեսակների ծագման վրա: Գերմանիան շուտով պիտի հարմարեցներ դրան

իր հանճարին: Դեռ 1863-ին Շլայխերը գործադրում է դարվինիզմը լեզվաբանության վրա: 1864-ին Ֆրից Մյուլլերը հրատարակում է իր մանիֆեստը՝ «Դարվինի համար ...»: Չորս տարի հետո լույս է տեսնում «Բնական ստեղծումը»: Հեկքելի հետ կազմակերպվում է գերմանական դարվինիզմը: Դա տեսությունը միայն չի ժողովրդականացնում: Նա նրան լրացնում է: Ընտրության և ժառանգականության օրենքով Դարվինը կամեցել էր բացատրել միայն անասնական կյանքի երևույթները: Հեկքելը տարածում է այս օրենքները մարդկության, ինչպես և բնության վրա: Երևում է մի սաղմ: Բջջին է, որի էվոլյուսիոնը ստեղծելու է աշխարհը, ամենից առաջ անգործարանավորը, հետո կյանքը, հետո միտքը: Այս հազարավոր դարերի մեջ, որ նայվածքը չի կարող չափել, որ երևակայությունը դժվարությամբ է պատկերացնում՝ կազմվում և մեծանում է տեսականների հսկայական ծառը՝ անթիվ և խճճված ճյուղերով, որի բարդությունը և կատարելությունը աճելուց չեն դադրում: Մարդը վերջինն է: Բայց եթե նա պսակում է հոյակապ բուսականությունը, նրա հետն էլ կապվում է: «Նա բնությունից վեր չէ. նա կազմում է բնության մի մաս»: Եվ այսպես, մինչդեռ իր հպարտությունը իրան կղզիացնում է մնացյալ ստեղծագործությունից, գիտությունը նրա աչքերի առջև է դնում իր նախնիքը՝ անձև սաղմը, la monaire, որից ինքն է դուրս եկել: Նա նորից գտնում է գործարանների, ինչպես և ձևերի էվոլյուսիոնը, անհատի ծագումը, ինչպես և տեսակի ընտանիքի, հոտի, համայնքի և պետության ծննդաբանությունը: Պատմությունը բնության երկարաձգությունն է միայն: Միևնույն զարգացման գործ՝ ինչպես կարող էր նա ենթարկված չլինել միևնույն օրենքին:

Բանաստեղծները կարողացան երգել տիեզերքի ներդաշնակությունը: Միայն մի բան պարզ է. տիեզերքն ընդհակառակն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անսահման փակ դաշտը, ուր մղվում է մի հավիտենական պայքար: Մի անողորմ պատերազմ է շնչում գոյության բոլոր աստիճանների և բոլոր կարգերի վրա: Եվ ամեն տեղ նա առաջ է բերում նման հետևանքներ: Անհատների նույն զանազանավորումը: «Պետք է ընդունել, որ ամեն տեղ միևնույն տեսակին պատկանող անհատները չունեն նույնպիսի նպաստավոր հաջողություններ (chances)»: Տեսակների մեջ նույն ընտրությունը (sélection): «Ժառանգականությունը հաստատում է, որ թե մարդկային և թե կենդանական հասարակությունների մեջ ո՛չ իրավունքները, ո՛չ պարտականությունները և ո՛չ էլ ինչքերը չեն կարող հավասար լինել...»: Անհավասար

րությունը ժողովուրդների օրենքն է: Ամենատեղիների նույն վերապրումը: Ապրելու իրավունք ունեն միայն նրանք, որոնք ամենից լավն են հարմարվել: Թույլերը համառոտվում են իրենք իրենցից և երկրի բնության մեջն է, որ նրանք անհետանան: «Երկաթե» (airain) օրենք, որին չպիտի կարողանան շարժել բանականությունը և մարդու կամքը: Ի՞նչ է այս բանականությունը և այս կամքը, եթե ոչ նյութի մի արտաթորությունը (effluve): Պատմության մեջ մոտաք գործելով իբրև տեր՝ բնությունը նրան հարկադրում է իր խստությունը և անհրաժեշտությունը: «Ամեն տեղ մենք կարող ենք անմիջական (efficientes) պատճառների, վախճանական պատճառների տեղը դնել անգիտակցական և ճակատագրական պատճառներ...»: Այլևս երկվություն չկա ո՛չ գոյության, ո՛չ էլ մտքի մեջ: Տիեզերքը միայն մի ամբողջություն է, մի անսահման մեքենականություն, որի գործառնությունը վերածվում է մի կույր, անդառնալի և շարունակական զարգացման:

Այս հղացումը «պետք է բանար մարդկային ոգու առջև անսահման առաջադիմության մի դարաշրջան...»: Մենք ունենք գոյության ավելի համեստ իրավունքներ: Բայց սա մի փաստ է, որ հակառակ իր հանդիպած ընդդիմադրության, ոչ մի վարդապետություն չունեցավ այնքան արագ և այնքան ընդհանուր մի ազդեցություն, հեգելիանիզմից հետո: Գերմանիան ցատկում էր մեկ ոստնումով բնագոյության գագաթներից՝ դրական գիտությունների ավելի միացած բնագավառում: Հակասությունը միայն երևութական էր: Իրապես, մի նոր ձևի տակ, գաղափարի բացարձակության տեղը դնելով ուժի բացարձակությունը՝ մտքերը նորից գտնում էին այն տարերքը, որ իրենց սիրելի էին:— մի հավասար ջանք՝ բռնելու համար մտքի և աշխարհի միությունը, մի օրենք՝ նման ներակայության (immanence) և զարգացման, անգիտակցության և անհրաժեշտության: Հեկքելը, նյութականացած հեգելիանիզմն էր: Դեռ ավելացնենք, որ բազմաթիվ կենսաբաններից հալածված, նոր վարդապետությունը, ինչպես և մյուսը պետք է ընդունելություն գտներ գրագետների, պետական մարդկանց և պատմաբանների մեջ: Նիցշեն նրան է պարտական կյանքի իր հռչակավոր սահմանավորումը: 1905-ին Հարտմանը նրանից խնդրեց պատմության մի ամբողջական տեսություն: Դա այսօր փռվում է հրապարակախոսների հոգվածների և պաշտոնական ճառերի մեջ: Հեգելիանիզմի հետ հաշտված դարվինիզմի վրա է, որ կազմակերպվել են արդի Գերմանիայի երկու մեծ քաղաքական փիլիսոփայությունները՝ մարքսիզմ և կայսերականություն:

Պատմութեան միևնույն հղացումը նրանց բերում է իրար մոտ: Ամեն պետութեան մեջ արտադրութեան միջոցների կամ հարստութեան միջոցների տեր մի դասակարգ ճակատագրականորեն մղվում է ճնշելու մյուսներին: Պետութեան մեջ «նա, որին երևում են ամենանպաստավոր արտաքին հանգամանքները, որի համար զորութեան պայմանները ներկայանում են հնարավոր ամենալավ ձևով, նա չի կարող տատանվել՝ ամենաուժեղը լինել կամենալու...: Իր առաջադիմութեան մեջ մի կայունութուն՝ կլինի հետադիմութուն...»: Այստեղ՝ դասակարգերի պայքարը, այնտեղ՝ ժողովուրդների պայքարը: Համենայն դեպս, միշտ և ամեն տեղ՝ պատերազմը:

Այսպես անցան Հեգելին: Հայտարարելով հանդերձ պետութեան բացարձակութունը՝ նա ընդունել էր, սակայն, իրավունքի տարերքը՝ ժողովուրդների մեջ: Դյուրաբեկ վերապահութուն, որ Թրայչքեն պիտի ջնջեր մի քանի խոսքով: Պետութունը պետք է ուժեղ լինի, և ուժեղ լինելու համար միայն ինքն իրան պարտական լինել: Մի դաշինք նա հարգում է, որքան որ նա շահ ունի դրան չխորտակելու: Իր շահը օրենք չունի: Հեգելը պատերազմի մեջ տեսնում էր մի անխուսափելի, անհրաժեշտ և օրինավոր կրիզիս, բայց՝ մի պատահար: Ահա նա կանգնած որպես կանոն: Դարձյալ Թրայչքեն է, որ հայտարարում է. «Մարդկության մեծ առաջադիմութունները միայն սուրով կարող են իրականանալ...: Անգամ քաղաքակրթված ժողովուրդների միջև պատերազմը մնում է նրա ձևը»: Պատասխանելով խաղաղասիրութեան՝ իր հերթին Շեոֆլեն գրում է 1900-ին իր՝ պատերազմի գիտական տեսութունը: «Աշխարհը, ինչպես որ գոյություն ունի, մի ներդաշնակություն չէ, այլ գոյակների մի անկարգ խաժամուժ, ենթարկված մի անխուսափելի պայքարի վտանգին...»: Պատերազմը ոչ դժբախտություն է, ոչ էլ պատիժ. նա մի բարիք է. ոչ թե միջոց, այլ նպատակ, ոչ թե բացառություն, այլ օրենք, «միակ ընթացքը՝ զարգացնելու համար առողջ կերպով Ընկերությունների միջազգային և ազգային վիճակը...»: Հեգելը պահանջում էր պատերազմի իրավունքի մի սահմանափակում, ընդունել էր միջազգային կանոնադրություններ, որոնք մեղմացնում են պատերազմը, հանձնարարում էր նվաճած երկրների մեջ անձնավորությանց և կյանքի հարգանքը: Բայց պատերազմը, որովհետև գերագույն օրենքն է, այլևս օրենք չկա նրա դեմ: Նա անողորմ պիտի լինի, ատելության պես անողորմ, որովհետև Լասսոնը ասում է՝ «քաղաքակրթության ձևերը իրար ատում են միայն»: Եվ, եթե ճիշտ է դեռ, որ թույլերը վերապրելու ոչ մի իրավունք չունեն, որ նրանց վերապրումն իսկ մի արգելք է տե-

սակի զարգացման, ինչու նրանց խնայել: Նրանց ոչնչացումը մտնում է պատմության նպատակի մեջ: Նվաճումը նույնքան օրինավոր է, որքան այն միջոցները, որ հատկացված են նվաճելու: Գթությունը միայն ինքնախաբեություն է: Եվ Բելգիան պիտի ցույց տա, թե Գերմանիան ինչ ձևով է ուզում գործնականացնել մարդկային ընտրությունը և ծառայել ժողովուրդների առաջադիմության:

Յեղ, զարգացում և կյանքի պայքար, մենք այստեղ բռնում ենք էական կտորները, պողպատե հյուսվածքը, որից դարբնվել է այս փիլիսոփայությունը: Այժմ տեսնենք նրա ամբողջությունը: Մի առանձին ազգ, «ամենից վերը»՝ տեսանելի կերպով ընտրված Աստուծուց և դրված մարդկության կատարին: Հարյուր միլիոն մարդիկ՝ խմբված իրենց երկրի, կամ ցրված ուրիշ երկրների մեջ: Նրանց միացնելու համար՝ մի կենտրոնացած կայսրություն, որ համախմբում է միևնույն օրենքի տակ, միևնույն իդեալի և ջանքի մեջ թե՛ երկրի, և թե՛ «ցրվածության» իր բոլոր որդիներին, նրանց պաշտպանելու համար՝ մի գորեղ նավատորմ և մի անզուգական բանակ: Այս «պողպատ» (tentaculaire) պետությունը սպառնում է վերջապես բոլոր հայրենիքներին, ողողում նրանց իր առևտրականներով, իր դոկտորներով, իր լրտեսներով և իր գինվորներով, այն հույսով որ նրանց հարկադրի իր օրենքը և մշակույթը — ահա նոր Գերմանիան, ինչպես որ մեզ ցույց են տալիս փաստերն ու վարդապետությունը: Իր հաղթանակն իսկ չպիտի լինի միայն իր գործը: Պատմությունը ասել է արդեն: Ահա կատարյալ ստեղծագործությունը, այն, որ մասնավոր պետությունների ավերակների վրա պիտի կառուցանե տիեզերականը, որ մի գիտական տիրապետության միության մեջ պիտի կազմակերպի և կանոնավորի կյանքը: Մարդկությունը պետք է միայն գլուխը ծռի: Մի ճակատագրական օրենք նրան դատապարտում է հնազանդվել իր երջանկության համար: Եվ ահա երկաթովն է, կրակովն է, որ Գերմանիան հավակնում է վերածնել աշխարհը, իր երազի լուսավորչության և իր կատաղած հպարտության գինովության մեջ:

II

Կայսրության քաղաքականության վրա գրած իր շոնդալից գրքի մեջ, իշխան Բյուլովը նկատում էր վերջերս, որ գերմանական միությունը Եվրոպայից չընդունվեց ուրախությամբ: Մենք հասկանում ենք այս զգացմունքը: Այն ժողովուրդները, որոնք այդպիսի վարդապետություններ են քարոզում, չառ անհարմար դրացիներ են:

Նրանց բարեկամությունից նվազ վախենալու չէ, քան նրանց վրեժխնդրությունից, և ոչ ոք չգիտի, թե նրանց փայփայանքները ինչ նենգություններ են ծածկում: Մի ախտանիշ ծանր էր: Անգամ Գերմանիայում Լամպրեխտի միտումը գերիշխում էր, հակառակ՝ մեքենականության այս փիլիսոփայության դեմ պատմությունը պաշտպանելու համար արված ջանքերին: Եվ Յրանսիայում, կես դարուց ի վեր, այս պատմական գիտություն ազդեցությունը ներս էր խուժել:

Ոմանք սքանչանում էին նրա վրա իր սպեկուլատիվ զորություն համար: Նույնիսկ Տենը չգրեց, որ Գերմանիան «օրենքների մի սիստեմի կերպարանափոխեց պատմությունը, որ փաստերի մի կույտ էր միայն»: Ոմանք ընդունում էին նրան իր մեթոդների համար: Մեր երիտասարդության մեջ մենք ճանաչեցինք այս վարակումը: Մի հրատարակություն

[Թերի է]

Թիֆլիս, 31 X 1916

Բնագիր: Ձեռագիր:

[Վարազդատ Տերոյան]

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Պատմություն, մեթոդ, տեսություն)

Լեզվաբանության, բանասիրության և գրականության բազմաթիվ ամբիոնների կողքին, 1911 թվականին Սորբոնի մեջ Հաստատվեց մի ամբիոն էլ՝ «Համեմատական գրականության» նվիրված: Պրոֆեսոր Պ. Բալդենսբերգեր, որին վստահեցավ Պարիզի Համալսարանի վարչությունը այդ բանախոսությունները, երկար տարիներ էր նվիրել նոր կազմակերպվող գրական-քննադատական այդ մասնագիտության ուսումնասիրության:

Մի փոքրիկ ակնարկ այդ մասին մեզ ցույց է տալիս, որ թեև առաջին անգամ Պարիզի մեջն է, որ Համալսարանական ուսման և ուսումնասիրության արժանի է Համարվում գրական մի նոր ճյուղ, բայց և այնպես դեռ 1850-ական թվականներից այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ էին կատարվել և այն էլ այնպիսի տաղանդավոր մշակների ձեռքով, որոնք մի քանի տասնյակ տարիների պետք ունեին սակայն, մինչև կարողանային գրական աշխարհին Հարկադրել իրենց ուսումնասիրությունները: Թե ինչքան դժվարություններ կան՝ Համալսարանական մի նոր ամբիոն Հաստատելու հետ կապված, պարզ երևում է այն հանգամանքից, որ ընկերաբանությունը (սոցիոլոգիա) չնայած որ մոտավորապես երեք քառորդ դարի գիտական մի բեղմնավոր անցյալ ունի իր ետևը, Կոնտի և Սպենսերի նման հսկաներ, եթե նույնիսկ նկատի չառնենք Փրանսիական ընկերաբանական նոր դպրոցը՝ Դյուրբհեյմի գլխավորությամբ, այնուամենայնիվ երկրորդական, գավառական Համալսարանների մեջ միայն կարողացել է ընկերաբանությունը մի սեփական աթոռ ունենալ, մինչդեռ մեծերը և մեծամասնությունը Համառորեն մերժում են նրան ինքնուրույն տեղ տալ՝ գտնելով, որ նա դեռ շատ պետք ունի առանձին և ինքնուրույն գիտություն լինելու համար:

Այս տեսակետից Համեմատական գրականությունը շատ ավելի բախտավոր եղավ: Նա չունեւ, անշուշտ, նույնքան մեծ Հավակնություններ, որքան ընկերաբանությունը, գիտության մեջ մի հիմնական հեղաշրջում մտցնելու, բայց և այնպես շատ հասկանալի է, որ Վիեննայի և Բեռլինի Համալսարանները երկար ժամանակ է մտադրվել են մի ամբիոն նվիրել դրան, և, սակայն, մինչև 1914 թվականը այդ դեռ

չէր հաջողվում: Շատ հասկանալի է, որովհետև մի՞թե հնարավոր է ուսումնասիրության մի նոր դաշտ, կամ մի նոր գործիք մեթոդ գտնել այնտեղ, ուր մարդկային ոգին, իր ինքնագիտակցության առաջին քայլերից սկսած, քաղաքակրթության առաջին մտամարզանքներից սկսած, այնքան եռանդով և ոգևորությամբ աշխատել է, որոնել և ուսումնասիրել: Եվ, սակայն, ոչ միայն հնարավոր, այլև անհրաժեշտ համարվեց այդ, Սորբոնի մեջ, մի քանի տեսակետներով, որոնցից միայն առարկայի պատմության վերաբերմամբ եղածները կարող են այստեղ օգտակար լինել:

Գիտությունների մեջ «Համեմատական»-ը շատ սովորական է երկար ժամանակներից ի վեր: Համեմատական անդամազննություն, համեմատական քերականություն և լեզվաբանություն շատ սովորական առարկաներ են: Այս վերջին երկուքը մանավանդ, պետք է անպատճառ մի օր մեզ առաջնորդեին դեպի համեմատական գրականությունը, երբ պատահականությունը կամ խոհականությունը հարկադրեին մեզ, բառերի և լեզվական ձևերի կյանքն ու պատմությունը ուսումնասիրելուց հետո, ուսումնասիրել նաև գաղափարների կյանքն ու պատմությունը: Որովհետև, իսկապես որ, գաղափարներն էլ ունենին իրենց կյանքն ու պատմությունը, ինչպես ամեն բան: Միայն թե դրա համար լեզվաբանը պետք է մի քիչ բանաստեղծ էլ լինի, կամ ավելի ճիշտ, մի քիչ էլ փիլիսոփա, որպեսզի չոր փաստերի և տվյալների ուսումնասիրությունից կարողանա մի քիչ էլ վայելիք նյութ հանել, կամ մարդկային ոգու ստեղծագործության և ճանաչողության աղբյուրները որոնել ու նորմաներ-օրենքները դնել: Այդ փիլիսոփայական հակումը պետք է ավելացնել նաև 1850-ական թվականներից, նույնիսկ շատ ավելի առաջ՝ արթնացած մեծ հետաքրքրությունը դեպի Արևելքն ու արևելյան ստեղծագործությունները՝ պարզելու համար է. Ռինանսի, Մաքս Մյուլլերի և Գաստոն Պարիսի կատարած աշխատանքների հիմունքը: Բանասեր և լեզվաբան, վերջին երկուքը մանավանդ, հարված հարվածի վրա, համեմատաբար կարճ ժամանակում, այնքան բեղմնավոր հորիզոններ բաց արին, մեկը Օքսֆորտի մեջ, մյուսը Պարիզում, համաշխարհային գրականության պատմության մեջ, որ առանց երկար տատանվելու ամենքի համար էլ պարզ դարձավ, թե ի՞նչ կարելի է անել և ի՞նչ ստանալ: Եվրոպական գրականությունը նրանց ուսումնասիրության առջև շատ գաղտնիքներ սկսեց մատնել: Արևելքը դարեր անընդհատ հեղեղել էր Եվրոպան իր գաղափարներով, իր գրականությամբ, և ոչ ոք այդ մասին որևէ կասկած չէր ունեցել: Ըստ երևույթին, Եվրոպան դուրս էր գալիս, մի ան-

պատշաճ բառով, բանագող Արևելքի հանդեպ՝ վերցնելով նրանից, ինչ որ իրեն չէր պատկանում և հազար ու մի ձևերով, իբրև յուր սեփական ստեղծագործություն ներկայացնելով:

Ուրեմն, Արևելքի ճանաչողությունը և փիլիսոփայական վերաբերմունքը դեպի գրականությունը, այն գլխավոր հիմունքներն են, որոնք անհրաժեշտ պետք է կացուցանեն մի նոր տեսակետ գտնել նոր տրված հարցերին մոտենալու համար, մի նոր բարձունք փնտրել՝ այլ հորիզոններ տեսնելու համար: Իսկապես ոչ թե նոր նյութ էր գտնում նոր առարկայի կազմակերպության համար, այլ հին նյութերի մի նոր բաղակցություն անհրաժեշտ էր դառնում մի շարք նոր հարցերի պատասխան տալու համար:

Որչափ որ հնարավոր եղել է հետևել հայերեն հրատարակություններին, ես համարյա թե ոչ մի բան չեմ տեսել համեմատական գրականության մասին գրված: Մյուս կողմից, այս մասնագիտությունն էլ դեռ այնպես ուժեղ կազմակերպություն չունի. դեռ մի մեթոդական և նյութական ամբողջություն ներկայացնող տեսություն մե և հիմունքներով հրապարակի վրա դրված չէ, բացի զանազան մենագրություններից, որպեսզի կարելի լիներ պարզ ու հստակ նրա ամբողջ ծավալն ու տարողությունն առաջադրել այստեղ: Մի մեծ դժվարություն էլ, եղած մենագրությունների համարյա թե կատարյալ բացակայությունն է: Այնուամենայնիվ ներկա մտավորական շարժումների մեջ հետաքրքրության ամենամեծ տեղ բռնող գրականության համար գուցե կարելի լինի ցույց տալ այն բեղմնավոր ճանապարհը, որով ընթանում է համեմատական գրականությունը, նրա որոնումների դաշտը, կիրարկված մեթոդները, նրանից եղած սպասելիքները և օգուտները, նրա տեղը մի խոսքով, գրական քննադատության պատմության մեջ և վերջապես այն օգուտները, որ կարող է ստանալ գրականությունն ընդհանրապես և հայ գրականությունը մասնավորապես համեմատական գրականությունից:

II

Անհրաժեշտ է մի սկզբնական սահմանավորում տալ՝ համեմատական գրականության, մեթոդի մասին ասելիքները պարզ դարձնելու և այդ սահմանավորման աստիճանական լայնությունը և ճշգրտաբանությունը իր ամբողջ տարողությամբ երևան բերելու համար:

Ամենից առաջ պետք է փարատել այն կարծիքը, որ կարող է տալ «համեմատական գրականություն» անունը, թե դա գրական մի տեսակի, կամ սեռի համեմատությունը չէ մի ուրիշ տեսակի կամ սեռի

Հետ: Դա նույնպես համեմատությունը չէ Հին և նոր գրականությունների, երկու կամ ավելի ազգերի գրականությունների ու ընդհանրապես ամբողջ մի գրականություն ամբողջ մի գրականության Հետ, ինչպես որ անում են հաճախ «որոշելու» համար այս կամ այն գրականության տիպը, նկարագրի, հատկությունները, առավելությունները և տարբերությունները:

Համեմատական գրականությունը գրականության մեջ գոյություն ունեցող գաղափարների և բնաբանների վերլուծական համադրական և համեմատական պատմությունն է, ժամանակից և տարածությունից անկախ:

Այս սահմանափորումը վերջնական լինելու ոչ մի հավանություն չունի, ինչպես առհասարակ բոլոր սահմանափորումները: Բայց նոր կազմակերպվող մասնագիտության համար առժամանակյա անհրաժեշտություն է: Դրա մեջն իսկ գտնվում է գործության, իր մեթոդը, ինչպես միշտ, այնքան սերտորեն ձուլված առարկայի հետ, գործիքն արտադրության հետ, ստեղծողն ստեղծագործության հետ:

Ոչ թե ընդհանուր, այլ մի փոքր ազգի գրականության չափավոր ծանոթությունն իսկ անհրաժեշտաբար երևան պետք է բերե նույն տեսակի բնաբաններ և գաղափարներ, որոնք զանազան ձևերով, ժամանակներում և տեղերում երգվել, պատմվել, նկարագրվել և ներկայացվել են: Եթե այդ գրականությունն անցել է այն շրջանը, ուր նույնատեսակ բնաբանների մշակումը ընդօրինակություն կամ «բանագոյություն» է հայտարարվում, այն ժամանակ գրական քննադատների մեջ պետք է անպատճառ ջերմ հետաքրքրություն արթնանա բնաբանների տարբերությունը գտնելուց հետո, գտնել նաև տարբերությունների բնաբանը, կամ, որ նույն է, գտնել այն աղբյուրը և ազդեցությունների այն ճանապարհը, որ հստակ ջրին բազմաթիվ ձևակերտումներ, գունավորումներ և փոփոխություններ է տալիս առվի եզերքին և առվակների մեջ:

Հենց մեթոդի մեջն էլ գտնվում է գլխավոր պատճառներից մեկը, որով գրականության ուսումնասիրությունը դառնում է «համեմատական»: Փորձառական գիտությունների և բնապատմության այն մեծ զարկը, որ տվեց Դարվինն այդ գիտություններին, ցույց է տալիս, որ շատ պակասավոր է յուրաքանչյուր փորձը, որ նաև համեմատական չէ: Նմանների կապակցությունը և աննմանների տարբերումը անմիջապես աչքի է զարնում, հենց որ բնության մեջ գոյություն

ունեցող երևույթների ամբողջությունն ենք քննում¹։ Համեմատությունը նախապատրաստում է ամբողջության ըմբռնումը և համադրությունը, մյուս կողմից էլ լրացնում է բազմաթիվ պակասություններ տեսության միատարրության մեջ ու հնարավորություն տալիս գործադրության դնել և դրանով ստուգել այն մի շարք սկզբունքները, որոնց կարող ենք եզրակացություն անվանել։ Բացի այդ, փորձառական գիտությունների մեջ համեմատական մեթոդը պահանջ է դառնում այն ժամանակ, երբ սոսկ նկարագրություններին, նմանություններ և տարբերություններ գտնելուց հետո անհրաժեշտ է դառնում բացատրություններ տալ, մեկնել, պատճառները որոնել։ Համեմատական մեթոդը այնքան չկարողացավ օգնել փորձառական գիտություններին, պատճառաբանության որոնման տեսակետից։ Բայց գրականության պատմության և ուսումնասիրության մեջ համեմատական մեթոդը ձգտում է դառնալ միակը, որով կարելի է գրական հարցերին մոտենալ գիտականորեն, գրականության մեջն էլ փորձ կատարել, և որ ամենից գլխավորն է, ու համարյա թե միայն այստեղ բեղմնավոր է դառնում, համեմատական մեթոդը մեզ թույլ է տալիս ծագման և զարգացման պատճառների ուսումնասիրությունը գրականության բազմաթիվ բնաբանների, գաղափարների և առեղծվածների վերաբերմամբ։

Բնական է, որ քիչ տարբերությամբ, համեմատությունը այստեղն էլ նույնը պիտի լինի, ինչ որ մյուս գիտություններ մեջ։ Համեմատությունը կարող է լինել անհատական և ընդհանրական²։ Տրամաբանական այս հարցերը շատ ժամանակի կարիք ունեն, անկասկած, վերջնական ձևակերպումն ստանալու համար, բայց աշխատանքների ներկա վիճակն այնուամենայնիվ թույլ է տալիս կանխատեսելու, որ համեմատական գրականության մեջ անհատական համեմատություն պետք է լինի ոչ թե անհատների համեմատությունը, այլ մի առանձնացած, կղզիացած բնաբանի կամ գրական խնդրի ուսումնասիրություն, իր բաղկացուցիչ տարրերի ամեն տեսակ արտահայտությունների համեմատությամբ։ Իսկ ընդհանրական համեմատությունը պետք է լինի անհատական համեմատությունների եզրակացությունները, կամ հարակից, բայց տարբեր խնդիրների համեմատությունը տիեզերական, կամ ընդհանուր մարդկային ծավալով։ Անհատական համեմատությունը կարող է լինել մի որևէ ազգի գրականության մեջ գո-

¹ W. W u n d t. Logik II, էր. 361. Stuttgart, 1907.

² Նույն էր. 364:

յությունն ունեցող գրական մի բնաբանի համեմատությունը՝ արտահայտության իր բոլոր ձևերի մեջ: Ընդհանրական համեմատությունը կարող է լինել մի որոշ տարրի գրական մտահղացումը՝ տարածությունից անկախ, դարձյալ մի գրական բնաբանի մասին: Այս վերջինը կարող է լինել նաև ժամանակից անկախ, կամ նաև, ոչ թե սոսկ մի պրոբլեմի, այլև մի ուղղության, գրական միեւնոյն տրամադրության համեմատությունը զանազան ժամանակներում և երկրներում: Բազադրությունների բազմաթիվ հնարավորություններ կան, ինչպես և երկու մեթոդների թափանցողությունը՝ մեկը մյուսի մեջ: Էականն այն է, որ եթե այդ երկուսի տարբերությունը խիստ կերպով կարելի չլինի պահպանել ամեն տեղ, այնուամենայնիվ, ծավալի վերաբերմամբ պիտի մնա միշտ այդ տարբերությունը: Բնագիտությունների մեջ համեմատաբար ավելի հեշտ է երկու մեթոդների տարբերությունը: Ինչպես Վ. Վոլնդը բացատրում է մի օրինակով, անհատական համեմատությունն է, երբ անասնազննության (Zootomie) մեջ որոնում ենք կենդանական թագավորության յուրաքանչյուր տեսակի կամ ընտանիքի անդամազննական կատարյալ տիպը կառուցանելու՝ ընտրելով յուրաքանչյուրից հատկանշական անհատները: Ընդհակառակն, ընդհանրական համեմատությունն է, երբ համեմատական անդամազննության մեջ որոնում ենք միեւնոյն գործարանի աստիճանական զարգացումը ամբողջ կենդանական թագավորության մեջ³: Առաջին դեպքում համեմատությունը մեզ տալիս է «կատարյալ տիպը» բազմաթիվ նման երևույթների մեջ: Երկրորդ դեպքում համեմատությունը մեզ տալիս է միեւնոյն երևույթի «ամբողջական տիպը»՝ իր հնարավոր և իրական բոլոր ձևափոխությունների մեջ:

Դժվար է ասել, թե գրականության մեջ համեմատությունը պիտի ընթանա այդ մեթոդով: Սակայն պարզ է, որ մեծ տարբերություն կա հետևյալ երկու մեթոդների մեջ: Անհիշատակ ժամանակներից ի վեր Արգոնավորդների կյանքից մի դրվագ է մնացել, Մեդեա, որ զբաղեցրել է բոլոր դարերի գրականությունները: Ավելի քան ութսուն ողբերգություններ կան գրված նրա վրա. ավելի քան երկու հարյուր հեղինակներ աշխատել են գրական զանազան տեսակներով: Եթե մի աշխատություն, որ կատարե այդ բոլորի համեմատությունը և իր եզրակացությունները հանի, որից տեսնում ենք, չատ օգտակար դիտողությունների կողքին, նաև թե լավագույն գործը Եվրիպիդեսն է տվել դասական աշխարհում, իսկ նորից է. Լըգուվեն՝ Ֆրանսիայում,

³ Նույն եր. 366:

և Ֆ. Գրիլպարցեր՝ Գերմանիայում⁴, այն ժամանակ մենք պետք է մի տարբերություն գնենք դրա և այն մեթոդի մեջ, որ որոնում է, օրինակի համար, վարդի մասին եղած գրական մտահղացումը ամեն ժամանակի և տարածությունների համար, կամ, որպեսզի հոգեբանական գործարանի ամբողջական զարգացման մասին կարողանանք խոսել, եթե կարելի լինի որոնել կնոջական սիրո աստիճանական զարգացումը բոլոր գրականությունների մեջ: Պարզ է, որ առաջին դեպքում, երևույթի անհատականությունը շատ ավելի էական է, քան երկրորդ դեպքում, որտեղ մենք գործ ունենք ընդհանուր մարդկային հոգեբանական և գեղարվեստական մի խնդրի հետ: Ժամանակն ու նյութի մշակումը պիտի վճռեն, անշուշտ, վերջիվերջո մեթոդաբանական տարբերությունները՝ ավելի ճշտաբանություն, ավելի գիտություն դնելու համար գրականության ուսումնասիրության մեջ:

III

Մեծ համարձակություն է, անշուշտ, փորձել համեմատական գրականության տեսությունը տալ այն ժամանակ, երբ դեռ կազմակերպման շրջանի մեջն է նա: Ինչ որ այսպիսի դեպքերում կարելի է տալ, լինելու են միայն «նյութեր տեսության համար»:

Տեսության մասին, ինչպես վերևումն արվեց, այժմ էլ ծննդաբանական ընթացքով պետք է անել: Արևելքի ուսումնասիրությունը և փրիսոփայական բացատրությունը գրականության մեջ անհրաժեշտ դարձրին համեմատությունը: Համեմատությունից առաջ եկած առեղծվածների հարցադրությունը կամ նկարագրությունը, ինչպես և պատճառականությունը կամ բացատրությունը կազմելու են այն առանցքը, որի շուրջ պտտվելու է համեմատական գրականությունը:

Դեռ 1840 թվականից առաջ մի երիտասարդ և վաղամեռիկ գրականագետ՝ Լ. Դելոնշան⁵, նկատել էր, որ Եվրոպայում գոյություն ունեցող առակների մեծ մասը Հնդկաստանից են գաղթել: Արևելքն է, որ առաջինն որդեգրել է գրական այս ձևը՝ «օգտակար մի խրատ ծածկել այլաբանական շղարշով», այսինքն առակը:

Ավելի ճիշտ հարցադրություն է կատարում Գաստոն Պարիս, որ իրավամբ կարող է համարվել համեմատական գրականության հիմնադիրներից մեկը: Ամենից շատ աչքը հարվածող խնդիրը աղբյուրի խնդիրն է: Մի փոքրիկ համեմատություն, մի քանի ժողովուրդների

⁴ L. Malinger. Médée, étude de litt. comparée, Paris.

⁵ L o i s e l e u r D e s l o n g c h a m p s, Essai sur les fables indiens.

և դարերի գրականության մեջ, մեզ ցույց է տալիս նույն տեսակի գաղափարներ և բնաբաններ: Արդ, հարց է ծագում, ո՞ւր և ե՞րբ կատարվեց առաջին մտահղացումը միևնույն գրական նյութի: Այս հարցը մեզ տանում է խիստ բարդ երևույթների քննության: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես անհատականությունը գոյություն է ունի, կամ կազմված է արտանհատական բազմաթիվ տարրերից: Դեռ միջնադարում, երբ հարաբերությունները այնքան պատահական էին և կղզիացումն ու անհատացումն այնքան հնարավոր, դեռ այդ ժամանակ մենք տեսնում ենք, որ Փրանսիական ժողովրդական երգերը, հեքիաթներն ու առակները շատ քիչ հարազատ և բնածին են մայր երկրին, որ օտարամուտ հյուրեր եկել տեղավորվել, կատաղի պայքար են մղել բնիկների հետ, հաճախ հաղթել, երբեմն պարտվել, այնուամենայնիվ տեղավորվել են նոր հայրենիքում⁶: Դասական հնությունը, քրիստոնեությունը, կելտական ավանդությունները և հնդկական գրքերը, ահա այն աղբյուրները, որոնցից Փրանսիական միջնադարը ներշնչվել է և կազմել իր գրականությունը: Մի ազգի գրականության համար համեմատական գրականությունը ավելի մեծ ծառայություն է կարող անել, քան որոնելով բոլոր աղբյուրները՝ ցույց տալ այն ստեղծագործությունները, որոնք ինքնածին և բնածին են Մայր-Հողին: Այդպես միայն գրականությունը կլինի այդ ժողովրդի համար՝ մի կտոր հողի նրա հոգուց, մի կաթիլ արյուն նրա արյունից:

Գ. Պարիս հետևում է այն քարավանին, որ կտրել է Գանգեսից մինչև Սեն իր ճանապարհը: Երկար ժամանակ պարսիկներին և արաբներին էին վերագրվում, ինչ նրանք միայն փոխադրել էին⁷: Բայց ելակետից վերադառնալով կրոնիկների վրա՝ մենք հասնում ենք բուդդայականության հայրենիքը, ուր գրական այդ ստեղծագործությունները գերազանցապես բարոյական են՝ առանց վարդապետական և միստիք լինելու: Արեքսանդր Մակեդոնացու հիմնած Փոքր-Ասիական հունական կայսրությունները միջնորդի դեր են կատարել Հնդկաստանի և Հունաստանի մեջ՝ մեկից մյուսին տանելով ներշնչումներ և ազդեցություններ: Այսպես է, որ Եզոպոսը շատ է հնդկական, ինչպես և շատ հունական ողբերգություն կա հնդկական ստեղծագործությունների մեջ:

Իրենց ճամփորդության պատմությունից ավելի հետաքրքիր են այն ձևափոխությունները, հարմարումները և առհասարակ փոփո-

⁶ Gaston Paris, Les contes orientaux dans la litt. fr. au moyen-âge.

⁷ Նույն եր. 7:

խոսելով խոսելու մասին, որ կրել են նոր միջավայրի մեջ հին մտքերը: Հնդիկների մտքերն ու մտածողության ձևերը տուփերի և արկղերի նման են՝ անսահմանորեն իրար մեջ գրված, հետզհետե ավելի փոքրիկ և ավելի թանկագին և վերջիվերջո բոլորովին դատարկ: Իրենց ելակետում նրանք դառնում են շղթաներ՝ ավելի կամ պակաս բարդ կառուցվածքով: Այստեղ նրանք կորցնում են իրենց բարոյագիտական նշանակությունը, և իրենց կառուցվածքի տրամաբանությունը խորտակվում է⁸: Այստեղ նրանք հարմարվում են մի ժողովրդի բարքերին, որ ոչ հեղափոխություն է ճանաչում, ոչ կաստա, ոչ բազմակցություն, ոչ էլ կրոնական բարդ ծեսեր: Եվ վերջապես անհասկացողությունը, մոռացումը և քմահաճույքը մեծ դեր են կատարում նոր դարձնելու հին ստեղծագործությունները: Բայց նրանք դեռ ապահով չեն. ոչ մի ստեղծագործություն և մտահղացում վստահ չէ, թե մի օր չի «խմբագրվելու» ինքն: Երևի շատ քչերը ունեցել են փորձը, թե ստեղծագործության դահլիճը միայն այդ «խմբագրացավ» է: Ահա այն ազդեցությունները, որոնց կարող է ենթարկվել մի ստեղծագործություն, որ գաղթում է, փոխում է իր հայրենիքը: Նոր հայրենիքում նրանք դառնում են նոր ազդեցությունների աղբյուր, օրինակ, Ֆրանսիայում հնդկական ստեղծագործությունները կանանց արհամարհանքն են մտցրել, ուր գերազանցապես աճել էր ասպետական կնահաճությունը⁹:

Համեմատական գրականությունը չի կարող, իհարկե, բավականապես ճանապարհի երկու ծայրերի ուսումնասիրությամբ: Պետք է քայլ առ քայլ կտրել ճանապարհը և երկար հանգստանալ կայարաններում, այդտեղ պետք է տեսնել, թե յուրաքանչյուր միջավայրը ինչպիսի ազդեցություն է թողել գաղթող գաղափարների վրա. յուրաքանչյուր ազգ, յուրաքանչյուր հեղինակը ինչպես է ըմբռնել և արտահայտել նոր հյուրերին: Պետք է ուսումնասիրել նաև փոխադարձաբար սրանց ազդեցությունը յուրաքանչյուր միջավայրի, ազգի և հեղինակի վրա: Փոխազդեցությունների և իրերաթափանցողության այս բարդ մեքենականության ուսումնասիրելը չի կարող նյութ լինել ուրիշ որևէ տեսակ մասնագիտության, քան թե համեմատական գրականության:

Գրական գաղափարների և բնաբանների աղբյուրը, ազդեցությունները և ձևափոխությունները պետք է ուսումնասիրել ոչ միայն այսպիսի ընդարձակ ծավալով, այլ նեղ շրջանների մեջ անգամ:

⁸ Նույն տեղում, եր. 12:

⁹ Նույն տեղում, եր. 22:

Ֆրանսիական «Վարդի ռոմանը» Համեմատական գրականության մի անսահման նյութ է: Երկու հեղինակ XIII և XIV դարերում կազմակերպել են այդ բանաստեղծությունը, որ ունի 22000 տող: Բայց հետագայում սիրո այդ այլաբանությունն ունենում է անթիվ նմանվողներ գրական բոլոր ճյուղերի մեջ¹⁰: Հետաքրքիր հոգեբանական երևույթների ականատես կլինենք, եթե մանրամասն քննության ենթարկենք յուրաքանչյուր գործի և հեղինակի մտահղացումը և արտահայտությունը: Դրանց համեմատությունը ցույց պիտի տա միայն լավն ու թույլը, այլև թե ինչո՞ւ համար մեկը լավ է, մի ուրիշը՝ թույլ գործ:

Հայտնի է, որ Աստվածաշնչի «Ջրհեղեղը» ասորա-բաբելական կամ քաղդեական մի առասպել է¹¹, որ այնքան հրեացել և քրիստոնեացել է: Նախքան այդ, բաբելական կայսրության, Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդներն ունեցել են այդ առասպելը, որի հիմքը գուցե «չարի կործանումը ամեն բանի կործանումով» գաղափարն է, մի տեսակ ինքնասպանություն, որ սակայն, ժողովրդական երևակայությունն է կատարում: Համեմատական գրականությունը այս բնաբանի ուսումնասիրությունից կարող է հանել ոչ միայն այն եզրակացությունները, որ մյուս գաղափարների համար ասվեց, այլև, թե այս գաղափարն ամենից առաջ ինչպիսի մտահղացում, ինչպիսի ծագում և աղբյուր է ունեցել, մի բան, որ կարող է իրականություն, ստուգություն և արդարացում տալ նրան կամ մերժել:

Խիստ գրավիչ է եղել բազմաթիվ հեղինակների համար նաև ժանդ՝ Արկը՝ Ֆրանսիական հերոսուհին. անթիվ բանաստեղծություններ, քերթվածներ և շատ գրամաներ նվիրված են նրան: Համեմատական գրականությունը նրա աղբյուրը, պատմական իրականությունը գտնելուց հետո, պետք է ոչ միայն հեղինակների հոգու և երևակայության կենսագրությունը տա, այլև գծե այն սահմանները, ուր իրական մի փաստ կարող է թափառել՝ գրական և գեղարվեստական մնայով, և որից դուրս նա գաղարում է ստեղծագործություն լինելուց:

Ամեն ազգ և ամեն գրականություն ունի իր ժողովրդական վեպը, իր դյուցազնաշխարհը: Համեմատական գրականության մի բեղմնավոր դաշտ է ներկայացնում ոչ միայն «Սասունցի Դավիթը» իր բոլոր փոփոխականների հետ, այլև բոլոր գրականությունների, ժողովրդա-

¹⁰ Encyclopédie Larousse. "Roman de la Rose".

¹¹ Jules Oppert. Le poème chaldéen du deluge. Paris, 1885.

կան վեպերի ուսումնասիրությունը լինելու է ապահովաբար լավագույն ճանաչողությունը ժողովուրդների հոգեկան առանձնահատկությունների, պատմական և ընկերային միջավայրի, ստեղծագործական և գեղեցկագիտական կարողությունների:

Համարյա բոլոր ժողովուրդներն էլ ունեն «Ջրադացպանի, իր որդու և էջի» առակը: Շատ է հայտնի, որպեսզի այստեղ պատմվի: Հասարակաց կարծիքն արհամարհելը նրա հիմքն է և նշանը նրա բուդդայական ծագման¹²: Բայց ամեն տեղ այդ առակը ենթարկվել է ամեն տեսակ փոփոխությունների, երբեմն հայրն է ամենից առաջ նստած էջի վրա, երբեմն որդին, երբեմն առակը սկսվում է հոր, որդու և էջի խելոք և ընկերաբար ճամփորդությամբ, երբեմն հայրն էլ, որդին էլ սկսում են «ամենամեծ անարդարությունը» էջի հանդեպ և այսպես անվերջ: Այս երեք տարրերը, հայրը, որդին և էջը, ինչպես և ճանապարհը ու հասարակությունը կազմում են հինգ գործոններ, որոնցից կարելի է անթիվ բաղադրություններ կազմել: Ու ժողովուրդների ստեղծագործական երևակայությունը ոչ մի տեղ էլ կանգ չի առել՝ կատարելու այդ բաղադրությունները: Համեմատական գրականությունն է մնում այդ բոլորից հանել գեղարվեստական և բարոյագիտական լավագույն կառուցվածքը, ինչպես և օրենքը՝ նման մտահղացումների գրական գեղարվեստական կազմակերպության:

Այս օրինակները որոշ չափով տվին տեսությունն և կարագրությունը: Սակայն եզրակացությունը և բացատրությունը մնում են դեռ:

IV

Ինչպես ամեն տեղ, համեմատական գրականության մեջն էլ բացատրությունը անսահման դժվարությունների առջև է կանգնած: Գրական գաղափարների ծագման և զարգացման պատճառականությունը իր մեջն ունի առհասարակ պատճառականության բոլոր անկարելիությունները: Հետևելով ոչ այնքան լուծման, որքան հարցադրության պահանջին և դրանից բխող մի շարք գեղարվեստական-գործնական հարցերի արծարծման՝ կարելի է որոշ դրական եզրակացություններ հանել:

Գեղարվեստական ստեղծագործությունն ունի, անշուշտ, իր հայրենիքը, գուցե մարդուց դուրս, ուր իդեալ ձևերի կյանքն է թագավորում: Աշխարհի գեղարվեստական ըմբռնումը, սակայն, իր արտահայտությունների մեջ ցույց է տալիս մարդուն ներակա (immanent) ու-

¹² Gaston Pâris. Les contes. etc. S. 18.

ժերի ներկայությունը. այսինքն մտադանցական (transcendentale) իրականությունը, որ գտնվում է իդեալ ձևերի հայրենիքում, արտահայտություն մի հնարավորություն միայն ունի – մարդուն ներակա կարողությունների կամ ընդունակությունների կիրառումը: Այս երկու տարրերը ֆունկցիոնալ հարաբերության մեջ են իրար հետ, այնպես որ, ինչ որ ըստ երևույթին սոսկ անհատական է և ժամանակավոր, այդպես միայն կարող է լինել ընդհանուր մարդկային և հավիտենական: Լավ կանենք գաղափարների ծնունդը գտնելու և նրանց ոտների տեղը հաշվելու: Այդ անվերջ աշխատանքները մեզ ավելի ու ավելի պիտի համոզեն, որ գաղափարների հայրենիքը, հայրենիքի գաղափար չունի երկրի վրա, որ Հնդկաստանում ծնվածը կարող է միաժամանակ Սենի փերին էլ ծնվել, որ գաղափարները մարմնանում են՝ առանց ճանապարհների կտրելու: Պ. Ա. Ջոպանյան առաջինն գտել է, որ Նահապետ Քուչակի «Ես ձագ ծիծեռնակ պիտեի»-ն բառացի նման է Հ. Հայնեի «Ich stehe auf des Berges Spitze»-ին: Անկարելի է ասել, որ Հայնեն ծանոթ էր Քուչակին, որովհետև Հայ գրականությունը նույնիսկ Հայնեի մահից հետո է ծանոթացել Քուչակին: Անկարելի է հաստատել նույնպես, որ մի ընդհանուր աղբյուր կա երկուքին համար, որիցն օգտվել են երկուքն էլ, իրարից անկախ: Ժողովրդական բանաստեղծությունն է, ճիշտ է, երկուքի էլ աղբյուրը, բայց անկարելի է փորձնական մի կապ գտնել գերմանական և Հայ ժողովրդական բանաստեղծության մեջ: Փորձնական կապի բացակայությունը, սակայն, չի հերքում արտափորձական կապերի ներկայությունը: Բանաստեղծությունը մարդու կամ ժողովրդի ամենախորը, հոգեկան ներքին կյանքի ապրումներից մեկն է, նա չի կարող փոխադրվել, ճամբորդել, նա մի տեղում, կամ մի մարդու մեջ, կամ կա, կամ չկա, և եթե կա, այդ էլ ոչ այնքան շնորհիվ անդրադարձող մտածողության, որքան անգիտակից հոգեկան ուժերի գործունեություն: Արդ, անգիտակցականը մարդու գիտակցության մեջ ցույց է տալիս անանձնավոր և արտանհատական գոյությունների անձնավորումը և անհատացումը:

Հայտնի է, թե ամենասկզբնական ժողովուրդների հոգեկան կյանքն ամբողջ եղել է կրոնական: Շրջապատի հասարակությունն է, որ մարդուն տալիս է իր կենսա և աշխարհահայացքը: Այդ ուժածին և ամենածին աղբյուրը այնքան արտաքին չէ, որքան ներքին՝ հոգեկան՝ անհատական: Արտաքին աշխարհը այն չափով գոյություն ունի, որքան համապատասխանում է ներքին մի գրգռի: Թեև նախնական մարդու կոպիտ նյութապաշտությունը ներքին ոչ մի բան չի տես-

նում, բայց նրա հոգեկան բոլոր արտահայտությունները ցույց են տալիս նրա մեջ նիրհոդ երկվությունը, նրա էություն երկարմատյան հիմունքը, որի անհասկացողությունը ոչնչացնում է անհատականությունը և հրապարակի վրա դնում մի անանձնավոր անհատ, մի տխեղծ արարած: Ուրեմն, մարդու հոգեկան ստեղծագործությունների աղբյուրը ունի երեութական անհատականություն և իրական արտահայտականություն: Ժողովուրդը չի ճանաչում ժողովրդական երգը, գրականությունն է, որ այդ տարբերությունը դրել է: Ժողովուրդը երգը կապում է միշտ մի երգչի հետ, անգամ եթե երգիչը ուրիշիցն է վերցրել: Նրա նյութապաշտ տեսողությունը ամենայն ինչ է դարձնում սոսկ ոչնչությունը, հեղինակ է դարձնում թուրթուր:

Սակայն ժամանակով և տարածությամբ բաժանված հեղինակները և ժողովուրդները պետք է մի կապ ունենան, մի աղբյուր, որից խմում են նրանք, տարբեր գույն ստանում, բայց վերլուծության տակ մերկանում և նույնանում են: Ստեղծագործությունը կամ անկարելիություն է, կամ մարդու մեջ նիրհոդ այդ կրոնական ընկերային երկարմատեան ուժերի արտահայտությունն է: Այս տեսակետից, ինչքան որ մի ժողովուրդ բանաստեղծական և գրական շատ գաղափարներ ունենա անվերածելի, ինքնաձին և բնածին, որոնք, սակայն, առանց փոխադրության և ճամփորդության, նման են ուրիշ ժողովուրդների ստեղծագործություններին, նույնքան և շատ գտած է լինում նա ճշմարիտ բանաստեղծական մոտիվները: Այդ նշանակում է մտադանցական իրականությունը փոխանակությամբ չի դարձել գեղարվեստական իրականություն: Այդ նշանակում է մարդու ներակա ստեղծագործական կարողությունների ուժը բավարար է եղել իդեալ ձևերի հայրենիքը մտնելու համար: Համեմատական գրականությունը կապերը, փոխանցումները, ճամփորդությունները և փոխանակությունները հաստատելուց հետո պետք է բացատրե անկապ, ինքնաձին, կղզիացած և անփոխանակելի ստեղծագործությունների ծագումը, զարգացումը և առեղծվածը: Սակայն, այդ կարելի է այն ժամանակ միայն, երբ հաստատվել է որոշապես յուրաքանչյուր ժամանակի և տարածության բնույթը, նկարագիրը, թողած ազդեցությունների ուրակը և տեսակը այն ստեղծագործությունների վրա, որոնք «գաղթում են», կամ «ճամփորդում են»: Ինչքան որ այժմ աշխատանքները բացառապես, համարյա թե, այդ վերջին ուղղությամբն են կատարվում, բայց հեռու է ժամանակը, երբ Հնդկաստանը ստեղծագործությունների հայրենիքը համարելուց հետո, պետք լինի գուցե նաև եվրոպան համարել և վերջիվերջո հասնել գեղարվեստական այս ար-

մատական առեղծվածին, որ ստեղծագործությունների հայրենիքը մարդկությունն է, ժամանակից և տարածությունից անկախ, որ նրա հոգեկան կառուցվածքի երկարամատեան բնույթի մեջ պիտի փնտրել աղբյուրն ամենայն ստեղծագործության:

Թողնելով գեղարվեստական-բնազանցական այս առեղծվածները՝ մենք տեսնում ենք, որ Համեմատական գրականությունը ավելի գործնական և դրական եզրակացություններ հանելով է զբաղվում: Երբ միևնույն նյութի գրական մշակումը բազմաթիվ հեղինակներ է զբաղեցրել կամ շատ ժողովուրդներ, ամենապարզ Համեմատությունն իսկ բավական է՝ բացատրելու ստեղծագործության շոշափելի աղբյուրների հատկությունները և թե ի՞նչ բանի մեջն է կայանում գեղարվեստականությունը և հաջողությունը: Բազմաթիվ հեղինակներ ճգնել են Վարդանանց պատերազմին տալ գեղարվեստական բացատրություններ: Համեմատական գրականությունը մեզ պետք է ասի, թե ինչո՞ւ, մոտավորապես մի տասնյակ հեղինակներ չեն հաջողել տալ այն, ինչ որ ուզում են, ինչ որ նյութն ընդունակ է ստանալու և ինչ որ շատ շատերն սպասում են: Հենց Մեդեայի երկու հարյուր հեղինակների աշխատությունների համեմատությունն է, որ ցույց է տալիս մեզ, թե ինչքան ժողովրդական է Եվրիպիդեսի այդ գործավոր գործը, թե ինչպես ոճիրը կարող է գեղարվեստական ծիրանի հագնել, թե ինչպես ամեն դար կարող է նույնքան ինքնաստեղծ և ինքնատիպ լինել միևնույն նյութի մասին¹³, թե ինչքան նոր պետք է լինի ամենայն հնություն, որ ուզում է գեղարվեստական դառնալ: Սահմանների մի քիչ ընդարձակումը մեզ թույլ պիտի տա բացատրելու, թե ինչո՞ւ Ջրհեղեղը մի որոշ դարաշրջանի ժողովուրդների մեջ եղել է գլխավոր բանաստեղծական մոտիվը, այն աստիճան, որ արձանագրություն է արժանացել: Եվ վերջապես ամեն գրականության համար հրամայական պահանջն է, ինչպես և ընդհանուր գրականության համար, համեմատական վերլուծության ենթարկել ժողովրդական վեպերը զանազան բաղակցություններով և գտնել նրանց աղբյուրները:

Լեզվի և մտքի մեջ թագավորում է նույն կապը, ինչ որ գործիքի և գործարանի: Այդ կապը նկատելով է, որ Մաքս Մյուլլերը փորձում է միտքը բացատրել լեզվի լույսի տակ¹⁴: Համեմատական գրականությունը միայն կարող է մտքի մի ստեղծագործության հնարավոր զարգացումը նկարագրելուց հետո, ցույց տալ ոչ միայն ստեղծողն

¹³ L. M a l i n g e r. Médée եր. 398.

¹⁴ M a x M ü l l e r. Das Denken im Lichte der Sprache, 1888.

ստեղծագործութեան մեջ, այլև ստեղծագործութիւնը ստեղծողի մեջ: Այսպէս է, որ նա կարող է գրական փոքրիկ հարցերի ուսումնասիրութիւնն այնքան խորացնել՝ հասնելու համար գոյութեան և ճանաչողութեան մեծագույն առեղծվածների ուսումնասիրութեան: Ըստ որում, եթե գրական ստեղծագործութիւնը մարդու մեջ նիրհող երկարմատեան ուժերի պայքարիցն է ծնվում, ոչ պակաս նաև ճանաչողութիւնը, անհատականութիւնը, բարոյականութիւնը և մարդն առհասարակ այդ միւլենույն էութեան զանազան ձևափոխութիւններն են և առանձնահատկութիւնները:

1917

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

Գեղարվեստ. գրական, գեղարվեստական
երաժշտական պատկերազարդ հանդես.
Խմբագրութեամբ Գարեգին Լևոնյանի
1917, № 6, Թիֆլիս, էջ 242–250

ՌԵԳՈՒԼԱՏԻՎ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՌԵԳՈՒԼԱՏԻՎ ԴԵՐԸ ԿՅԱՆՔԻ ՄԵՋ

(Սկզբունքի և Աշխարհայացքի խնդիրներ)

Մարդկանց սկզբունքների և գործերի, նրանց քարոզածի և կատարածի, մտածածի և արածի մեջ եղած հակասությունները նկատած են եղել ամենահին դարերում նույնիսկ: Ոչ թե սկզբունքն է, որ պիտի նկատի ունենալ, այսինքն որոշ պայմաններում տված խոսքը հետագայում չկարողանալ կատարելը, այլ ընդհակառակն, մենք տեսնում ենք միշտ «սկզբունքի մարդիկ», որոնք իրենց քարոզածին հակառակ գործեր են կատարում: Ինչպես նաև նույնքան սովորական է այն երևույթն էլ, որ սխտեմի ամրակուռ կազմակերպության հասած մի վարդապետություն ունենում է տրամագծորեն իրար հակառակ կանգնած հետևողներ և հետևանքներ: Միևնույն «Աստվածաշունչն» է եղել թե՛ եգիպտական անապատականների և ճգնափորների, և թե՛ միջնադարյան հավատաքննիչների սուրբ գիրքը, ներշնչման և հավատքի, կամեցողության և գործունեության աղբյուրը: Ավետարանի նշանավոր առակը «կեղծավոր փարիսեցու» մասին այդ հակասությունն է մատնանշում, և, սակայն, այդ հակասության անծանոթությունը և անգիտությունը չէր պատճառ, որ ճգնափորը ճգնափոր էր և հավատաքննիչը՝ հավատաքննիչ: Կամ թե այդ չէ պատճառը, որ ամեն ժամանակ սկզբունք ունեցողները ստիպված են եղել իրենց սկզբունքին հակառակ գործեր կատարել, և ընկնել ներքին ճեղքվածքների, հակադրությունների և հակասությունների մեջ:

Մեր օրերում, ամեն մարդ գիտե արդեն, թե ինչպես են արդարացնում Զինգերի և Բեբելի հարստությունը, տնտեսական հավասարությունը քարոզողների տնտեսական անհավասարությունը: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Նապոլեոնը «լեռնականների» (մոնտանեարդ – ներկա բոլշևիկներ) շարքումն էր նստում, երբ դեռ շատ քչերն էին խոսում նրա մասին: Դեռ ռուսական հեղափոխության երկրորդ տարեդարձին չենք հասել, և արդեն անթիվ սոցիալական տարակերպություններ (պարադօքս) մեզ համար իրականություն արժեք են ստացել:

Մենք գիտենք արդեն, որ Թուրքիան էլ «ժողովուրդների ինքնորոշման» համար էր կռվում և զբաղված էր ժողովուրդները կոտորե-

լով: Գերմանիան Համաշխարհային պատերազմն անվանում էր «Ժողովուրդներն ազատագրող» (völker befreiende) պատերազմ, որ ինքն էր ձեռնարկել ստրկացնելու Համար Բելգիան, Սերբիան, Լիտվան, Լեհաստանը, Կովկասը և այլն, եթե չհաշվենք իր դաշնակիցները: Նեղմիտ ազգայնականության այնպիսի օրինակներ են տալիս հռչակված միջազգայնականները, որ դրանց նմանը դժվար է գտնել նացիոնալիստական որևէ տարեգրության մեջ: Անվերապա բյուրոկրատիզմի տիպարները մենք գոնե այս օրերի դեմոկրատների մեջ միայն տեսանք: Բաքվի քաղաքային դուռնի ողջունեց կարգուկանոնի և իրավունքի թագավորությունը բերող տաճկական բանակին: Քաղաքացիական իրավունքներից շատերը, որ նույնիսկ ցարիզմը չէր կարողացել խլել, արդեն ոչնչացած են սոցիալիստական պետության մեջ:

Մարդկանց սկզբունքների, աշխարհայացքի և կատարած գործերի մեջ եղած այս հակասությունների շարքը կարելի էր անսահմանորեն երկարացնել, մանավանդ որ պատմության ներկա մոմենտը իր շնչապառ արագությանը և ներուժ ապրումներով, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում երևան է բերում մեր առաջադրությունն արդարացնող և հաստատող բազմաթիվ տվյալներ և վկայություններ: Եվ մարդու մեջ ակամա հարց է առաջ գալիս. ի՞նչն է այս բոլոր հակասությունների պատճառը: Արդյո՞ք կյանքը միայն տեսականորեն ճշմարտություն է ճանաչում, իսկ գործնականորեն սուտ է և կեղծիք միայն: Եթե ամեն մարդ չի կարող իր գործերը համաձայնեցնել իր սկզբունքներին, այն ժամանակ չէ՞ որ կարելի է սկզբունքները հարմարեցնել գործերին և գոնե ներքին հակասություններից ազատվել: Միթե՞ տգիտությունից կամ անգիտությունից են առաջ գալիս դրված սկզբունքներ չպահել կամ չհարգելը: Մարդիկ միթե՞ այդքան կեղծում են և ձևացնում, ուրիշ բան քարոզում և ուրիշ բան կատարում, այսօր այսպես են, վաղն՝ այնպես: Միթե՞ կեղծիքը և խաբեբայությունը կարելի է անհատներից դուրս խմբակցությունների, կուսակցությունների, ազգերի և պետությունների մեջ էլ գտնել:

* * *

Հարցն այսպես դնելուց հետո մեզ այլևս չի հետաքրքրում նրա լուծումը, որքան մի քանի լուսաբանություններով հարցադրությունն ավելի խորացնելու և հիմնավորելու խնդիրը:

Եղել է մի ժամանակ (XVIII դարի լուսավորության շրջանը), երբ կեղծիքն էլ համարվել է մի բացատրություն: Հայտնի է, թե ինչպես կեղծիք էին հայտարարվում ոչ միայն կրոնի մեջ եղած թերությունները, այլև կրոնն ինքնին համարվում էր մի քանի մարդկանց «Հնարած» միջոցը՝ մնացյալ մարդկանց երևակայության և կամքի վրա ազդելու և այդ միջոցով իրենց տիրապետությունն ապահովելու նրանց վրա: Սակայն դա ոչ միայն հնացած է, այլ իսկի բացատրություն էլ չէ: Անկարելի է այդքան անբնականություն տեսնել բնության մեջ: «Կեղծիքն» այնքան խոշոր ծավալով է երևան գալիս, որ անկեղծն ու բնականը միայն բացառությունների մեջ կարելի է գտնել: Այդքան արվեստակյալ չի կարող լինել, սակայն, մարդը, բնության մի կտորը:

Անշուշտ միջավայրը, պատմական, ցեղային և սոցիալական պայմանները մեծ ազդեցություն ունեն թե՛ անհատի և թե՛ ժողովուրդների հոգեկան առանձնահատկությունների վրա: Երևույթների, գաղափարների և սկզբունքների ենթակայական ըմբռնումը ինքնահասկանալի է ըստ ամենայնի, բայց բավարար չափով չի կարող լուսաբանել դրված հարցը: Ենթակայական ըմբռնումի կողքին կա առարկայականը, որ հստակ ու պարզ երևան է գալիս ամեն տեղ և իր նույնությունը պահպանում ամեն անգամ, երբ խոսքը խոսք է մնում, և գործը չի գալիս խոսքի անարատությունը եղծանելու: Առարկայական է նույնիսկ այն երևույթը, որ սկզբունքի խստապահանջ գործադրությունը մարտիրոսների մեջ է միայն տեղի ունենում, ուրեմն, չի կարելի ասել, թե կյանքը միայն որոշ անկյունից դիտողների համար է երևում հակասական:

Եթե ընդունենք, ուրեմն, որ սկզբունքի խստապահանջ գործադրությունը միայն նահատակների և մարտիրոսների մեջ է երևան գալիս, չենք կարող, սակայն, ընդունել, թե մնացյալ մարդկանց մեջ սկզբունքները եղծվում, խաթարվում և կեղծիք են դառնում: Ճիշտ այս տարբերությունը պարզ պիտի դարձնել հարցը իր իսկական խորությունամբ ըմբռնելու համար: Կյանքի մեջ մենք տեսնում ենք օրինակներ, որոնք իրենց սկզբունքը ոչ մի կերպով չեն զիջում, նրան այլ բովանդակություն և մեկնություն չեն տալիս, իրենց կյանքի գնով նույնիսկ պաշտպանում են նրա սրբությունն ու անարատությունը, չեն հարմարվում, պատեհապաշտ չեն դառնում և իրենց կյանք-

քի յուրաքանչյուր կետը չափում-ձևում են նրա տրամադրությունների համաձայն: Մոլեռանդներ պիտի ասեինք դրանց և սկզբունքի մարդիկ: Դրանք շատ փոքրաթիվ են, պատմությունը նույնիսկ հաշվում է դրանց թիվը: Այժմ հարց է առաջ գալիս. եթե դրանք են միայն իրենց սկզբունքներին հավատարիմ, ի՞նչ են ներկայացնում, ուրեմն, մարդկանց այն հոծ բազմությունները, որոնք խմբվել են զանազան սկզբունքների շուրջ: Արդյոք կեղծավորնե՞ր են դրանք և խաբեբաներ, որոնք չկարողանալով մարտիրոսական անդրդվելություն տալ իրենց սկզբունքներին՝ գործեր են կատարում դրանց հակառակ, մի ընթացքի մեջ են ընկնում, որպես թե ոչ մի սկզբունք չունենին: Թվում է, թե մի առարկայական ներհակություն կա սկզբունք և զործ գաղափարների մեջ:

Թեև անկարելի է իր խորությունամբ և ընդարձակությամբ քննել այստեղ այդ երկու գաղափարները, որոնք իմացականության և կամքի բոլոր կնճիռները կարող են երևան բերել: Բայց և այնպես, անհրաժեշտ է նրանց փոխադարձ առնչությունների մասին մի երկու խոսք ասել, հենց մեր նպատակի լուսաբանություն տեսակետից:

Կյանքը հոսում է մշտապես (Հերակլիտ, Բերգսոն) և փոփոխվում: Նա ձևերի և կաղապարների մեջ դրված առանձնակի մասերից կազմված չէ. պայթելու է դատապարտված ամենայն շրջանակ, որ պիտի կյանքի մի ընդհանրական մասնիկը նույնիսկ պարփակե. մարդը երբեք չպիտի կարողանա գետի միևնույն ջրում լողանալ: Ամեն բան անցնում է և փոխվում. կայունություն չկա գերեզմանի մեջ նույնիսկ: Հյուսիսների ամենաբարդ և խոշոր կազմակերպություններից սկսած մինչև հետին մանրագիտական աստիճանը — ամեն բան փոխվում է, շարժվում, նոր ձևեր և կերպարանքներ ստանձնում, նոր գործեր և ֆունկցիաներ ձեռք բերում և կատարում: Անփոփոխելի և անսասանը այդ շարժումն է միայն, այդ հավիտենական լինելությունը, փոփոխությունը և դառնալը: Միտքն ինքնին նույնիսկ մի շարժում է, և ճշմարտության ավելի մեծ հավակնություններ կարող է ունենալ ամենայն միտք, որ իր ներքին էություն համապատասխան մի ըմբռնում է տալիս արտամտային իրականության, այսինքն կարողանում է ամեն բանի մեջ շարժում տեսնել և ինքնին շարժում՝ շարժում դարձնել ամբողջ գոյությունը: Այս գաղափարային (conceptuel) և իդեալիստական մոնիզմը հեռու է մնում դպրոցական վեճերից և պայքարներից՝ շարժումի իր առանձնահատուկ բացատրությամբ:

Շարժումը նշանակում է դիրքերի, վիճակների տեղափոխություն, միևնույն տարածության շարունակական և զանազան մասերի գրա-

վում, միևնույն տարածությունը շարունակական այլ ձևերով տիրապետելու ընդունակություն: Կյանքն էլ իբրև մի շարժում, ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթե ոչ զանազան մասերի և զանազան ձևերով գոյություն մեջ մտնելու անընդհատական մի լինելություն:

Այդպես է կյանքը և կյանքը գործ է:

Այդպես չէ, սակայն, սկզբունքը և առհասարակ գաղափարը, որ Հավանություն ունի կյանքը վերցնելու, իր մեջ դնելու, պարփակելու, շրջանակներ, սահմաններ և ձևեր որոշելու, վերարտադրելու և ներկայացնելու՝ որպես մշտաՀոս իրականության նույն պատկերն ու անդրադարձումը: Սկզբունքները կամ գաղափարները արկղերի նման անհաղորդ դասավորություններ են՝ իրարից շատ հեռու և կտրված, ընդունակ արհեստականորեն իրար մոտ գալու և միանալու, բայց երբեք իրար մեջ մտնելու, լուծվելու և թափանցելու: «Մարդագլուխօձ» կարող է գոյություն չունենալ իրականության մեջ, բայց հեշտությամբ երկու գաղափարները իրար մոտ եկան և մի ֆանտաստիկ պատկեր կազմեցին: «Սոցիալիստ-բյուրոկրատ» երկու գաղափարների ինքնաոչնչացմամբ ստեղծված մի Համադրություն է, որ կարող է պայթեցնել մեր տրամաբանության երկաթը նույնիսկ, բայց իրականության մեջ կարող են Հազվագյուտ չլինել սոցիալիստ-բյուրոկրատներ:

Ահա թե ինչպես է, որ հոսող իրականությունը կարող է նահատակվել, չարչարվել և այլանդակվել այսպես կոչված սկզբունքների և գաղափարների դրոշմի տակ: Եվ ինձ թվում է, թե գործի և սկզբունքի մեջ եղած դարավոր Հակասությունները անկարելի է Հասկանալ, եթե այսքան արմատական և փիլիսոփայական վերաբերմունք ցույց չտանք ներքին էությունը Հասկանալու համար:

* * *

Մարդկանց գործերի և սկզբունքների մեջ եղած Հակասությունը ոչ թե մարդուն է Հատուկ, այլ գործին և սկզբունքին: Անկարելի է սկզբունք ունենալ և գործ կատարել միաժամանակ. մի օր կայլթեն սկզբունքները և գործ կատարող անձնավորության շարունակական զարգացումը երբեք չի դադարի գործեր կատարելուց, որովհետև դրանք կարող էին հակառակ լինել իր սկզբունքներին: Ով որ ուզում է բարոյական ներքին Հակասություններից չտառապել, նա ամեն օր ինքն իրեն պիտի Հաշիվ տա և ամեն օր էլ պիտի զղջա իր կատարած գործերի համար: Հավատարմությունը, եթե բարոյական մի մաքսիմ կարող է լինել, ապա, ուրեմն Հավատարմություն չի պահանջվում

այլևս ուրիշի հանդեպ, այլ անձնավորությունների և էակների հանդեպ, մարդը պետք է հավատարիմ մնա ինքն իրեն: Ահա բարոյական օրենքը բոլոր նրանց համար, որոնք կարող են քաջություն ունենալ սկզբունք ունենալու: Որովհետև սկզբունքի լայն հասկացողությունը իր հետ բերում է մի ամբողջ սիստեմ սկզբունքների, այդ պատճառով էլ սկզբունք ունենալը այստեղ նշանակում է աշխարհայացք ունենալ: Մեր գործերի մեջ անհրաժեշտաբար պիտի առաջ գա սկզբունքի մոռացումը, շեղումը և հարգանքի պակասությունը: Գործի էությունը չի բխում այդ, որ ամեն անգամ նոր ձևերի, չրջապատի, նոր անձնավորությունների և հանգամանքների, նոր նպատակների և պայմանների մեջ պետք է երևան գա և անհրաժեշտաբար նոր վերաբերմունք պահանջի: Վերաբերմունքի նույնությունը ամեն տեսակ պայմաններում կլինեն գործի անհաջողությունը և դատապարտությունը: Իսկ մեր օրերում ոչ ոք չի հավատում, թե մեկը կարող է ցանկալ, որ իր գործն անհաջող լինի: Կամեցված անհաջողությունը գուցե մի բարոյական բարձր առաքինություն է, բայց ոչ այս աշխարհից:

Իրականությունը շատ քչերն են այսպես պատկերացնում: Ընդհակառակն ամեն մարդու մեջ կենդանի է մի պնդագլուխ համառություն, որ միայն իր սկզբունքներին է վերապահում հարադատության, իսկության և ճշմարտության փառքը: Միայն ես և իմ կուսակցությունն ենք սոցիալիստ, բոլոր մնացյալները կեղծավորներ են, հերձվածողներ և սխալվողներ: Սակայն, եթե այսպես չդատեին, ոչ մեկն էլ ընդունակ պիտի չլինեին որևէ գործ կատարելու: Ըճմարտության ուժածին աղբյուրը մեզ համար պետք է չցամաքի նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մենք սխալվում ենք և շեղվում մեր ճշմարտությունից:

* * *

Բայց իրականությունը շատ քչերն են այդպես պատկերացնում նաև ուրիշ պատճառով: Մինչդեռ ամեն մարդ սկզբունքներին տալիս է բաղկացուցիչ (constitutif), կազմակերպող մի նշանակություն, այսինքն սկզբունքներին վերադրվում է մի հատկություն, որով նրանք մարդկանց գործերի բովանդակությունն են որոշում, նրանց հնարավոր կերպարանքը, յուրաքանչյուր դեպքի մասին ունենալիք վերաբերմունքը: Այդպես չի կարող լինել, սակայն, սովորական կյանքի մեջ. այդպիսի սկզբունք միայն հակասություններ կարող է առաջ բերել: Ընդհակառակն, մենք մեզ հետ հաշտվում ենք և միաժամանակ հասկանում բոլոր մեծ սկզբունքների, աշխարհայացքների և վարդա-

պետությունների չարաշահությունները, սկզբունքի և գործի մեջ եղած հակասությունները, երբ այդ սկզբունքներին տալիս ենք ոչ թե բաղկացուցիչ բովանդակություն, այլ ղեկավարող (regulatif), առաջնորդող նշանակություն:

Ռեգուլատիվ գաղափարների արժեքը կյանքի մեջ մեծանում է չափազանց: Նրանք բովանդակություն չունեն, որպեսզի կյանքի մեջ, մի գործի հանդեպ գալիս, հակասություններ ստեղծեն: Ոչինչ չկա նրանց մեջ կոնկրետ և որոշ, որպեսզի ընդհարվի իրականությունը որևէ մասի հետ: Զուտ ձևի և հնարավոր գործի պատրաստի շրջանակը կարող են լինել նոքա՝ մշտապես ձևափոխվելու և կերպարանափոխվելու ընդունակ: Բոլոր իդեալները մի-մի տեսակ ռեգուլատիվ գաղափարներ են, միշտ հարմարվող ժամանակին, միշտ փոխվելու և կատարելագործվելու ընդունակ: Իբրև զուտ ձևի մտային արտահայտություն նրանք բովանդակություն չունեն, բայց ավելի ճիշտ կլինե՞ր ասել, նրանք բազմաբովանդակ են: Ոչ մի բովանդակություն չի կարող նրանց վերջնական ձևը լինել: Ընդհակառակն, ամենայն բովանդակություն իր սկզբնական և հնարավոր ձևերից շատ բաներ է կորցնում՝ նրանց մեջ մտնելով: Սկզբունքներից տարբերվում են նրանք հենց այս պատճառով էլ, որ նրանք իրական են, սրանք՝ իդեալական, նրանք կոնկրետ, սրանք՝ վերացական, նրանք՝ հաստատուն, սրանք՝ մշտափոխ, նրանք՝ նյութական, սրանք՝ աննյութ: Աստված գաղափարը անթիվ սկզբունքներ է պարունակում իր մեջ, որոնցից և ոչ մեկն էլ, սակայն, չի կարող ռեգուլատիվ լինել ինքնին: Սակայն այդ գաղափարը առանձնապես ռեգուլատիվ է փիլիսոփայության ամենախոշոր կնճիռների համար, սկզբնավորության, վախճանի և պատճառականության բոլոր առեղծվածների համար՝ որոշ տեսակի փիլիսոփայության մեջ: Որոշ տեսակի ստորոգրություններ կարող են և հաճախ եղել են ռեգուլատիվ գաղափարներ այս կամ այն փիլիսոփայի համար: Բայց էվոլյուցիոնիզմը նույնպես մի ռեգուլատիվ գաղափար է, մանավանդ վերջին ժամանակների գիտնականների և փիլիսոփաների համար: Եվ եթե այս ռեգուլատիվ գաղափարների կիրառումները որոնենք փիլիսոփայության մեջ, միշտ էլ պիտի տեսնենք, որ նրանք անբովանդակ, բազմաբովանդակ ձևեր են միայն՝ տեսակետ, տեսողության անկյուն, ուղեցույց, բայց ոչ ճանապարհ, առաջնորդ, բայց ոչ նպատակ: Սկզբունքի հետ ունեցած այս տարբերությունն է, որ զրկում է սկզբունքին աշխարհայացք դառնալու ընդունակություններից և ընդհակառակն մեծ նմանություններ է առաջ բերում աշխարհայացքի և ռեգուլատիվ գաղափարների մեջ:

Բայց ոչ թե այս վերջինների ներքին կառուցվածքն է այդ նմանութ-
յան հիմքը, այլ ընդհակառակն՝ նրանց կիրառումը: Որովհետև մա-
տերիալիստական կամ իդեալիստական աշխարհայացք շատ ավելի
ճիշտ կլինեի ասել թե մի սկզբունք է: Սակայն, չունենալով սկզբուն-
քի հաստատունությունը, կայունությունը և բովանդակությունը՝ այդ
աշխարհայացքները ավելի շուտ ռեգուլատիվ գաղափարներ են, անձև
ու անբովանդակ՝ թույլատրելով որ իդեալիստական մեծ տարրեր
հանգչեն այսպես կոչված մատերիալիստների հայացքների և գործերի
մեջ, փոխադարձաբար:

Ինչքան քիչ են ռեգուլատիվ գաղափարները գիտություն և փիլի-
սոփայություն մեջ, նույնքան և շատ են սովորական կյանքի մեջ, ուր
ճշմարիտ ռեգուլատիվ գաղափարի բացակայությունը ռեգուլատիվ
գաղափար է դարձնում ամենահասարակ սկզբունքն իսկ: Այսինքն,
երբ մտքից ավելի բարձր իրականություն մի պատկեր անհրաժեշտ է
դառնում մեր հայացքների, հավատալիքների և սպասումների ուղ-
ղության համար, մենք մտապատկերում ավելի ճիշտ ըմբռնում ենք
մի իդեալ, մի բազմաբովանդակ ձև, որի մեջ դնում ենք այն, ինչ որ
կոնկրետ իրականություն մեջ չենք կարողանում գտնել: Սակայն շատ
հազվադեպ պետք են գալիս մեզ դրանք, որովհետև մենք միշտ
զբաղված չենք բարոյականության վերջին հիմունքը որոնելով, կամ
սկզբնավորության, վախճանի և պատճառականության բացատրում-
յուններ տալով: Ընդհակառակն սովորական կյանքի մեջ որևէ
սկզբունք շատ հեշտ դառնում է մի իդեալ և իբրև այդպիսին՝ անբո-
վանդակ մի ուղեցույց, որ գործերի անթիվ հակասություններից մեզ
տանում է ողջ և առողջ մեր ուզած նավահանգիստը: Ճանապարհի
խտվածքը և խորդուբորդները այլևս դադարում են հակասություն
կոչվելուց և անհատի, ինչպես նաև խմբակցությունների ու ժողո-
վուրդների համար իդեալի որոնումը կարող է դեմոկրատական անու-
նը կրել կամ բյուրոկրատական, սոցիալիստական կամ բուրժուական և
այլն, և այլն: Իրականությունը ոչնչով չի փոխվի. նպատակը և նպա-
տակահարմարությունը ձեռք ձեռքի տված առաջ են գնում, լայնաց-
նում են մեր տեսողության անկյունը, մեզ միշտ հավատարիմ պա-
հում մեր սկզբունքներին և մեզ հետ:

Բայց երբ ռեգուլատիվ գաղափարներին տալիս ենք կոնկրետ և ո-
րոշ բովանդակություն, այն ժամանակ նրանք կորցնում են հնարա-
վոր ձևերի ճկունությունը, քարանում, կոդմեր, անկյուններ կազ-
մում, որոնց մեջ բացի ընդհանրապես ճանաչված բովանդակությու-
նից ուրիշ բան չի կարելի դնել:

Ամեն մարդու համար գրեթե սկզբունքները ռեգուլատիվ գաղափարներ են: Բայց ինչ որ ուրիշի համար ռեգուլատիվ գաղափար է, ինձ համար դառնում է մի որոշ և պարզ սկզբունք, ինչ որ ուրիշի համար երբեք էլ հակասություն չէ, ինձ թվում է հակասությունների մի խառնարան: Իմ սկզբունքները ինձ համար անբովանդակ ձևեր են, որոնց մեջ ես գնում եմ ինչ որ իմ կողմից իբրև գործ կատարվում է: Սակայն իմ սկզբունքներ չունեցողները իմ սկզբունքների մեջ որոշ բովանդակություն են գնում և աններելի համարում այն ազատությունը, որով ես իմ սկզբունքներին իմաստ և բովանդակություն եմ տալիս: Այսպես ահա, երբ սկզբունքների հավատարմության հսկողությունը ուրիշին է անցնում, այն ժամանակ անհասկանալի են մնում մարդկանց գործերից շատերը: Սոցիալական տարակերպությունները, ըստ մեծի մասին, սրանից են առաջ գալիս: Ինչ որ միայն ռեգուլատիվ գաղափար է ինձ համար, ուրիշների կողմից նկատվում է որպես մի որոշ և պարզ սկզբունք:

* * *

Ինչպես ասացինք արդեն, ռեգուլատիվ գաղափարները գիտություն և փիլիսոփայություն մեջ հազվագյուտ են, այնտեղ նրանք որոշ դեպքերում դառնում են անհրաժեշտություն և անհատականություն ու անձնավորության ամբողջացման նպաստում, ինչպես նաև սկզբունքների և աշխարհայացքի վերնաշենքը լրացնում և ամրապնդում: Շատ քչերն են մինչև այդտեղ հասնում, այնպես որ միշտ էլ անհրաժեշտ չեն լինում ռեգուլատիվ գաղափարները: Մի բարձրագույն «սկզբունք», որ բոլոր սկզբունքները իր մեջ պարունակե, որից բխեն բոլոր մնացյալները, որ բոլորի բովանդակությունը լինի և լրացումը միաժամանակ, այդպիսին անկարելի է կոնկրետ և շոշափելի իրականության մեջ գտնել: Նա մի տեսակ բնագանցական գործիք է, որ շատ քիչ դեպքերում անհրաժեշտ է դառնում և ոչ մի դեպքում էլ մեր գործերն արդարացնելու կոչված չէ: Ահա այստեղն է, որ հակասությունները (գործի և սկզբունքի) մեկ կողմ թողնելով պիտի որոնել, թե ինչքան իրավացի է ռեգուլատիվ գաղափարների այդպիսի կիրառումը: Այս նոր հարցն էլ մենք դժվարանում ենք արմատական քննության ենթարկելու. միայն թե, արծարծելով նրա գլխավոր խնդիրները, մեր սկզբնական հարցադրությունն ենք ուզում մի քիչ էլ լուսաբանել:

Եթե հնարավոր չլիներ սկզբունքներին տալ այնպիսի բազմաձևություն, ճկունություն և առաձգականություն, այն ժամանակ

մարդիկ կամ պիտի ոչ մի սկզբունք չունենային, կամ թե սկզբունք ունեցողները մարտիրոսներ պետք է լինեին: Իսկապես երկու անկարելիություններ:

Նախ և առաջ սկզբունք չունենալը առանց այն էլ մի բարոյական անտափորություն է հասած այսպես կոչված սկզբունքի տեր մարդկանց մեջ: Բայց, եթե ընդունենք, թե դրանք էլ մտնում են նրանց շարքը, որոնց համար սկզբունքները միայն ռեգուլատիվ գաղափարներ են, այնուամենայնիվ անկարելի է ասել, թե բարոյական և կրոնական մեծ վարդապետությունները, սոցիալական և տնտեսական ուղղությունները, մեկ խոսքով կուսակցությունները և խմբակցությունները հնարավոր կլինեի՞ն առանց սկզբունքների: Դրա պատասխանը պարզ է: Պարզ է, որ քաղաքակրթության մեջ մեծ առաջադիմություններ ենք պարտական զանազան տեսակի գաղափարներին և սկզբունքներին, որոնք կյանքի մեջ են մտել, ուժ և ազդեցություն են ձեռք բերել շնորհիվ այն հանգամանքի հենց, որ սկզբունքներ են եղել և դրանով էլ կարողացել են մարդկանց բազմություններ տանել իրենց ետևից և առաջ բերել պահանջված շարժումները և փոփոխությունները: Մեկ կողմից, ուրեմն, անկարելի է հրաժարվել սկզբունքներից, մյուս կողմից էլ անկարելի է նրանց այնպիսի քարացում, ձևակերտում և անկյունավորում տալ, որ նրանք միայն մարտիրոսներին հատուկ լինեն: Մարտիրոսները բացառություններ են, և այդտեղն է նրանց արժեքը, որ նրանք ընդհանուր չեն: Նախ, անկարելի է բոլոր մարդերից պահանջել, որ մարտիրոսներ լինեն. և եթե մի այդպիսի պահանջ կատարվի էլ, այն ժամանակ արդյոք կանգ չի՞ առնի կյանքը զանազան քարացած սկզբունքների և ֆորմուլաների մեջ, հնարավոր կլինի՞ առաջադիմությունը, նոր սկզբունքների ծնունդը և հների մահը, ժամանակին, տարածության և պայմաններին հարմարվելը, մի խոսքով շարժումը, փոփոխությունը և առաջադիմությունը: Ինքնահասկանալի է, որ մարտիրոսների մոլեռանդությունը, չեչտելով սկզբունքների ուժածին արժեքը և որոշ սկզբունքի մեծությունը, նպաստում է որոշ չափով նրա հաղթանակին: Բայց կասկածելի է, թե մարտիրոսները պիտի ուզենային նորից մարտիրոսանալ՝ իրենց սկզբունքների հաղթանակից հետո:

Այսպես ահա, թե սկզբունք չունենալը և թե սկզբունքի խստապահանջ և մոլեռանդ գործադրությունը հակառակ են մշտահոս կյանքի հավիտենական շարժման: Կյանքի մեջ այդ ծայրահեղությունների համար տեղ կա, բայց միայն հիվանդանոցներում: Ընդհակառակն լայն ու արձակ է տեղը նրանց համար, որոնք իրենց մտքի և

Հոգու լայնության կնիքն են դնում իրականության ձևերի և չափերի վրա, ընդառաջ գնում ընկերային վիճակի ստեղծած հրամայականներին և սկզբունքի պաշտամունքը դարձնում սկզբունք չունենալու չափ ազատ և սկզբունք չունենալու ազատությունը դարձնում մի սկզբունք: Եվ, երբ պետք է ազատվել սրանցից էլ, այն ժամանակ մնում է ապաստանել սովորական կյանքի առօրյա պատվիրաններին և թողնել, որ մեր բարձրագույն իդեալը իջնի փոքրիկ, գործնական սկզբունքների մեջ, նրանց տա իր մեծություն, լայնություն և խորություն ճկունությունը և փրկե մեր հակասությունները գոնե մեր աչքերում:

Թիֆլիս, 13 նոյ[եմբերի] 1918

Բնագիր: Ձեռագիր:

Վ[արագդատ] Տ[երոյան]

ՓԻԼԻՍՈՓԱՆԵՐ

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՂ ԷՎՈԼՅՈՒՍԻՈՆԸ

ԿՅԱՆՔԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. Էվոլյուսիոնի պատմականը և փիլիսոփայական խնդիրը։ II. Սպենսերյան էվոլյուսիոնիզմը։ III. Գիտություն և փիլիսոփայություն։ IV. Էվոլյուսիոնի հիմնական գծերը։ V. Բնագրի և իմացողություն։ VI. Նյութականություն և մտավորություն։ VII. Կյանքի փիլիսոփայություն։ VIII. Շարժումը և լինելություն։ IX. Ընդհանուր հայացք։

Նախաբան

Հաղթական Ֆրանսիայի ղեկավարող մտավորականությունը վերջերս շատ է հալածում Հանրի Բերգսոնին՝ համարելով նրան «գերմանասեր» և «պարտվողական» հոսանքին համակիր։ Նրա խորը թափանցող մտածողությունը և լայնածավալ աշխարհայացքը չէր կարող անվերապազ բախտավորություն տեսնել հաղթության մեջ, ոչ էլ անդամանելի կորուստ՝ պարտության մեջ։ Գերմանիայում լինելը նա, թե Ֆրանսիայում, ճշմարտությունը չէր կարող փոխվել նրա համար։ Այս դիրքը միայն բավական է պարզորեն ցույց տալու, թե ինչո՞ւ է նա հալածվում, անգամ եթե այժմ տեղին չհամարենք տալու այդ երևույթի մանրամասնությունները։ Ըստ որում, այն բացառիկ դիրքը, որ նա բռնել էր պատերազմի ընթացքում, պատերազմից հետո և նրանից բխող համաշխարհային սոցիալ-քաղաքական հարցերի պարզաբանության և լուծման մեջ, նրան հեռացնում է սովորական մտածողության շրջաններից և սերտորեն կապում իր հոյակապ փիլիսոփայության հետ։

Դժվար է ասել, թե Կանտից հետո մտքի աշխարհում ավելի մեծ հեղաշրջում կատարվել է, քան ինչ որ բերել է Հ. Բերգսոնը, ոչ միայն իր մտածողության խորությամբ և ընդարձակությամբ, այլև իր սխտեմի, աշխարհապատկերի և կենսահայացողության նորությամբ, ուժգնությամբ և անհակասականությամբ։ Եվ, սակայն, ոչ մի փիլիսոփայական սխտեմ այնքան իր ժամանակի ծնունդը չի կարող հա-

մարվել, որքան բերգսոնիզմը: Մեր դարում իշխող ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական տրամադրությունները, որոնք փիլիսոփայության մեջ արձագանքվել են որպես ըլատիվիզմ և աբսոլյուտիզմ, պրագմատիզմ և պսիխոլոգիզմ, սոցիոլոգիզմ և սոլիպսիզմ— նրա մեջ ստացել են յուրահատուկ մի կերպարանք ու կառուցվածք՝ դարձնելով մեր ժամանակի պրոբլեմները փիլիսոփայության համար մշտական ու հավիտենական առեղծվածներ:

Ներկա հոգվածով մենք պիտի փորձենք հասկանալ ու ներկայացնել Հ. Բերգսոնի «Ստեղծագործող էվոլյուցիան» հենց իր բառագիտությամբ և այն շնչով, որ բնորոշում է ամբողջ նրա փիլիսոփայությունը՝ ավելի ձեռնահասաներին թողնելով նրա քննադատությունը:

Ինչպես պիտի տեսնեն ուշադիր ընթերցողը, Բերգսոնի դիրքը հեշտությամբ չի կարելի որոշել՝ այս կամ այն ուղղության տակ դնելու համար, ոչ միայն, որովհետև «բերգսոնիզմ» արտահայտությունը ինքնին բավական է արդեն որոշելու նրա յուրահատուկ տեղը թե՛ ժամանակակից և թե ընդհանուր փիլիսոփայության մեջ, այլև տեսակետի ու դիտողության անկյունի այն բացառիկ դիրքը նրան հռացում է հավասարապես սովորական նյութապաշտության և հասարակ ոգեպաշտության ծայրամասերից՝ մոտեցնելու համար թե՛ այս և թե՛ այն ավելի մեծ ճշմարտության ու ավելի շատ իրականության: Սա ամենալուրջ փորձն է գուցե, ազատագրելու իրականության ընդհանրացումներն ընդհանրացումների իրականությունից, և իբրև այդպիսին՝ մեզ ավելի մոտեցնելու ճշմարտության թե՛ բնության և թե՛ կյանքի մեջ: Ըստ որում Բերգսոնի աշխարհայեցողությունը նաև կենսահայեցողություն է¹:

1.

Փիլիսոփայական խնդիրը.— Քսաներորդ դարը ժառանգել է մի փիլիսոփայական խնդիր, որ ծնվել է տասնևիններորդ դարի երկունքներից: Հետևանքային փիլիսոփայությունը վերջացող դարի 30-ական թվականներին ցույց էր տալիս բարձունքին հասնողի հոգնածությունը և ուժասպառությունը: Իրականության և գոյության արմատական, իրական և ճշմարիտ ըմբռնողության ջանքերը կատարել էին

¹ Ավելորդ է կրկնել, թե չեմ հիշատակելու միշտ նրա բառագիտությունը և ցուցմունքներն ավելի շուտ առաջնորդելու համար են: Տե՛ս Henri Bergson. L'Evolution Créatrice. Paris, F. Alcan, 1913. 14. Տպագրությունը թարգմանված է ռուսերենի:

Հնարավոր թուիչքները Կանտի բացած հորիզոններում: Վերլուծութ-
յան և համադրության ամեն տեսակ փորձերն արվել էին և, սակայն,
թվում էր, թե ամեն բան դեռ մնում է ուսումնասիրելու և չուսում-
նասիրված վիճակի մեջ: Այդ պահանջը զգալի է դառնում մանավանդ,
երբ գործը կատարվել, վերջացել էր, այսինքն, երբ կարելի էր ամբող-
ջությունը տեսնել, երբ սիստեմների սիստեմն էր դրվում հրապարա-
կի վրա, որովհետև, իսկապես հետ-կանտյան փիլիսոփայությունը
ներկայացնում էր սիստեմների մի ամբողջություն: Առանց, սակայն,
նույնիսկ թվելու այն թերությունները, որոնք կարող էին նոր որո-
նումների կարիքն զգացնել, բավական է մի ընդհանուր հայացք այդ
ամբողջության վրա՝ նկատելու համար իսկույն, որ հաղթողները ոչն-
չով տարբեր չէին պարտվողներից, որ նոր կառուցած սիստեմները
չատ նման էին այն ավերակներին, որոնց վրա իրենք հիմնվել էին:
Այդ ընդհանուր հայացքն է, որ մեզ ցույց է տալիս սիստեմներ շինե-
լու, կառուցանելու արտավոր հակումը, որ հատուկ է բոլորին էլ:
Անշուշտ, պահանջ պետք է լիներ իրականությունը մեկնաբանել՝ ա-
ռանց կառուցանելու: Այդ ընդհանուր հայացքն է, որ մեզ ցույց է
տալիս ջախջախված մեքենականության ատաղձը նոր կառուցվածք-
ներում: Անշուշտ, պահանջ պիտի լիներ իրականությունը բացատրել
մի գիտությամբ, որ ճշմարտապես աղատված լիներ մեքենականութ-
յան անկենդանությունից: Այդ ընդհանուր հայացքն է վերջապես, որ
մեզ ցույց է տալիս մի համատարած կամայականություն մտքի և
կամքի թագավորության մեջ: Անշուշտ, պահանջ պետք է լիներ մի
գիտության և փիլիսոփայության, որ կամայականության օրենքը
տար:

Լուծման փորձեր.— Նախքան խնդիրն իր ամբողջությամբ հասկա-
նալն և ուսումնասիրելը՝ փիլիսոփայությունը անցնում է մի ծանր
անհետաքրքրության և կայունության շրջան, երբ կատարվում է մի
անուղղակի աշխատանք դեպի ուղիղ ճանապարհ: Փորձառական գի-
տությունների ուսումնասիրությունները, ինչպես և դրան հետևող
նոր փիլիսոփայությունը անգիտակցաբար, կարելի է ասել, ճանա-
պարհ պատրաստեցին այն առեղծվածների համար, որոնց գոյութ-
յունն էր միայն մատնանշել Կանտը: Բարոյական գիտությունները,
հոգեբանության վերլուծությունները, սաղմնաբանությունը, ման-
րէաբանությունը և այլն, և այլն, զգացնել էին տալիս կյանքի և գո-
յության մի այլ տեսակի փիլիսոփայություն, որ պետք է նոր ստեղ-
ծել, նոր աշխատել և ուսումնասիրել: Դրանով պետք է բացատրել
այն մեծ հաջողությունը, որ ձեռք բերեց անմիջապես սպենսերյան է-

վոլյուտսիոնիզմը, և որ դեռ որոշ տեսակի միջավայրերում իր հմայքից ոչինչ չէ կորցրել: Դա խոստանում էր, առաջին բերան, գծագրել այն ճանապարհը, որ կտրուկ է նյութը՝ հասնելու համար ինքնակամ շարժումների և զգայականության և այն, որ կտրուկ է ոգին առհասարակ, հասնելու համար բանականության: Դա խոստանում էր տալ ներքին ու արտաքին հարաբերությանց այն անթիվ աստիճանավորումները, որոնք պայմանավորում են գործարանավոր մարմինները, և այլատարրի վերլուծությունները առաջ մղել այնքան, որ կարելի լիներ գտնել զուտ միատարր իրականությունը: Հսկայական սխտեմների դեմ պայքարի կանգնած՝ Սպենսերը հեշտությամբ որդեգրեց այն, ինչ որ ինքն ձեռնարկում էր Զախարյաև միայն: Նա էլ սկսեց կառուցանել, դասավորել և համակարգել, ոչ թե իսկապես, ինչպես որ ինքն էր կարծում՝ զուտ միատարրից, այլ դեռ չզարգացածը դեռ չզարգացածի հետ: Դրանով մի ցանկություն միայն եղավ՝ առաջ գնալու, բայց մի գործունեություն եղավ՝ նորից կանգ առնելու հին ուղիների և սիրելի հիշատակների վրա: Էվոլյուտսիոնիզմը հղացվեց, բայց առանց հետևողական շարունակության:

Բերգսոնը.— Զջմարիտ էվոլյուտսիոնիզմը երևան է գալիս Հանրի Բերգսոնի փիլիսոփայության մեջ միայն: Առանց առաջադրությունների, որ իր քննության բովից չեն անցել, առանց նախապաշարումների, թե փորձը փորձով պիտի ապացուցանել, խիզախ հղացումով ընդգրկում է նա կյանքն ամբողջ և ձեռնարկում գոյության ամենատարրական ու ամենահիմնական վայրկյանը վերլուծելու: Իրականության թափանցողության համար նա չի խուսափում բնազանցական մտաշխատանքից, և ըստ ամենայնի մարդու ճանաչողական ուժի մեջն է որոնում ճանաչելու առարկաները: Վերլուծությունը նրա համար հանճարի թափանցողությունն է, այդ պատճառով էլ նա շատ քիչ բաներ է գտնում վերլուծելու: Գծագրելով կյանքի ամենախորը փիլիսոփայությունը՝ նա հոգեբանական բացատրություն է տալիս նյութականության, և իրերի ներքնապես տեղությունն է բռնում ուսումնասիրելու: Փաստերի ոչ թե ընդարձակությունը, այլ խորացումն է փնտրում նա և շարժումը դարձնում է իրերի ենթանյութն (substratum) իսկ: Ժամանակի ստեղծագործական հատկությունը վեր հանելով և դրա ու տարածության հոգեբանական էությունը հիմնավորելով գիտակցության մեջ՝ նա մի անհակասական տեսություն է տալիս թե՛ նյութականության և ոգեկանության, և թե՛ պատճառականության: Նա որոշակի բաժանում է. ճանաչել՝ գործելու և ճանաչել՝ ճանաչելու համար հոգեկան մեր գործառնությունները, և այդպես էլ

Հիմնավորում է իր զուտ մտահայեցողական և պրագմատիստական գիտությունը: Նրան անհրաժեշտ չեն ո՛չ բույսերի, ո՛չ էլ կենդանիների դասակարգությունները՝ բռնելու համար էվոլյուտիվ շարժումը: Կյանքը, իր ամենատարրական արտահայտություններից սկսած, մինչև իր ամենաբարձրագույն ձևակերպումները, ներկայացնում է էվոլյուտիոնի մի հսկայական գնացք, որ իր սկզբնական զարկից մինչև իր հնարավոր թավալումները, դառնում է իմանալի և բանավարական՝ նրա քննող և թափանցող հայացքի տակ:

II

Էվոլյուտիոնի հնարավորությունը.— Ի՞նչպես հնարավոր է էվոլյուտիոնը. ահա քսաներորդ դարի ժառանգած փիլիսոփայական խնդիր-պարտականությունը: Անվիճելի է, որ եթե առաջադիմություն կա, այդ լինում է՝ մի «վիճակից» մյուսն անցնելով, այդ լինում է փոփոխություն, շարժումով, ձևերի շարունակական կերպարանափոխություն, որ հնի վրա ցույց է տալիս նոր հետքեր և գծեր, նոր գործարաններ և գործառնություններ: Ըստ երևույթին կարելի է ամբողջ էվոլյուտիոնը բացատրել, եթե հնարավոր լինի մեր օրերում ապրող ամբողջ կենդանականությունը, հետզհետե մերկացնելով իր բոլոր հատկություններից, գտնել վերջիվերջո գոյության այն ձևը, որ անփոփոխելի է, որից առաջ են եկել մնացյալ բոլոր ձևերը: Այսինքն, որովհետև մեզ տրամադրելի իրականությունը այլատարր է, պետք է գտնել զուտ միատարր իրականությունը, որովհետև այլատարրը միշտ ներկայացնում է արդեն փոխված և հեղաշրջված մի գոյություն: Մինչդեռ միատարրը ամենասկզբնական տեսակը կլինի, որից պետք է առաջ եկած լինեն բոլոր այլատարրերը ու տեսակները և այդպես էլ ընթացավ իսկապես կենսաբանական էվոլյուտիոնիզմը՝ Դարվինի մոտ՝ սոսկ կենդանաբանական, Սպենսերի մոտ՝ նաև փիլիսոփայական հիմունքներով:

Կենսաբանական փաստերը.— Ճիշտ հղացված և սխալ առաջնորդված սպենսերյան և առհասարակ կենսաբանական էվոլյուտիոնիզմը ցույց է տալիս մի շարք գործոններ և պայմաններ, որոնց մեջ հնարավոր է դառնում փոփոխությունը և շարժումը: «Տեսակների զարգացումը» կատարվում է՝ միջավայրին հարմարվելով, գործնական կյանքի պահանջներին (գոյության կռիվ) հաղթահարելով, կամ տեղի տալով, պատահաբար ստացած մի ընդունակության ժառանգականություն, ուժեղների ապրելով և թուլերի մահով: Որոշ գործառնություններ կամ պահանջներ ստեղծում են որոշ գործարաններ.

Հանկարծական և կոպիտ փոփոխություններն էլ որոշ չափով ազդակներ են զարգացման: Թռանսֆորմիզմն ու նոր-գարվիներիզմը դեռ երկար կվիճեն՝ ապացուցանելու ժառանգականության դերը էվոլյուսիոնի մեջ²: Անյուլթելի մի Համառությունը, սակայն, էվոլյուսիոնը պիտի մնա առեղծվածների առեղծվածը, քանի որ ուշադրությունը չի կենտրոնացած այն վայրկյանի վրա, որ փոփոխությունն իսկ է, նրա վրա, որ ոչ թե վիճակից վիճակ անցնելն է, այլ այդ անցումը միայն, այն տևողությունը միայն, որ ոչ նախկին վիճակն է, ոչ էլ նոր վիճակը, նյութի այն ներքնապես ապրումը, որ երբեք վիճակ չէ, կայունություն չէ, քարացում չէ, այլ Հարափոփոխ շարժում, մի մշտական ստեղծում, մի Հավիտենապես նոր Հնություն:

Ուղղությունների ըմբռնումը Սպենսերի մոտ.— Անհերքելի է, որ ապրող, կենդանի նյութը ներկայացնում է երեք կերպարանքներ, նիրհ (torpeur), բնազդ (instinct) և իմացականություն (intelligence): Կեղծ էվոլյուսիոնիզմը դրանց ներկայացնում է որպես միևնույն էության երեք աստիճանավորումները՝ առանց ըստ էության տարբերության: Եվ միջավայրն ու վերոհիշյալ ազդակները, որոնք պայմանավորում են զարգացումը, այդ միևնույն էության տվել են այս կամ այն կերպարանքը: Սպենսերի «վերլուծությունը» գնում է առանց վերլուծելու՝ սոսկ նկարագրելով արդեն զարգացած իրերի կամ ձևերի նմանությունները, տարբերությունները և դասավորությունները: Դրանով ոչ միայն չի բացատրվում, թե ի՞նչ է էվոլյուսիոնը, այլ Հայտնի չի լինում նաև, թե ի՞նչպես է կատարվում զարգացումը, փոփոխությունը և էվոլյուսիոնը: Շարժման մեջ կա ետ ու առաջ, փոփոխության մեջ կա շեղում, կայունություն և առաջադիմություն: Դրանք սակայն հաշվի չեն առնվում կեղծ էվոլյուսիոնիզմի մեջ: Բացի այդ, Հարմարումը (Anpassung) էվոլյուսիոնի ճանապարհի վրա մի «պատահար» է միայն, փոփոխության մի երևույթական ազդակ այնտեղ, ուր կայունություն էլ կա, հետադիմություն էլ: Դեռ չենք մտնում ստացական ընդունակությունների ժառանգության մոլթ առեղծվածների մեջ, որոնք ինչքան էլ պարզվեն, չպիտի կարողանան համենայն դեպս ցույց տալ շարժման էությունը, փոփոխության այն վայրկյանը, որ ոչ մի արտաքին ազդեցության պիտի չենթարկվեր, եթե զարգացման սկզբնական մղումը, կամ թռիչքը նրա մեջ դրած չլիներ Համապատասխան Հակումներն ու տրամադրությունները:

² Նույնը եր, 65 և չար:

Սխալի արձատրւմը. – Հարցադրութիւնն ալիւի կպարզվի գուցե (որովհետեւ քննադատելով կենսաբանական էվոլյուսիոնիզմը՝ մենք միայն ուզում ենք էվոլյուսիոնի հարցը դնել), եթե փորձենք մի րոպե ըմբռնել այն հակամիտութիւնը, որ ներակա է մարդու իմացականութեան, որ չի թողնում հանճարեղ մի հղացում, կամ հայեցողութիւն ընթանա իր սեփական ճանապարհով, որ էվոլյուսիոնի հղացումը տանում է դեպի կեղծ-էվոլյուսիոնիզմը: Այս դեպքում պետք է թեւեւ Բերգսոնի ամբողջ իմացաբանութիւնը ներկայացնել, կամ ճանաչողութեան տեսութիւնը, բայց թերեւս կարելի լինի, առանց դրան, բռնել միայն սխալի կամ շեղումի րոպեն մտածողութեան ճանապարհի վրա: Իմացականութիւնը կոշտ նյութի վրա մարդու ազդեցութիւնը տարածելու ուժն է, և իբրեւ այդպիսին՝ նա ընդունել է այն հատկութիւններն ու ընդունակութիւնները, որոնք միայն նյութին են հատուկ: Այսպես, օրինակ, մեր իմացականութիւնը չի կարող «մտածել հոսանուտը», շարունակութիւնը, շարժումը և տեղութիւնը. նա տրամաբանութեան գործիքն է, իսկ մեր «տրամաբանութիւնը հաստատուն իրերի տրամաբանութիւնն է». նա հաղթանակում է երկրաչափութեան մեջ ալիւի, քան ուրիշ որեւէ տեղ: Ով որ փորձում է, ուրեմն, իմացականութեամբ ըմբռնել ամբողջ իրականութիւնը, նա միայն հաստատուն իրերի, և այն էլ նրանց հարաբերութիւնը միայն պիտի կարողանա ըմբռնել: Նա տալիս է միայն օրենքներ, այսինքն հարաբերութիւններ, և գուր չէ, որ հարաբերութիւնը կազմում է Սպենսերի փիլիսոփայութեան գերիշխող ստորոգութիւնը: Մինչդեռ ճշմարիտ էվոլյուսիոնիզմը պիտի իրականութիւնն ըմբռնեն ոչ թե նրա մի մասով ամբողջի վրա աշխատելով – մասն ի՞նչպես կարող է իր մեջ պարունակել, կամ ըմբռնել ամբողջութիւնը – այլ մի այնպիսի միջոցով, որ այդ հակասութեան մեջ չի ընկնում: Էվոլյուսիոնի տեսութիւնը պետք է տա նաև իմացականութեան ծննդաբանութիւնը, ծագումը և զարգացումը: Ի՞նչպես կարող է, սակայն, իմացականութիւնը իր ծագումը գծագրել: Այս «ախտավոր շրջանակը»³ (cercle vicieux) Սպենսերի համար գոյութիւն չունի: Եվ առհասարակ «ստույգ» կոչվող գիտութիւնները շատ դժվարութեամբ են մոտենում այս տեսակ հարցերին: Ճշմարտութեան ամենաարմատական հարցն է սա, որի ըմբռնումից կախված է յուրքանջյուր տեսութեան հիմքը:

³ Նույնը եր. 210:

III

Փորձառական գիտությունները.— Մի հարց, որ երբեք իր տեղումը չէ և ամեն տեղին էլ հարմարում է, այդ էլ մտածողության այն տիպն է, որ մի ուսումնասիրության մեջ երևան է գալիս: Կարելի է⁶ արդյոք մի առեղծվածի արմատական և կատարյալ լուծումը գտնել այսպես կոչված «ճշգրիտ», կամ ավելի ընդարձակ, փորձառական գիտությունների մեջ: Դա կապված է այնքան երկար և բարդ պատմությունների հետ, որ մենք ակամա որակում ենք դրան իբրև մի անհատականությունից, որ այսպես է փնտրում ճշմարտությունը, ու ամեն փնտրողն էլ փորձում է ապացուցանել, որ այսպես կարելի է հասնել ճշմարտության: Սակայն ինչքան այլազանություն որ կա ընդհանուր ձևով դրված հարցի պատասխանների մեջ, նույնքան և անհատական տրամադրությունն ու ժեղանում է որոնման ընթացքին գտնված փաստերով, որոնք ապացուցանում են իր ճանապարհի առավելությունները: Սա մի փաստ է արդեն, որ սոսկ փաստերի վրա հիմնված դատողությունները վերջիվերջո կարիք են զգում ուրիշ տեսակ փաստերի դեմքը՝ եթե ոչ մեզ, գոնե իրենք իրենց համոզելու համար: Հաճախ հարցադրության եղանակն իսկ ստիպում է առաջին քայլիցն իսկ դիմել փաստերի, որոնք փորձից չեն բխում: Այսպես ահա, փորձառական գիտություններն աշխատում են այն բանի վրա, ինչ որ կրկնվում է, նմաններ ունի և շարունակություն: Զուտ բացառիկը երբեք գիտության առարկա լինել չի կարող. նա ո՛չ չափի տակ է ընկնում, ո՛չ էլ համեմատության տեղ թողնում. իբրև բացառիկ, նա բռնելու մի անկյուն չունի, ուր դիտողությունը կամ խորհողությունը կարողանար կենտրոնանալ: Հետո գիտությունը պետք է ամեն բան վերածե և շրջի, պետք է ամեն բան արտահայտե ուրիշ բաներով, առնվազն նշաններով: Իսկ ինչ որ անշրջելի է և անվերածելի, դա գիտության տակ չի ընկնում, դա հակագիտական է: Բացի այդ, փորձառական գիտությունները ամբողջի մասին գաղափար են կազմում ընդհանրացումներով միայն, այսինքն վերլուծության և համադրության մի խառնուրդով, ուր ամբողջի անհատականությունը բոլորովին ոչնչանում է: Եթե կա մի իրականություն, որ պիտի ըմբռնել առանց վերլուծության, ի՞նչպես պիտի անել, նույնպես, ո՞ւր պիտի դնել այն գիտողությունները, որոնք ստացվում են Ոգու միանվագ հայեցողությունից, իրականության դեմ հանդիման գտնված ժամանակ: Ի՞նչ պիտի անել վերջապես այն իրականության հետ, որ ոչ մի փորձի տակ չէ ընկնում, որ անորոշ տրամադրություն է միայն, որ չափազանց մեծ է, կամ չափազանց փոքր, և որ չի մեկնաբանվի ոչ մի

ընդհանրացումով: Այստեղիցն արդեն պարզվում է, որ դենել հարցերն այս ձևով, նշանակում է սկզբից ևեթ անվերապահ և աննախապաշարյալ փրկիսոփայության մեջ փնտրել պատասխանները:

Անվերածելիներ.— Ահա կյանքը, ժամանակը, տարածությունը, էվոլյուսիոնը և այլն, երևույթներ, որոնք ոչ մի կերպով չեն շրջվում, որոնց համար ոչ մի բանաձև, կամ ձևակերպում հարազատ չի կարող լինել: Կյանքը վերլուծել և վերածել, նշանակում է ամեն բան բացատրել, բացի կյանքից, որ իբրև ամենաբարդ երևույթների մեկ ամբողջ միություն, երբեք գոյություն չունի մասերի մեջ, և ո՛չ էլ բոլոր մասերի հավաքածուի մեջ: Իբրև մի անվերածելի ամբողջություն՝ նա կյանք է: Նույնպես և իբրև մի անշրջելի շարունակություն՝ ժամանակը մի ինքնուրույն գոյություն է⁴: Երկրաչափության մեջ նա երևում է, երբ միայն պետք է ֆոնկսիոնել հարաբերությունները սահմանավորել: Եվ ո՛չ մի փորձառական գիտության մեջ նա ինքնին չի ենթարկվում վերլուծության և ուսումնասիրության: Կա՞րող է, ուրեմն, մի մտածողություն արմատական լինել, երբ առաջադրում է մի անորոշ բան, որին ինքն ժամանակ անուն է տալիս. իսկ ուր որ մի բան ապրում է, «այնտեղ ժամանակն է, որ գրվում է»: Նույնիսկ ամենահասարակ բաները մնում են անհասկանալի և անճանաչելի իմացականության համար, որ փորձառական գիտությունների ճանաչողական գործիքն է: Կա՞րելի է ընդունել, որ աղեղը, կամ կոր գիծը կազմված է ուղիղ գծերից, որովհետև «գիտությունն այդպես է ընթանում՝ մասերի բաժանելով», ուր ինչքան փոքր են մասերը, այնքան և ուղիղ է գիծը: Սակայն կոր գիծը մի անվերածելի անհատականություն ունի, որ ստացվել է մատիտի մի շարժումով: Փոքրիկ ուղիղ գծերի կրկնությունը չի տա երբեք կոր գիծը, ինչպես «հազարավոր լուսանկարների կրկնությունը չի տա այն պատկերը, որ ստացվում է զանազան տեսքերի լուսանկարներից»: Վերլուծելով աչքի նման մի գործարան՝ մենք գտնում ենք անթիվ բարդություններ, բջիջներ, թաղանթներ, ոսպնյակներ, ապակենյութ և այլն, բայց սրանցից ոչ մեկն էլ աչք չէ, ոչ էլ ամբողջը միասին: Աչքի մեջ ավելին կա, քան մարդկային որևէ վերլուծություն կկարողանա տալ. այնտեղ կա հատկապես «տեսողության պարզ գործողությունը», որ ձեռքի մի շարժումի նման անվերածելի է: Վերլուծությունը մեզ տալիս է միայն նշաններ, որոնք, թվում է, թե ինչքան շատ և բարդ են լինում, այնքան էլ մոտ իրականության: Բայց դա սոսկ ցնորք է, ի-

⁴ Նույնը, եր. 370 և շար և 212-17:

րական է երկուքից մեկը միայն, կամ «գործարանի անսահման բար-
դուլթյունը», կամ «գործառնության ծայրահեղ պարզությունը»:
Այդպես է նաև շարժումը: Բնության մեքենագիտական բացատրութ-
յունը շարժման մեջ տեսնում է «դիրքեր» (վիճակներ)⁵, բնության
վախճանաբանական բացատրությունը շարժման մեջ տեսնում է
«կարգ» (նպատակ, հատակագիծ), բայց «շարժումը ավելին է, քան
դիրքն ու կարգը»:

Այդ մասին դեռ հետո, բայց ամենից հատկանշականը այն հրաժա-
րիմքն է, որ տալիս են փորձառական գիտությունները Բացարձակի
որոնման հանդեպ և գիտություն հայտարարում ինչ որ միայն հարա-
բերական է, երևութական և շոշափելի: Ինչպես կարող էր, սակայն,
իր շրջապատի և իրականության հետ անընդհատ շփվող ոգին չստա-
նալ մի բան այդ շրջապատից, որ իրական լինի, էական և ոչ-հարաբե-
րական: Կամ իրականությունն անիրական է, որովհետև հարաբերա-
կան, կամ թե իրականության մեջն է բացարձակը, և ոգին անմասն չէ
դրանից: Վերջապես «գործը չի կարող շարժվել անիրականի մեջ»⁶,
նա պետք է, որ բացարձակի հետ շփում ունենա, որպեսզի կարողանա
իրականանալ, հաջողել և չսխալվել: Պարզ է, որ փորձառական գի-
տությունները, գուցե իրավամբ, չեն տալիս մեզ իրերի հիմքն ու
էությունը, իսկ ով որ այդպիսի արմատական պահանջներ ունի, նա
այլ ճանապարհ պիտի ընտրե ճշմարտության որոնման համար:

[Զեռագրում պակասում է IV գլուխը. էջ 21–25]

V

Գիտակցությունն ընդհանրապես.— Գիտակցության ամենապարզ
և ուրվագծային պատկերը շարժումն է: Եթե գիտակցական մի արտա-
հայտություն (զգացում, միտք և այլն) ազատենք իր բովանդակութ-
յունից, կտեսնենք, որ մնում է մի բան, մի անորոշ բան, որին միայն
շարժում անունը կարող ենք տալ. իր բովանդակության հետ, նա
գործ է, իսկ առանձին՝ գործի ուրվագիծը, գործի հնարավորությունը,
շարժում: Իր ամբողջության մեջ գիտակցությունը ներկայացնում է
ամենից առաջ երկու տարբերություններ, ավելի ճիշտ՝ հակադրութ-
յուններ — բնազդ և իմացականություն: Այս երկուքն էլ ընդհանուր
գծերով իրար հակադրվում և իրար լրացնում են. ինչ որ զուտ բնազ-
դային է բնազդի մեջ, հակադրված է նրան, ինչ որ զուտ իմացական

⁵ Նույնը, եր. 177:

⁶ Ibid IV եր.

է, իմացականության մեջ⁷: Բայց երկուքն էլ մի բացասական ընդհանուր սահմանափորում ունեն, երկուքն էլ, իբրև հակում, սահմանելի չեն, որովհետև իրեր չեն: Բնագոյն ու իմացողությունը կարելի է համարել աշխատանքի երկու մեթոդներ, մինչդեռ մեկը ինքն իսկ գործիքն է, որ ինքն գործածում է, կամ «կազմակերպչական աշխատանքի շարունակությունն իսկ» ապրող նյութի մեջ, որտեղ գործիք չինելը և գործիք բանեցնելը միևնույն բաներն են, որտեղ կա «մանրամասնությունների մի անսահման բարդություն» և «գործառնություն մի սքանչելի պարզություն»,— մյուսն, ընդհակառակն, գործածում է այն գործիքը, որ ինքն չինել է իրանից դուրս կատարված աշխատանքով, որ խիստ անկատար է և անսահման կատարելիության ընդունակ միանգամայն, որ բավարարելով մի կարիք՝ առաջ է բերում նոր կարիքներ, և որ երբեք չի վերջացնում իր աշխատանքը, ու այնքան առաջ է գնում, որ սկսում է «գործիքներ չինող գործիքներ» չինել⁸: Երկուքն էլ երբեմն-երբեմն ձեռք են տալիս իրար, բայց ավելի իմացականությունն է, որ կարիք ունի բնագոյն, քան հակառակը: Բնագոյնը և իմացականությունը երկու տեսակ ճանաչողություններ են. երկու լուծումներն ունեն առեղծվածին, որ պետք է կենսական ուժի ներգործությունը կատարեր կոպիտ նյութի վրա: Իբրև գործնական՝ դրանք ճանաչողություն չեն, այլ միայն իբրև «գիտակցական նախապատրաստություն մի բանի, որ գործ է լինելու ապագայում»: Ճանաչողություն են:

Զուտ բնագոյն.— Բնագոյն և իմացականություն ընդունելով իբրև «ընդհանրապես գիտակցություն» երկու ուղղությունները՝ մնում է այժմ որոշել երկուքի տեղն ու փոխհարաբերությունը: Բնագոյնը նյութի կազմակերպելու աշխատանքն է և իբրև այդպիսին, նա ճանաչել կարող է միայն գործարաններով: Բայց որովհետև լեզվի բառերը «իմացականության բառերն են», դրա համար էլ իմացականությամբ կատարված փորձը՝ բնագոյն բացատրելու, միշտ լինելու է լավագույն դեպքում նմանություն և մնալու է անբացատրելի: Նա չի կարող գուտ անդրադարձական լինել, նա չի կարող նաև անգիտակցության մեջ ընկած իմացականությունը լինել. «բնագոյն գնում է դեպի կյանքը», իսկ իմացականությունը՝ դեպի նյութը. այսքանը պարզ է, բայց չի բնորոշում նրան: Գուցե ավելի ճիշտ լինի բնագոյն անվանել դեպի

⁷ Նույնը, եր. 147 և շար:

⁸ Նույնը, եր. 151 և շար:

կյանքը ձգտող «մի համակրողություն»⁹, կամ ընկերային հարաբերությունների մեջ կանխազգացումներ, տրամադրություններ առաջ բերող մի ինքնահասկացողություն: Ըստ որում, նա երբեք զուտ ճանաչողություն չի տալիս, բայց լրացնում է, օգնում է, նախապատրաստում է իմացականության ճանաչողությունը, ուրեմն, մասնակից է իմացական աշխատանքին, բայց երբեք բնազդականը չի կարող զուտ ճանաչողական դառնալ: Նրա մեջ իմացականությունը սոսկ կյանքի իմացականությունն է, կամ ճանաչողությունը և այն էլ գործի համար միայն, գործի մեջ միայն: Մինչդեռ, եթե բնազդն ունենար այն «անշահախնդիր ճանաչողության կիրքը», որպիսին իմացականությունն ունի, այն ժամանակ նա մեզ գաղտնիքներ կարող էր մատնել, որոնք իմացականության մեջ դրված՝ մնացել են հավիտենապես անլուծելի: Իմացականությունը չընթացող ամպանման զանգվածն է գուցե բնազդի տեղը, ուր երբեմն աներևակայելի փոքր տեղություններ կայծկլտումներ են առաջ գալիս, մտքի չլացուցիչ փայլատակումներ, որոնք, եթե միայն մի վայրկյան երկարեին...: Այստեղ մոտենում ենք Բերգսոնին սիրելի intuition-ին, զուտ հայեցողություն, որի մասին չպիտի խոսենք, սակայն:

Զուտ իմացականությունը.— «Ընդհանրապես գիտակցության» մեջ իմացականությունը մի տիրական դիրք ունի, ընդունակ միայն որոշ տեսակի իմացական աշխատանքի, նա շնորհիվ իր այդ գերիշխող դիրքին՝ շատ հաճախ համարվել է ճանաչողական միակ գործիքը. սակայն, նա ձև ու հարաբերություն ճանաչելու գործիքն է միայն, այսինքն իմացականության ո՛չ թե տարածությունը կամ ծավալը, այլ միայն անբովանդակ հասկացողությունը, փոխհարաբերությունը և իբրև այդպիսին՝ նրա ճանաչողությունը դատարկ է, մի ձև միայն՝ ամեն ձևն ստանալու ընդունակ: Ինչպես Դեկարտն ասում է, ավելի մեծ ճշմարտություն չկա, թե եռանկյան երեք անկյունների գումարը հավասար է երկու ուղիղ անկյան, բայց այս ճշմարտությունը չի ապացուցանում երբեք թե եռանկյուն կա աշխարհում, որովհետև իբրև իմացողական ճանաչողություն՝ անբովանդակ է և դատարկ, ձևական ճանաչողություն միայն: Սրանից պարզ հետևում է, որ ճանաչողությունը միայն իմացողական աշխատանք չէ, հիմքում գտնվում է միևնույն «կարողությունը», որի մեկ երեսը ճանաչողություն է, մյուս երեսը՝ գործ, այնպես որ միայն գործը նկատի առնելով՝ կարելի է իմացականությունը ճանաչել: Բացի այդ իմացականությունը

⁹ Նույնը, եր. 191:

միայն հաստատուն իրերի ճանաչողությունն է, հոսանքն ու կենսականը, ինչպես ասացինք, խոստովում են նրանից, այսինքն նա չի կարողանում մտածել շարունակությունը և տեղությունը, այլ միայն վիճակներ, դիրքեր, պարզ և կտոր-կտոր, իրար հետ ներքնապես առնչություն չունեցող առարկաներ¹⁰։ Նրա գործառնությունն սահմաններից դուրս են գտնվում տեսական աշխատանքները, նա միայն ծառայում է մարդու ազդեցությունը տարածելու գործի վրա։ Իբրև գիտակցական գործունեություն՝ նա մի անորոշություն է, որ «բաժանում է և վերակազմակերպում»։ Նա ավելի շուտ լուսավորում է գործը շրջապատող հնարավորությունները, մի տեսակ լույս է նա, որ «ծայթքում է հնարավոր գործի և իրական գործի շփումից»։ Ավելի պարզ կարող ենք ասել՝ իմացականությունը գործի գործիքն է։ Երեք ուղղությունների մեջ հատկանշականը և տարբերականը իմացականության համար այս տիպի մտաշխատանքն է – գործի գիտակցական գործիքը, և այն էլ ո՛չ բնագիտական թուփերով, ո՛չ էլ անգիտակցական անդրադարձումներով։

VI

Ճանաչողության համայնական Աշխատանքը.— Էվոլյուցիոնի հիմնական գծերը պարզվում են մեզ համար իսկապես նյութականության և մտավորության այն ըմբռնումից, որ այլևս զուտ իմացողական ճանաչողություն չէ։ Էվոլյուցիոնի մեր այդ ըմբռնումը ոչինչ չի առաջադրում, նախապաշարմունքներ չունի իմացականության մասին և ինքն իրեն դնում է բոլորովին այլ բարձունքների վրա՝ տեսնելու համար բոլորովին նոր հորիզոններ։ Գոյության մի ավելի բարձր և ընդարձակ ձև կա, որից բխում են և՛ նյութականությունը, և՛ մտավորությունը (իմացությունը)։ Փիլիսոփաների մեծ մասն անկարող են եղել ըմբռնել այս ըստ երևույթին խիզախ տարակերպությունը, որովհետև «Սպենսերի փիլիսոփայությունը մեկնում էր բնությունից և ամեն բան կենտրոնացնում իմացականության մեջ», իսկ «Ֆիլսոֆեն ընդհակառակն կենտրոնացած իմացականությունը, կամ միտքն էր սփռում տիեզերքի մեջ»¹¹, պարզ է, թե ի՞նչ էին լինելու երկուքի բացատրությունները նյութականության և իմացականության մասին։ Այս երկու օրինակները հատկանշական են։ Ամբողջ փիլիսոփայությունը, կարելի է ասել սկզբից ևեթ, եղել է կամ այսպես, կամ

¹⁰ Նույնը, եր. 161 և շար. 169:

¹¹ Նույնը, եր. 207:

այնպես: Եթե փիլիսոփայությունը պետք է որ ինքն իրեն հաղթահարէ, այդ լինելու է ո՛չ թե սրան, կամ նրան միանալով, այլ երկուքիցն էլ կտրականապես հեռանալով: Եվ դրա համար փիլիսոփայությունը պիտի դարձնել ամենից առաջ ո՛չ թե մի մարդու գործ, ինչպես որ եղել է այդ մինչև այժմ, այլ «գիտականների մի համայնական աշխատանք»¹², ուր «զգայնությունց փոխանակությունը» և մարդկայնություն տարածումը ավելի ու ավելի լայն շրջաններում՝ պիտի դառնան հիմքերը որոնումների: Ով, որ միայն իմացականություն է կամենում ճանաչել, նա պետք չունի, իհարկե, այդպիսի աշխատանքի: Բայց ով, որ համոզված է հասարակագիտության տվյալներից, թե իմացականության concept-ները¹³ (Begriff) կազմվել են իմացականությունների ընկերաբանական համագործակցությամբ, նա պետք է անհրաժեշտաբար կարիք զգա համայնական աշխատանքի՝ այդ համայնական աշխատանքը հաղթահարելու համար: Այն տիպի ճանաչողությունը, որ միայն ընդունակ է իրականությունն ըմբռնելու՝ իր ամենախոր ծալքերի մեջ և լիակատար ամբողջությամբ, այդպիսի ճանաչողության մեջ առաջնակարգ տեղ են բռնում բնագրը, իմացությունների փոխանակությունը և իմացականությունների փոխհարաբերությունը: Ինչպես նաև, մի որևէ ճանաչողության ծննդաբանությունը և գործնական կյանքի մեջ կրած փոփոխությունները, ունեցած տարողությունը, կատարած դերը և ազդեցության ծավալը անհրաժեշտորեն կապված են այդպիսի լայն իմացականության հետ, սրա լրացուցիչ և բաղկացուցիչ տարրերն են դրանք:

Ինտուիտիվ ճանաչողությունը.— Այդպիսի ընդարձակ չափականությամբ վերցրած ճանաչողության համար պետք է իմացականությունը «ինքն իրենից դուրս մղել»: Ոչ մի դատողություն մեզ չի սովորեցնում, թե «լողալու և քայլելու մեջ մի կապ կա», որովհետև ոչ ոք դատողությամբ լողալ չի սովորում, միայն լողալ սովորելուց հե-

¹² Նույնը, եր. 209:

¹³ Պետք է խիստ տարբերություն դնել idée և concept բառերի մեջ. գաղափար բառը հայերենում գործածվում է երկուսի համար էլ, բայց դա սխալ է: Առաջինը բնորոշվում է իբրև մի անորոշություն և անսահմանելիություն, որ մշտական աշխատանքով պիտի դարձնել որոշ և սահմանելի. դա պլատոնական իդեալ գաղափարն է: Երկրորդն, ընդհակառակն, իր մեջ ոչ մի անորոշ և անսահմանելի բան չունի, բառերի քարացած տեսակն է և նոր փոփոխության անընդունակ. մաթեմատիկան, երկրաչափությունը և ստույգ կոչվող գիտություններն աշխատում են այդ տեսակ բառերով, թեև մաթեմատիկայի մեջն էլ կան առաջին տեսակից: Փիլիսոփայությունը աշխատում է երկուսի վրա էլ, ու դրանից են առաջ գալիս շատ տեսակի շփոթությունները:

տո ենք այդ կապը գտնում մենք¹⁴։ Եվ մենք, որ գիտենք, թե ի՞նչ - բան է հաստատունը, այն ժամանակ միայն կզգանք, որ ջուրն էլ հաստատուն է։ Գործի բերած օժանդակությունը ճանաչողության մեջ այս աստիճան մեծ է։ Մի ներքին բռնադատություն մեզ էլ մենք գտնում ենք, որ իմացականությունը բաժանվել է մի ավելի լայն իրականությունից, որ նրան շրջապատում է մի տեսակ «խմորի» նման, որ իմացականության ծագումն է մատնանշում։ Երկուքի մեջ եղած տարբերությունը երբեք էական չէ։ Բայց իմացականությունն առանձնապես ամեն բան ըմբռնում և պատկերացնում է որպես հաստատուն¹⁵, ինչպես և կյանքն ու ամեն ինչ, որ շարժուն է և հոսանում։ Նրա գործունեության դաշտն է անշուշտ, իսկ «չնչավորի և կենսականի համար նա գործածում է անշուշտ օրինակներ և նշաններ»։ Փիլիսոփայությունը չի կարող դրանով բավականանալ, նա պետք է իմացականության գծած շրջանակները խորտակի, նա պետք է փորձի իրականությունն ըմբռնել իրականության հավասար ծավալ ներկայացնող մի գործիքով, որ աշխատում է ոչ թե կառուցանելով, դասավորելով, համակարգելով և փաստեր կուտակելով, այլ մի հայացքով, որ թափանցում է իրականության ամենախոր ծալքերը։ մի ճանաչողությամբ, որ իրերի երևույթական տարբերության տակ տեսնում է միևնույն սկզբունքը, ինչպես և գոյության անսահման կրկնությունների մեջ գտնում է ուղղություններ և զանազանվող հոսանքներ, որ վերլուծում է, ոչ թե բաժանելու և համադրելու, այլ մեկ և լրիվ ամբողջությունն ըմբռնելու համար, որ նախապաշարմունքներ չունի, և անհակասականությունը չի փնտրում դատողությունների մեջ, որքան զգայնության ներդաշնակության և գործարանավոր կապակցության մեջ։ Այն ժամանակ միայն ճանաչողությունը կլինի Բացարձակի գիտությունը։ Թեև այստեղ նա մնում է դարձյալ անկատար, բայց չի լինի այլևս արտաքին և հարաբերական, ինչպես դրական գիտությունների մեջն է։

Զուտ տևողության վայրկյանը.— Այն ժամանակ պետք է փնտրել մեր ներքին կյանքի ամենախոր հատվածների մեջ, ինչ որ ամենից շատ կտրված է արտաքինից, ինչ որ «զուտ ներքինն» է, «ինչ որ ամենից քիչ իմացական է»։ Կամքի մի գերազանց ճիգով մենք թափանցում ենք մեր սեփական կյանքի ամենաներքին վայրկյանում։ Դա

¹⁴ Նույնը, եր. 210։

¹⁵ Նույնը, եր. 166 և շար։

զուտ տևողությունն¹⁶ է: Մեր անձնավորության համառ կենտրոնացումը ինքն իր վրա՝ մեզ թույլ կտա հավաքել և «կուտակել մեր անցյալը», որ խոստափում է մեզնից, «քչելու համար անբաժանելիորեն մի ներկայի մեջ, որ նա ստեղծում է՝ այնտեղ մտնելով»: Ապրումի այս հազվագյուտ վայրկյանը մեր «եսի զուգադրությունն է» ինքն իր հետ. այդտեղ իմացականություն կա, որովհետև կրկնություն կա, բայց այս կրկնությունը միշտ նորի նորությունն է միայն, այնպես որ իմացականությունը «գորությամբ միայն» այնտեղն է. իսկապես այս վիճակն առափնում, գերազանցում է նրան, որովհետև նոր է ու անբաժանելի: Զուտ տևողության այս հազվագյուտ վայրկյանը մենք անվանում ենք զիտակցությունն ընդհանրապես: Ընդհանրապես, որովհետև դա քարացում չէ, բայց նաև մասնավորապես, որովհետև դա հազվագյուտ է:

Լարում և Արձակում: Ազատություն և Անհրաժեշտություն.— Հոգեբանական այդ վիճակը ճանաչողական և գործնական բոլոր ուժերի լարումն է, զիտակցությունն ընդհանրապես, որի ներկայությանը մի վայրկյանի մեջ՝ գործակցում են բոլոր ուժերը միասին: Հասնելով այդ կատարյալ լարվածության՝ պետք է այժմ հակառակ գործողությունը կատարել՝ հասնելու համար հակառակ իրականության: Մենք «արձակում ենք»¹⁷ հետզհետե այս լարումը, և ինչքան կատարյալ է լինում վերջիվերջո այս արձակումը, այնքան և կամքն ու հիշողությունը սկսում են բացակայել: Իհարկե, մենք չենք իջնում երբեք այդ կատարյալ կրավորականության, ինչպես և առաջին գործողության չէինք հասնում կատարյալ ազատության: Բայց կատարյալ արձակումով մենք մոտենում ենք «մի ներկայի, որ ոչ մի անցյալ չունի իր մեջ», որ միշտ նոր է, որ վայրկենապես մեռնում ու ծնվում է անընդհատ: Սա կլինե՞ր զուտ նյութականությունը, եթե միայն տևողությունը կատարելապես բացակայեր, բայց մենք տեսնում ենք, որ խոստափուկ վայրկյաններ կան, որոնք համենայն դեպս մի բան են, բայց ո՛չ ոչինչ: Մենք կարող ենք եզրակացնել, որ ինչպես հոգեկանը հակված է դեպի այդպիսի լարումը, նույնպես և նյութականը՝ դեպի այդպիսի արձակումը: Գործողությունը կատարվում է մի տեսակ հակաշրջումով, կամ որ նույն է՝ ընդհատումով: Զուտ տևողության մեջ, կենտրոնացած մի կետի վրա՝ մեր եսը դառնում է ազատ, իսկ

¹⁶ Նույնը, եր. 218 և շար:

¹⁷ Նույնը, եր. 219:

Հակառակ պարագային՝ մեր եսն իջնում է տարածության վրա և ցրվում զգայնության մեջ: Անտարածական զգայնություն չկա:

Տարածությունը և ոգեկանությունը.— Բայց տարածական ասելով՝ չպիտի Հասկանալ երբեք մեր բնության մի խորթ բան: Իր ժամանակին Կանտն ապացուցել է, որ տարածականը երբեք նյութական որոշիչ չէ: Մեր մտածելու կարողությունը նյութի մեջ գտնում է այն Հատկությունները, որ մեր զգալու կարողությունը այնտեղն էր դրել: Սա «ճշմարտության ծուռ ճանապարհն է», որի մեջ ընկավ Կանտ. որովհետեւ, դրանից հետեւում է, որ կամ ոգին է ձևվում իրերի վրա, կամ իրերը՝ ոգու վրա, և կամ թե «երկուքի մեջ կա միատիք մի Հարաբերություն»: Մինչդեռ, ընդունելով իմացականությունը՝ որպես «ոգու գործառնություններից մեկը», մենք զրկում ենք նրան այդպիսի բացարձակ դիրքեր բռնելուց, և մեր հղացումի հետեւողականության մեջ տեսնում ենք, որ հիշողությունը, իբրեւ ոգու ամենապայն և հատկանշական ուժը, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շարունակություն, անընդհատություն, տեղություն, կողք կողքի և միաչափ Հաջորդականություն, Հատկություններ, որ մենք միայն տարածության մեջն ենք գտնում, այսինքն, տարածականը ազատելով նյութականից և դնելով ոգեկանության մեջ, մենք տեսնում ենք, որ նյութ ու իմացողությունը «հետզհետե Հարմարվել են իրար» և ստացել մի ընդհանուր ձև: Այս Հարմարումը կատարվում է շատ բնական կերպով, որովհետեւ «միևնույն շարժման միևնույն Հակաշրջումն է, որ ստեղծում է ոգու իմացականությունը և իրերի նյութականությունը»¹⁸: Մի անգամ կանգնած այս Հիմնական տեսակետի վրա՝ մենք տեսնում ենք, որ բարձրագույն ճշմարտությունը գտնելու համար մեր անձնավորության վրա կատարված այս աշխատանքը մի արհեստական և շինծու զինախաղ չէ, որ նյութի և ոգու հարաբերության հարցում մենք միշտ կանգնած ենք մի ուղղության և նրա հակաշրջումի առջև:

Մի ուղղություն և իր Հակաշրջումը.— Միևնույն եզրակացության պիտի Հանգեինք, եթե երկար վերլուծություններից հետո, փորձեինք ապացուցանել, թե բնության մեջ կա՞րգ կա, թե անկարգություն: Եվ այս օրինակը մեծապես կարող է նպաստել ըմբռնելու, թե ինչի՞ մեջն է կայանում կենսական սկզբունքը: Իբրեւ բացասական գաղափար՝ շատ դժվար է ըմբռնել անկարգությունը, նա պարունակություն չունի, այլապես բացասական չի կարող լինել: Ընդհանուր մի բնորոշում

¹⁸ Նույնը, եր. 225:

կարող ենք տալ, թե անկարգությունը «ոգու անհամաձայնություններն» է իրերի հետ, «իր փնտրած և չգտած կարգն է» անկարգությունը, որ համենայն դեպս այլևս անկարգություն չէ: Բայց ինչ որ նա գտնում է, դա կարգ էլ չէ, այլ մի ուղղություն: Ուղղությունը կամ բնական ուղղությունն է, կենսականության, շարունակական ստեղծագործության և ազատ գործունեության ուղղությունը, կամ թե նրա հակառակ ուղղությունը՝ տարածության, երկրաչափության, կրավորականության և ինքնաշարժության ուղղությունը: Կենսական կարգը և Ֆիզիկական կարգը¹⁹, ահա բնության ցույց տված երկու ուղղությունները: Մենք այդ դժարանում ենք տեսնել, որովհետև մեկի սովորությունները և հատկությունները, որոնք հական են իր համար, պատահական կերպով երևան են գալիս նաև մյուս կարգի մեջ, ու դժվար է լինում որոշել, թե դրանք ո՞ր պատահական և ո՞ր հական են: Օրինակի համար, էվոլյուսիոնը, իբրև մի մշտական ստեղծագործություն, հազարավոր օրինակների վրա կրկնվելով միայն՝ կարողանում է հասունացնել մի նորություն, մինչդեռ կրկնությունը ֆիզիկական կարգի էությունիցն է բխում: Բացի այդ, այս երկու կարգերի և ոգու հարաբերության մեջ մի ուրիշ վայրկյան էլ կա, որ մեզ ցույց է տալիս զուտ պատահականության, անկապակցության ներկայությունը: Այդ ժամանակ իսկապես ոգին է, որ ոչ մի կարգի վրա էլ չի կանգ առնում, «փոթորկոտ տարուբերվում է» երկուքի մեջտեղ և ծայրահեղորեն զգալի դարձնում անկարգությունը, աններդաշնակությունը և անկապակցությունը:

Միշտ նույն հավիտենական իրականությունն է, որ կարող է լարումիցն անցնել տարածումին և ազատությունից՝ անհրաժեշտության: Դա «գիտակցություն ընդհանրապես» է, լարվող և արձակվող, ազատության և անհրաժեշտության սկզբունքը: Նյութի առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք ձև ծնեցնող գործը կանգ առած: Անհրաժեշտության առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք ոգու ազատ թռիչքի ստրկական վերադարձը իր հետքերի վրայից: Տարածումի առջև ենք գտնվում մենք ամեն անգամ, երբ տեսնում ենք անցյալի կուտակումով նորաստեղծ ներկան մերկացած՝ որևէ հիշողությունից և միշտ մեռնող ու ծնվող վայրկյաններով: Ճշմարտության այսպիսի ըմբռնումը մեզ ազատում է երկարատևության անհեթեթություններից, ինչպես և մոնիստական միակողմանիությունից: Որովհետև կենդանի իրականության, կյան-

¹⁹ Նույնը, եր. 252:

քի փիլիսոփայությունն է սա, որից արմատապես դուրս են գտնվում և՛ սիստեմները, և՛ քարացած տեսությունները:

VII

Կյանքի հարցը.— Ամեն բանն իր փիլիսոփայությունն ունի, ամբողջ փիլիսոփայությունը կյանքի փիլիսոփայությունն է, բայց Բերգսոնն է տալիս առաջինն կյանքի իսկական փիլիսոփայությունը: Իսկապես գոյակի ամեն երևույթները, որոնց թվումը միայն անթիվ պիտի լիներ, դարձել են փիլիսոփայության զբաղման առարկա: Դրանց մեջ պիտի հասկանալ նաև կյանքի ֆիզիկական, քիմիական, բնախոսական, հոգեբանական և ոգեկան բոլոր երևույթները: Բայց կյանքը, սովորական կյանքն իր ամբողջության մեջ, առանց որոնման որոշ տեսակետների, կամ արտահայտության համաձայն կատարված բաժանումների, կյանքն ինչպես որ կա՝ իբրև անմիջական տվյալ, կամ իբրև մի ամբողջական առեղծված՝ երբեք չի դարձել փիլիսոփայության նյութ: Նրա նշանակությունը, կամ նպատակը՝ իբրև գոյակի մի յուրահատուկ արտահայտություն, նրա ծագումը և կոչումը, իբրև էվոլյուտիվ շարժման մեջ երևան եկած մի ինքնանպատակ ամբողջություն, չի համարվել երբեք մի այնպիսի առեղծված, որ յուր մասերից և մասերի հավաքածուից դուրսն էլ մի առանձին բան ունենար ուսումնասիրվելու և ճանաչելու արժանի: Դեռ ոչ մի փորձ չէր եղել՝ մեկնելով միևնույն տեսակետից, կամ գործադրելով միևնույն սկզբունքը (էվոլյուսիոնը) բացատրելու նյութի և իմացականության միասնական ծագումը, տիեզերքի հետ ձուլվելու նյութի կյանքը և հոգու կյանքը: Նույնքան մեծ տարողություն է ներկայացնում նաև ճշմարտության որոնումը, իբրև կյանքի ամբողջական արտահայտության մի առեղծված, այսինքն բռնելով մի ուրիշ տեսակետ՝ կարելի է ճշմարտությունը տեղափոխել, ազատել նրան առարկայական և ենթակայական որոշիչներից ու դարձնել գործի հետևանքը, կամ միայն կյանքի համար գոյություն ունեցող մի արժեք: Այս խնդիրներից մի քանիսը առանձնապես քննության են առնվել Վ. Զայմսի, Շիլլերի (անգլիացի), Բ. Կրոչեի և ուրիշ փիլիսոփաների կողմից: Բայց այնպես, ինչպես որ դնում է հարցը Բերգսոն, առաջին անգամն է կատարվում ամբողջ փիլիսոփայության պատմության մեջ: Պ. Ի. դը Լա Տուր կյանքի այս փիլիսոփայությունը մի թվական է համարում մարդկային մտածողության մեջ: Թեև Բերգսոն խոստովանում է, որ Շ. Դյուենան նույնպես ունի որոշ չափով նման հայացքներ՝ կյանքի փիլիսոփայության վրա:

Կյանքի Ամբողջությունը.— Կյանքի փիլիսոփայությունը մի առանձնակի և բացառիկ տեսություն չէ Բերգսոնի փիլիսոփայության մեջ. այդ ամբողջ փիլիսոփայությունը կյանքի փիլիսոփայությունն է: Երբ ճշմարտությունը բխում է մարդկային գործերից միայն, և կյանքի սահմաններում միայն նա գոյություն ունի, պարզ է, որ ամենայն փիլիսոփայություն դառնում է կյանքի փիլիսոփայություն, եթե, իհարկե, փիլիսոփայությունը ճշմարտության որոնումն է: Ուրիշ կերպ է եղել, սակայն, փիլիսոփայությունը: Առանց նկատի առնելու կյանքն իր ամբողջության մեջ, նա որոնել և գտել է ամեն տեղ «առանձնակի բազմազանություն», «տարածականություն» և «կանխադոյ մասերի հավաքածուներ», այսինքն, առանց ամբողջությունը նկատի առնելու, արհեստականորեն ստեղծել է մասեր և բաժանումներ կյանքի մեջ, ու հանգել է մեքենաբանական կամ վախճանաբանական եզրակացությունների²⁰: Բայց, եթե նկատի առնենք կյանքի «իրական տևողությունը», որ նշանակում է թե՛ անբաժանելի շարունակություն և թե՛ ստեղծագործություն միաժամանակ, կտեսնենք, որ ոչ միայն կյանքը, այլև ամբողջ փիլիսոփայությունը մի նոր լույսի տակ է ընկնում: Ճանաչողության բոլոր տեսությունները եղել են կամա-ակամա կյանքի փիլիսոփայություն, այն տարբերությամբ, որ ոչ ոք չի մտածել, թե իր գտած ճշմարտությունները կյանքի ճշմարտություններ են, թե դրանք առարկայական չեն և չեն էլ կարող լինել: Բայց կյանքի ամբողջություն ասելով՝ պիտի հասկանալ մի անհատականության կենսական արտահայտությունների անբաժանելի միություն. այդ անհատականությունը կարող է լինել տիեզերքը, ինչպես նաև մարդը: Միշտ միևնույն տեսակետն է, որ առաջնորդում է ամեն տեսակի որոնումները՝ ո՛չ թե վերլուծական, այլ համադրական մի հայացք: Այսպես, օրինակի համար, շաքարի, աղի և հին ձեթի խառնուրդը տալիս է մեզ կենսանյութի (protoplasme) կառուցվածքը, այնտեղ ամեն բան կա, որ կյանքին նման լինի, նույնը լինի կյանքի հետ, բացի, սակայն, կյանքից: Ֆիզիկական և քիմիական տարրերի ներկայությունը կյանքի մեջ ապացույց չէ, որ կյանքը ֆիզիկական և քիմիական տարրերի բաղադրությունից է կազմված: Կյանքի ամենաստորին ձևերն իսկ ցույց են տալիս իրենց ընթացքի մեջ մի տիպ, որ յուրահատուկ է, որ հոգեբանական է, մի անորոշություն և անսահմանելիություն ունի իր մեջ, որ ոչ մի ֆիզիկական կամ քիմիական տարրի մեջ չի գտնվի: Կարելի է, իհարկե, կենսաբանական

²⁰ Նույնը, եր. VII, ծանոթ. և եր. 24–57:

բոլոր երևույթները վերլուծել, բայց ոչ մի վերլուծություն չի տա մեզ իրականության հարազատությունը: Երբեք մի սերունդ չի կրկնում իր նախահոր, կամ նույնիսկ նախորդի ամբողջական տիպը. միշտ կմնա մի բնածին անհատականություն, որ նոր է, որ ստեղծվում է «կենսական սկզբունքի»²¹ միջամտությամբ:

Կյանք և գործ.— Այն կյանքը, որ մենք ապրում ենք, ազդեցությունների և հակազդեցությունների մի հսկայական օվկիանոս է, ուր մենք գործում ենք և շատ քիչ զգում, թե գործում ենք: Կապված որոշ ժամանակ[ի] և որոշ տարածության հետ՝ մեր գիտակցությունը անհատականանում է, համառոտվում է, սահում է մեր իմացողության հակումների վրա, կաշկանդվում իր գիտած առարկայի շրջագծերում և միշտ հետագարձ առաջադիմության մեջ է մտնում: Բայց նա պետք է ինքն իրեն հաղթահարի, նա պետք է «զուգադրվի իր սկզբունքի» հետ, որ իր գործադրության մեջ հեռացել էր իր սկզբունքից, և դրա համար նա պետք է պոկվի այն ամեն բանից, որ «պատրաստի» է, և միանա այն ամենի հետ, որ «պատրաստվում է»²²: Պետք է տեսնելու կարողությունը մեկ դառնա կամենալու գործի հետ: Ազատ գործի, զուտ գործի մեջ, ուր մենք նետվում ենք մեր հոգեկան և ֆիզիկական տրամադրելի բոլոր ուժերով, մենք զգում ենք, թե ինչպես մի հոսանք կա՝ մեր կամեցողությունը, որ մտնում է նյութի մեջ և կյանք տալիս նրան, իրականությունը դարձնում է մի «մշտական աճում», մի «անվերջ ստեղծում»: Մարդկային ամեն գործ, որ մի քիչ գյուտ ունի իր մեջ, մի քիչ ազատություն և ինքնուրույնություն, մեզ տեսանելի է դարձնում, թե ի՞նչն է նոր բանը, որ ստեղծում և աճում է: Հատկանշական է մի հանճարեղ գործ, որ լրացնում է վերոհիշյալ պահանջները. այնտեղ սովորաբար փնտրում են և գտնում նմանություններ, հին բաներ, օտար տարրեր և այլն: Բայց, իսկապես, դա անօգուտ աշխատանք է. հանճարեղ գործի մեջ «կանխագոյ տարրեր» չկան, ամենայն ինչ ստեղծագործություն է, շարժումի քարացումը և ձևի անհատականությունը, որ բոլորովին նոր է և գոյություն չի ունեցել երբեք: Բոլոր բանաստեղծներն էլ գործածում են միևնույն տառերն ու միևնույն բառերը, բայց մի հանճարեղ բանաստեղծություն մի ստեղծագործություն է «ստեղծում ոչնչից», ինչպես ասում էին: Եթե կյանքը զուտ գիտակցություն լիներ՝ ազատ նյութականությունից, նա պիտի սոսկ ստեղծագործ ազատությունը

²¹ Նույնը, եր. 245:

²² Նույնը, եր. 209 և 258 ու չար:

լիներ, բայց կապված նյութի հետ՝ նա ուշանում և դանդաղում է նյութական փոփոխությունների վրա: Կյանքի էվոլյուսիոնը շարունակում է մի սկզբնական զարկ, որ նյութի մեջ դրել է նրա հակառակ ուղղությունը, ու ամեն բան այնպես է լինում, որպես թե կյանքն աշխատում է ազատվել նյութից, և դրա համար էլ նա մեզ երևում է որպես մի ջանք՝ «բարձրացնելու մի ծանրություն», որ ընկնում է: Նյութը նման է «բազուկի այն ժեստին», որ բարձրացած՝ ընկնում է. այդ անկումը, սակայն, պահում է իր մեջ մի բան, որ իրեն կենդանացրել էր. «Le geste créateur qui se défait»²³ – ահա նյութը: Եվ ամբողջ կենսաբանական գործունեությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի իրականություն, որ շինվում է այն բաների մեջ, որոնք քանդվում են: Դեռ Կլոդ Բեռնարը հայտարարում էր, թե «կյանքը մահ է», ապրել նշանակում է որոշ գործարանների մեռնելը և որոշ գործառնությունների շարունակվելը. մեկն առանց մյուսի չի կարող լինել: Իրականությունն իր մեջն իր չունի այլևս, այլ միայն գործ և հատկապես միայն գործ, որ շինվում է նման գործերի մեջ, որոնք քանդվում են: Կյանքը դարձնել գործ՝ նշանակում է կյանքին կյանք տալ, որովհետև մի կեղծ մտադրություն է, որ մեզ ստիպում է կյանք համարել ամեն բան, որ դիրք է, վիճակ, պատրաստի գործարան կամ իր: Կյանքը շինելու և քանդելու ու վերաշինելու ընթացքն է. դրանից դուրս ամեն բան կա, բացի կյանքից:

Կյանքի նպատակը.— Իր ամբողջության մեջ կյանքն երևում է որպես մի ջանք՝ կորով կուտակելու և արձակելու անթիվ ձևերով «ջրանցքների» մեջ. արևի ուժն է, որ մի անթափանցելի գաղտնապահություն կուտակվում է բույսերի մեջ և անցնում կենդանական գործարաններով²⁴: Այս տիրանական ջանքի մեջ, որ բարձրացնում է նյութի ծանրությունը դեպի կենսականություն և կյանք, էվոլյուսիոնը առաջ է գնում ստեղծումներով, այսինքն էվոլյուսիոնը իրագործում է անկանխատեսելի, անգուշակելի և անիրագործվածը: Այսպես է լինում ստեղծագործությունը, և էվոլյուսիոնի նպատակը, որ կյանքին էլ է նպատակ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այդպիսի ստեղծագործություն. դա մի պահանջ է ստեղծագործության: Եվ որովհետև նյութի մեջն է, որ պիտի կատարվի ստեղծագործությունը, այդ պատճառով էլ կյանքը նյութի մեջ, կամ ապրող նյութն առհասարակ, նշանակում է անսահմանելիություն և ազատություն նյութի մեջ: Էվոլյու-

²³ Նույնը, եր. 266–269:

²⁴ Նույնը, եր. 274 և շար. ու 286:

յուսիսի յուրաքանչյուր ուղղութիւնը (բույս, կենդանի, մարդ) այնպիսի տեսք ունի, որպէս թե էվոլյուսիոնը իր մոտ կանգ է առնում, իրանով էլ վերջանում: Դրանից առաջ են գալիս արգելք, աններդաշնակութիւն և պայքար: Բայց այդ մասնավոր մտայնութիւնների միջից փայլում է երկու անհրաժեշտութիւն, որ կյանքի հնարավորութիւնը և նպատակն է ցույց տալիս մեզ՝ կորովի աստիճանական կուտակումը և դրանց առաձգական ձեւաբաշխումը փոփոխական և անսահմանավորելի ուղղութիւնների մեջ²⁵, որոնք վերջավորվում և հասնում են ազատ և ստեղծող գործերի: Բայց կյանքը բազմաթիւ տարակերպութիւնների մի համադրութիւն է, որոնցից մեկի կամ մյուսի գերիշխանութիւնը անտեսանելի է դարձնում երբեմն կյանքի նշանակութիւնը: Այսպէս, կյանքը ո՛չ անհատացում է, ո՛չ էլ զուգորդում: Իմ զգացումները, զգայնութիւնները և մտապատկերները բաժանում են իմ անհատականութիւնը, մյուս կողմից իմ գիտակցութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ բաժանումների, անհատացումներից յուրքանչյուրի մեջ գտնվում են մյուսներն էլ, ուրեմն, ես մի «բազմազան միութիւն և մի բազմազանութիւն»²⁶ եմ իսկապէս: Անհատացումը մասամբ նյութի գործն է, մասամբ էլ կյանքն է, որ իր մեջ կրում է այդ հակումը: Բայց նա կրում է իր մեջ նաև զուգորդման հակումը, այնպէս որ յուրաքանչյուր օրգանիզմ բխում է բջիջների զուգորդումից, որ սակայն իր մեջ բաժանում է աշխատանքը: Այս անհատացումը և զուգորդումը մի պատահական երևույթ չէ, կյանքի էությունիցն իսկ բխում են այս երկու ուղղութիւնները: Էվոլյուցիայի նշանակութիւնը ցույց է տալիս վերջապէս մարդու մեջ մի թռիչք, որ մի վրդովեցուցիչ տարակերպութիւն է: Նյութը, որ բացարձակ անհրաժեշտութիւնն է, ծառայել է ստեղծելու բացարձակ ազատութեան գործիքը՝ մարդը: Ամեն գործին հարմարվելու և ամեն բան սովորելու ընդունակութիւնը ցույց է տալիս մարդու մեջ մի ներքին բարձրութիւն, որ այլևս աստիճանական չէ, այլ էական. սրանով է նա դառնում էվոլյուսիոնի «նպատակը»: Էվոլյուսիոնը մի «անսահման ալիք» է, և միայն մի տեղ նրա շրջագիծը պատռվել է, և կենսական զարկը հոսել է ազատորեն. դա եղել է դեպի մարդը: Սրանով, իհարկե, մարդը չի դառնում կատարյալ էակը, որովհետեւ նրա գիտակցութիւնը միայն իմացողութիւն է: Մինչդեռ եթե վերջինս լրացվեր նաև հայեցողութեամբ – intuition – այն ժամանակ կունենա-

²⁵ Նույնը, եր. 277 և շար:

²⁶ Նույնը, եր. 280 և շար:

յինք մենք կատարյալ մարդկությունը: Դժբախտաբար հայեցողությունը գործում է միայն, երբ մի կենսական շահ կա մեջտեղ, ուրիշ ժամանակ մի «մարած լամպ»²⁷ է նա: Բայց անթիվ դժվարություններ է հաղթել մարդը՝ մինչև իր տեղ հասնելը: Եվ ոչ մի տարակույս չկա, որ նա շատ դժվարություններ էլ հաղթելու է, որպիսին է, օրինակի համար, այդ կատարյալ մարդկությունը և «նույնիսկ մահը»²⁸, խիզախում է Բերգսոն:

Կյանք և ճշմարտություն.— Ընդհանրապես պրագմատիստական են կոչվում ճշմարտության այն տեսությունները, որոնք հիմնվում են կյանքի վրա: Սակայն, պրագմատիզմը օգտապաշտության (utilitarisme) և ամերիկյան ճարտարարվեստականության (industrialisme) հարազատ որդին է. նրա մեջ կյանքը ճշմարտության որոշիչ է շատ միակողմանի կերպով, մոռենով մարդու հաջողություններն ու անհաջողություններն չափելու համար միայն: Կյանքի հոգեբանական, էվոլյուսիոնիստական և բնագանցական հիմքերը չէ, որ որոշում են այնտեղ, ստուգության կամ ճշմարտության նման գերազանցապես էվոլյուսիոնիստական և բնագանցական առեղծվածը: Մինչդեռ իմացողությունը և հայեցողությունը՝ ձևաված նյութի և կյանքի վրա, մեզ կարող են իրենց առարկայի էությունը հայտնել համագործակցությամբ միայն, այսինքն գիտակցությունը՝ իբրև «կենդանի էակի ընտրական ուժը»²⁹ ճշմարտության ընդունակ է գործի և տեսնելու կարողության աշխատանքի շնորհիվ միայն: Այդ միևնույն է ասել, թե ճշմարտությունը և ճանաչողության տեսությունը բխում են կյանքի և հատկապես մարդկային կյանքի գործերից և գործերի մեջ դեր կատարող ուժերից: Մարդու ճանաչողական ուժը համաձայն է գոյության հետ, և «փորձի ամբողջությունը» ընկնում է գիտակցության ամբողջության մեջ: Գիտակցությունը գործ է, կամ հնարավոր գործի և իրական գործի մեջ եղած տարբերությունն է ցույց տալիս, որ դարձյալ հայտնի է դառնում գործով միայն: Բայց այդպիսի գիտակցություն այլևս միայն իմացողություն չէ. մի գիտակցություն, որ գործի գործիքն է, իր մեջն ըմբռնում է «իմացողության շուրջ ծավալված մի հեղանյութ»³⁰, որ իմացողության խտացումը կարող է լինել, թեև ոչ նույնքան ճկուն և թափանցող: Բնության և

²⁷ Նույնը, եր. 290:

²⁸ Նույնը, եր. 294:

²⁹ Նույնը, եր. 194:

³⁰ Նույնը, եր. 210 և շար:

ողու մեկությունը մի ձևական և արհեստական ենթադրությունն է, ուրեմն, այլ փորձի ամբողջության և ճանաչողական համաժամայ ուժի արգասիքը: Կյանքի տեսությունը, հիմնված ճանաչողության քննադատության վրա, տալիս է մեզ ճշմարտություններ, որոնք «հարմար նշաններ»³¹ է են այլևս, այլ «առարկայի ուղղակի տեսողությունները»: Դրանք կարող են լինել սխալ կամ ճիշտ, ոչ թե որովհետև իրականությունն է այդպես, այլ մարդու ազդեցությունը իրականության վրա տարածող գործիքների ուղղությունն է, որ սխալ կամ ճիշտ հետևանքների է հասնում: Ըշմարտությունը մի արժեք է միայն, այսինքն, անհատական հոգեբանական ուժերի արգելիչ կամ ծնող ուժը: Իրականությունը մարդու համար միայն մի արժեք է, ինքնին նա արժեք է այլևս: Կամ, եթե փորձի ամբողջությունը (գոյությունը) չէր կարող իր մեջ չունենալ իրեն համապատասխան մի գիտակցություն (որ նույն է ասել, թե գիտակցությունը նույնքան անհրաժեշտ է, որքան գոյությունը), ուրեմն իրականությունը արժեք է նաև ինքնին, որովհետև արժեքավորումը մի բացառիկ և պատահական երևույթ է բնության մեջ, այլ բխում է անհրաժեշտաբար գոյությունիցն իսկ: Այսպես ընդունենք, թե այնպես, ճշմարտության համար գլխավոր խնդիրը տեսակետն է, մարդու բռնած դիրքը (stellungnahme), որ կարող է մի երևույթ մեզ համար և՛ ճիշտ դարձնել և՛ սխալ, առանց որ իրականությունը դրա համար իր էությունը փոխեր: Էականը այստեղ ճշմարտության գործիքն է, որ ո՛չ իրականության մի մասն է, ո՛չ էլ գիտակցությունից դուրս գոյություն ունեցող գիտակցությունը, այլ նույնքան զգացմունքային, որքան բանական մտաշխատանքը, իրականությունն ապրելը, որ նշանակում է ճանաչել:

VIII

Լինելիությունը և շարժումը.— Ամբողջ էվոլյուսիոնին և կյանքին տալով շարժական և հոսանուտ բնավորությունը՝ մեզ մնում է այժմ տեսնել, թե Բերգսոնը ինչպիսի ըմբռնում ունի շարժման և լինելության (le devenir) վրա, իբրև ինքնին գոյություն ունեցող երևույթներ: Էվոլյուսիոնը նշանակում է շարժում, իսկ ի՞նչ է նշանակում շարժումը: Եթե ամենից առաջ եզրակացությունն ասենք, պիտի ընդունենք որ, եթե գոյության մեջ կանգ առնել կա, որևէ ձևով, այն ժամանակ շարժում չկա բացարձակապես, գոյության մեջ, որևէ

³¹ Եր. VI:

ձևով: Որովհետև սովորական, միամիտ մտածողություն համար շարժումը մի տեղ հանգչող իրի տեղափոխությունն է դեպի մի ուրիշ տեղ: Մի անգամ էլ առաջուց ասենք վերջին խոսքը. դա շարժում է: Ինչ որ մենք ստանում ենք իրերից, իբրև զգայնություն և մտապատկեր, ոչ այլ ինչ է՝ եթե ոչ իրի հատկությունների ազդեցությունը մեր զգացողական գործարանների վրա: Այդ հատկությունը ոչ թե մի կայուն վիճակ է, այլ անսահման փոքրիկ շարժումների «անսահման տատանումը»³², որ մեր զգայարանների վրա տպավորեցնում է իրի հատկությունները: Մի հատկություն, եթե երկար համառում է, դա ցույց է տալիս նույն տարրական, փոքրիկ շարժումների կրկնողությունը. բայց երբ այդ շարժումների մեջ առաջ են գալիս քանակական և որակական փոփոխություններ, այն ժամանակ մենք տեսնում ենք, որ առարկան իր հատկությունը փոխեց կամ իր ձևը: Մեր աչքով տեսածը, սակայն, չի հերքում շարժման շարունակականությունը, որ ամեն ընդհատ առարկայի ձևը փոխելու մեջն է կայանում. «ձևը մի վայրկենական է՝ մի անցումի վրա բռնված»: Նախքան Անցումը և Ձևը ավելի խորացնելու՝ անհրաժեշտ է դեռ հիմնավորել շարժումը՝ իբրև ընդհանուր Լինելություն: Լինելությունը երեք տեսակ է, որակական, էվոլյուտիվ, և տարածական³³: Այն շարժումը, որ կանաչ տերևը դարձնում է դեղին՝ որակական տարբերություն ունի այն շարժումից, որ կանաչը դարձնում է կապույտ: Այն շարժումը, որ ծաղիկը դարձնում է պտուղ, էվոլյուտիվ տարբերություն ունի այն շարժումից, որ larve [թրթուր] դարձնում է միջատ: Այն շարժումը, որ կոչվում է ուտել, կամ խմել, տարածական տարբերություն ունի այն շարժումից, որ կոչվում է կռվել³⁴: Իրերի այս ներքնապես ապրումը մենք ոչ մի ձևով չենք կարող տեսնել կամ զգալ: Լինելությունն ընդհանրապես մնում է իրերի ամենախորը ծաղիկների մեջ թաղված, մյուս կողմիցն էլ մեր լեզուն և մեր իմացողության բնական հակումը, որով շարժումը և հոսանուտը չի կարելի մտածել՝ անկարելի են դարձնում ըմբռնել շարժման այն ներքին ուղղությունը, կամ կյանքը, որ Լինելությունն ընդհանրապես է, որ նյութի մեջ մտած՝ կազմում է տիեզերական անհանգստությունը, ստեղծում է կենսական զարկը և դրանով առաջ տանում էվոլյուտիոնը:

³² Նույնը, եր. 325–327:

³³ Եր. 329:

³⁴ Նույնը:

Անշարժության շարժումը և Գաղափարների փիլիսոփայությունը.— Լինելությունը՝ իբրև մի անորոշ և անգույն շարժում ծածկված է իրերի ամենամոլթ խորքումը. ինչ որ նա մեզ ցույց է տալիս ձև է, գույն, Հատկություն, դիրք և մտադրություն: Սովորական դիտողության Համար սրանք բոլորն էլ կայուն վիճակներ են. մենք տեսանք, որ ձևը գոնե վիճակ չէ: Բայց վիճակ չեն նաև մյուսները, որովհետև, եթե մի վիճակից մյուս վիճակ անցնելը վերլուծենք և այդ Անցումին ձև կամ գույն անունը տանք, այն ժամանակ անհրաժեշտ կլինի նախկին վիճակի և այդ ձևի և գույնի միջև կատարվող անցումը բռնել և նոր անուն տալ. այսինքն ձևը, որ փոխեց իր գույնը, Հանկարծակի չկատարվեց, այլ ձևի ու գույնի միջև տեղի ունեցավ վիճակների մի անսահման շարունակություն, որ այնքան առաջ գնաց, մինչև կարելի եղավ Հասնել անցումի մի շրջանին, ուր մեր զգայարանները տեսնում են ձևի գույնը փոխված: Վիճակների այդ անսահման շարունակությունը պետք է վերլուծել Հետևողականորեն և նոր անուններ տալ: Մենք կարող ենք դրան մի որևէ Հատկություն անվանել, բայց անհրաժեշտ է այդ Հատկության և գույնի միջև եղած անցումը բռնել և նոր անուն գտնել, ու այս գործողությունը կգնա Հավիտենապես և միշտ մի բան միայն ցույց կտա մեզ, որ այս կերպով փորձել շարժումն իմանալի դարձնել, նշանակում է «շարժումը կազմակերպել անշարժություններով»³⁵: Հին հունական փիլիսոփայության Հախուռն փորձերը՝ շարժումը բացատրելու համար, հասան այս հուսահատ եղրակացության, թե «իրականությունը շարժվում է, բայց պարտավոր էր չշարժվել»: Եվ սրանով ստացվեց Գաղափարների փիլիսոփայությունը՝ Հավիտենապես անշարժ ձևերի վրա կերտված, ուր «իրականը այլևս շարժուն չէ»: Հարցը պարզ է. ի՞նչպես է, որ A. դառնում է B. կամ ի՞նչպես հնարավոր է լինում B, որ առաջ միայն A էր: Ասում ենք, գարունը դարձավ ամառ, կամ «երեխան դարձավ մարդ», գարունը չի կարող ամառ դառնալ, ինչպես ամառը չի կարող գարուն դառնալ, երեխան չի կարող մարդ դառնալ, ինչպես մարդը չի կարող երեխա դառնալ: Երեխա վիճակը կամ պետք է ոչնչանա մարդ դառնալու համար, կամ արդեն մարդ էր, և ոչինչ էլ չդարձավ: Երկու դեպքումն էլ շարժում չկա, երկու դեպքումն էլ փոփոխությունը կատարվում է՝ ոչնչից մի բան ստեղծելով: Ծճարտությունն այն է, որ Անցումի Հսկայական շրջաններն անտես առնելով՝ մեր իմացողությունը տեսնում է միայն երկու «երևակայական

³⁵ Նույնը, եր. 333:

կայարաններ»³⁶, որոնց գարուն և ամառ անուն է տալիս: Բայց այդ Անցումը գոյություն ունեցել է, շարժուն է եղել և հոսող: Սովորական մտածողությունն է, որ շարժումը պատկերացնում է առանց տեղություն և շարունակության, «շարժումը դարձնում է որպես մի կայունություն», որ չգիտես, թե ինչու անունների փոփոխություն է անում, երբ իրականության փոփոխություն չկա: Առանց մտնելու մեր մտքի և իմացողության այս ծուլը գործունեության, որ Բերգսոն կոչում է մեր իմացողության սինեմատոգրաֆիական մեքենակալություն, վերլուծության մեջ, այստեղ բավական է ասել միայն, որ շարժումը վիճակից վիճակ անցնելը չէ, այլ միայն այդ անցումը, որ ոչ մի վիճակ չունի իր մեջ, ոչ մի կայունություն կամ քարացում, այլ անընդհատական շարժում, մշտական տեղություն, որ «միշտ նոր է՝ իր մեջ կրած անցյալով»:

Ժամանակը և էվոլյուսիոնը.— Շարժման մեջ ավելին կա, քան վիճակների շարքը, քան շարժվողի հաջորդական դիրքերը, քան մեկ մեկու ետևից իրադործվող ձևերը: Այս ըմբռնումը միայն մեզ ազատում է հակասություններից և իմանալի դարձնում լինելությունը և պատճառականությունը: «Վիճակների շարքը», ինչպես և «մեկ վիճակի ազդեցությունը հաջորդ վիճակի վրա» պահանջում են ժամանակ՝ իրականանալու համար: Ահա այս ժամանակն է, որ ամեն փրկատուության մեջ ունի մի կրավորական դեր, միայն «հնարավոր գործունեություն արձանագրություն»³⁷ է կազմում և ուրիշ ոչինչ: Նրա մեջ ուժ չկա, ոչ էլ այն, ինչ որ ինքն արձանագրելու է: Վիճակներն անկախ, իրենց իրադործման պատճառներն անկախ՝ գոյություն ունեն ժամանակից դուրս: Ժամանակը նրանց պետք է այն չափով, որքան պետք է արձանագրել, ընդունել կատարվածը, առանց ամենաթույլ մասնակցության՝ կատարվող իրականության մեջ: Արդ, հարց է առաջ գալիս, քանի որ ժամանակն այսքան կրավորական դեր ունի, ի՞նչու համար, ուրեմն, փոփոխություններն այս ուրիշ արագություն ունեն և ոչ մի ուրիշ արագություն. կամ թե, քանի որ ժամանակը համարյա թե դեր չունի շարժման մեջ ու բոլորովին պետք չէ վիճակների հաջորդականությունը և պատճառականությունը բացատրելու համար, ինչո՞ւ, ուրեմն, ամեն բան մի անգամից տրված չէ, ինչո՞ւ ~ տիեզերքը ի սկզբանե անտի, ցկատարածն վախճանի մի հարվածով չի փռվում մեր աչքի առջև. ինչո՞ւ «ներկայի ետև կանգնած անցյալի

³⁶ Նույնը, եր. 338:

³⁷ Նույնը, եր. 360 և շար:

կողքին չափիտի կանգներ նաև ապագան»։ Պարզ հարցեր՝ դրված ամենաբարդ սխառեմների կառուցած ճշմարտությունների առջև։ Բայց ասենք մի ուրիշ ձևով մեր ճշմարտությունը. ժամանակը կամ ստեղծում է, կամ ոչինչ է³⁸։ Ժամանակակից գիտությունները Գալիլեից և Քեպլերից հետո, կամ ավելի ճիշտ Դեկարտից հետո միայն, սկսան ժամանակի դերը հասկանալ տիեզերական լինելության և շարժման մեջ։ Բայց չկարողանալով ազատվել իմացողության բնական հակումներից՝ նրանք ժամանակ-ստեղծումը բացատրեցին՝ որպես ժամանակ-երկարություն։ Ազատված իմացողության նախապաշարմունքներից, աշխատելով թափանցել իրականությունը մեզ տրամադրելի այլ գործիքներով, որոնց մեջ իմացողություն էլ կա, բայց «զուտ հայեցողությամբ լրացած» և հարստացած մի գիտակցություն, մենք տեսնում ենք, որ շարժումը զուտ տևողությունն է կամ ժամանակը, որ իրերի էվոլյուսիոնի մեջ «նոր ձևերի շարունակական ստեղծումն է» և «բացարձակի առաջատվական աճումը», որ վիճակ չէ երբեք, այլ մի «անընդհատական մակընթացություն», մի հավիտենական հոսանք և հորձանք, որտեղ չկա վիճակ և կայունություն, այլ անսահման իրերաթափանցողություն և շարունակություն։ Այս անշահախնդիր և աննախապաշարյալ ճանաչողությունը մի գործնական արժեք էլ ունի. բաժանելով գիտությունն ու փիլիսոփայությունը՝ նա առաջին տալիս է ուսումնասիրելու վայրկյաններ և վիճակներ, այսինքն ինչ որ չի տևում, իսկ երկրորդին՝ շարունակական ստեղծումը, կամ ինչ որ զուտ տևողություն է։

IX

Տասն և իններորդ դարը ձեռնարկեց այս նոր փիլիսոփայության, բայց դժբախտաբար նա կանգ առավ՝ սկսելուց անմիջապես հետո և գնաց դեպի հին ճանապարհներն ու ճշմարտությունները։ Փիլիսոփայական այդ խնդիրը մնաց, սակայն։ Պետք էր կազմակերպել մի փիլիսոփայություն, որ ազատ լիներ կամայականություններից, անհատական նախասիրություններից և իմացողության նախապաշարումներից, մի փիլիսոփայություն, որ ընդունակ լիներ իջնելու «մասնավոր դեպքերի մանրամասնությունների» մեջ՝ ընդգրկելու համար ընդհանուրի և բացարձակի գիտությունը։ Պետք էր բռնել կոնկրետ տևողությունը և ժամանակի մեջ հատկապես՝ տևողականը, ինչպես նաև այն, որ ժամանակի ուժական և ստեղծագործական նկա-

³⁸ Նույնը, եր. 369:

րագիրն է կազմում՝ հասնելու համար իրականության ճշմարիտ ըմբռնողության: Պետք էր գծել նյութի առաջադիմությունը դեպի զգայականությունը և Ոգու զարգացումը՝ դեպի բանականությունը: Պետք էր ազատել կյանքը կրոնական միստիցիզմի տարկանոնություններից, ինչպես նաև ֆիզիկական և քիմիական պարզամիտ բազադրություններից: Նպատակից դուրս թողնել կայարան և վախճան հասկացողությունները ու ճշմարտությունը հեռացնել առարկայական ու ենթակայական հատկանիշներից: Պետք էր փորձել «թե բարձրանալ և թե իջնել» տիեզերական Լինելության ընթացքը, հաշտեցնել նյութի և ոգու հակադրությունը և իրական շարժումը փնտրել տեղողության մեջ, որ իբրև զուտ տեղողություն, կյանքի և գիտակցության մեջն է: Նյութն էլ տեղում է, բայց նա իջնող իրականությունն է՝ դաշնակցած այն բանի հետ, որ բարձրանում է: Կյանքն է և գիտակցությունը այդ բարձրացումը. այդտեղն է կատարվում էվոլյուտիվ շարժումը³⁹: Այդտեղից մեկնելով միայն՝ մենք կարող ենք հասնել այն հետևանքներին, որոնք բխում են էվոլյուտիվ շարժման բուն աղբյուրիցն իսկ՝ գիտակցությունից: Փիլիսոփայությունը միայն այսպես կարող էր լուծել իր առաջադրությունը: «Սա ոգու վերադարձն է ինքն իր մեջ», մարդկային գիտակցության հանդիպումը կենդանի սկզբունքի հետ, որից ինքն է բխում:

Թիֆլիս, 1918

Վ[արազդատ] Տերոյան

Բնագիր: Ձեռագիր:

³⁹ Նույնը, եր. 399: